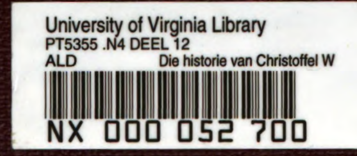

NEDERLANDSCHE VOLKSBOEKEN **XII**

Die Historie
Van Christoffel
Wagenaer/ Discipel van D.
Johannes Faustus/ Wat Compact

dat hy metten Duyvel gemaeckt heeft/ de welc-
ke hem liet noemen Averhaen / ende hoe dat hy
hem altijt in de gedaente van eenen Aep ver-
schenen is. Oock van zijne Avontueren
die hy in zijn Leven bedreuē heeft/
ende wat hy voor een schric-
kelijck Eynde ghenō-
men heeft.

Mit noch een corte beschrijvinge van
de Nieuwe Eylanden/ wat daer voor luyden in
woonen/ Watse voor Religie ende Godsdienst
hebben/ ende hoe datse vande Spaengiaerts in-
genomen zijn. Alles wt die nagelaten Schriftē
van Christoffel Wagenaer genomen/ ende in
Druck vervat. Wt den Hoochduytsche
in onse Nederlandtsche Sprake
getrouwelijck overghesett.

TOT VTRECHT,
Ghedruckt by my Reynder Wylicx.
Anno M. D. XCVII.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL, LEIDEN

HISTORIE VAN CHRISTOFFEL WAGENAER, DISCIPEL VAN D. JOHANNES FAUSTUS

NEDERLANDSCHE VOLKSBOEKEN

OPNIEUW UITGEGEVEN VANWEGE DE
MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSCHE LETTERKUNDE
TE LEIDEN

XII

HISTORIE VAN CHRISTOFFEL WAGENAER, DISCIPEL VAN D. JOHANNES FAUSTUS

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL
LEIDEN — 1913

DIE HISTORIE VAN
CHRISTOFFEL WAGENAER,
DISCIPEL VAN D. JOHANNES FAUSTUS

NAAR DEN UTRECHTSCHEN DRUK VAN REYNDER WYLICX
UIT HET JAAR 1597

UITGEGEVEN DOOR

DR. JOSEF FRITZ

MET TWEE AFBEELDINGEN

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL
LEIDEN — 1913

INHOUD

Die Historie
Van Christoffel Wagenaer/ Discipel van D. Johannes Faustus/

Wat Compact dat hy metten Duyvel gemaeckt heeft/ de welc-
ke hem liet noemen Auerhaen / ende hoe dat hy
hem altijt in de gedaente van eenen Aep ver-
schenen is. Oock van zijne Auontueren
die hy in zijn Leuen bedreuē heeft/
ende wat hy voor een schric-
kelijck Eynde gheno-
men heeft.

Mit noch een corte beschrijuinge van
de Nieuwe Eylanden/ wat daer voor luyden in
woonen/ Watse voor Religie ende Godsdienst
hebben/ ende hoe datse vande Spaengiaerts in-
genomen zijn. Alles wt die nagelaten Schriftē
van Christoffel Wagenaer genomen/ ende in
Duytsch veruat. Wt den Hoochduytsche
in onse Nederlandtsche Sprake
getrouwelijck ouergheset.

TOT VTRECHT,
Ghedruckt by my Reynder Wylicx.
Anno M. D. XCVII.

[III]VOORREDE AEN DEN GOETGUNSTIGHEN LESER.

DE H. Apostel Petrus schrijft in synen eersten Brief int 5. Capit. Dat de duyvel onse Wederpartije rontom ons gaet als een grimmende Leeu ende soect, hoe dat hy ons soude mogen verslinden. Het welcke niet alleen byden Apostelen tijden, maer oock van aenbegin der Werelt, tot huyden op desen lesten tijt duert (gelijck ons de Historien daer van genoech getuygenisse geuen), als dat hy op alderley manieren ende aenslagen, gelijck als eenen oude sluypende Vos, die Menschen weet te bedriegen ende te verleyden, ende ten lesten in de eewige verderffenisse, beyde aen lijf ende Ziele te brengen, ende dat selfde weet hy op menigerley manieren te weghe te brengen, Also datmen hem int gemeyne spreeckwoort met recht een duysent Constenaer noemt, Ende dat, om dat hy so vele duysent wegen ende Consten weet, om de menschen te vangen. Ende als hem somwijlen een Conste mist oft faelgeert, so weet hy terstont een ander te bedencken, ende int werck te stellen, de welcke hem geheel niet en mist, so verre als de mensche vry sonder achterdencken leeft, ende zijn zonden gheen acht en slaet, ende dat Godt sulcx toelaet, so is oock de Toouerije eenen seer listigen Valstrick, want door dese duyvelsche swarte Const, brengt hy menich inden strick, want hyse met vele genuechlijcke boetzen daer toe loct, so lange tot datse daer selfs genuechte in crijgen, ende daer na in des Duyuels net gebrocht worden, gelijckmen vele Exempelen gesien heeft, ende (God betert) noch dagelijcx siet. Ende insonderheyt heeftment ghesien aen D. Johannes Faustus, de [IV] welcke den Duyvel so lange na ghegaen heeft, tot dat hy hem ten lesten in zijn Net gecregen, ende met alsulcke blintheyt bedrogen heeft, dat hy daer ten lesten niet en heeft connen wt comen.

Also jst oock gegaen met Christoffel Wagenaer, de welcke D. Johannes Faustus Famuli, oft Dienaer is geweest. Desen heeft de Duyvel also lange na gegaen ende vervolcht, tot dat hy hem eyndtlijck oock in zijn Nette heeft betrapt, waer van ick dit Boeck geschreuen hebbe, daer in ick synen gantschen Leuen ende Handel verhaelt hebbe, oock mede synen wtganck ende Eynde, mitsgaders daer by gedaen sommige trouwe vermaninge, ende waerschouwinge aen alle vrome Christenen, dat sy haer doch voor desen boosen Vyant souden wachten, ende van sijne Consten niet houden, op dat sy ten lesten niet mede also van hem verleyt en souden worden, ende also eyntlijck in de eewige verderffenisse comen, hoe wel datmen noch huyden op desen dach vele van de constelicke gesellen vint, die hier ende daer int Lant loopen, ende voorgeuen datse groote Consten met hulpe van de Spirituum ofte Geesten connen te wege brenghen, ende seggen, dat dese dienstbare Geesten van Godt daer toe geschapen zijn, om den menschen te dienen, maer men moetse met Conste daer toe crijgen (seggen sy) ende oock met een eerbaer Leuen, ende goede Zeden, ende met Christelijcke Ceremonien, ende gebeden moetmense by hem houden, ende sy en geuen niemant geen antwoort, dan alsse van een onbevleckt Kint gevraecht worden. Maer siet, hoe listich dat de Duyvel de Luyden dese Conste weet voor te stellen, ende eenen Mantel om te hangen, daer mede hy die arme menschen verblint, ende stelt hem [v] seluen also, als waer hy een Engel des lichts, hoe wel dat daer anders van hem niet en is te verwachten dan enckel verleydinge ende bedroch, tot verderffenisse van Lijf ende Ziele.

Wy weten wt de heylige Schrift, dat God den Almachtigen Vader, Schepper des Hemels ende der Aerden, groot Wonder door zijne Engelen gedaen heeft, gelijck als int

oude Testament, als die Engel alle die eerstgeborene in Egyptenland dootsloech. Ende oock als hy in des Assyriers Heyr vele duysent menschen omgebracht heeft. Oock dat hy Tobias geleyt heeft, ende Habakuc by Daniel inder Leeuwen Cuyl gebrocht, ende wederom daer wt.

Int Nieuwe Testament, daer vintmen, dat den Engel vercondicht die geboorte van Johannem, ende oock van Christum. Oock weckten hy Joseph wt den slaep. Desgelijcx oock Petrus, als hy ghevangen was, so worde hy door den Engel daer wt verlost, die welcke hem wech leyde. Als Christus vanden Duyvel versocht worde, so quamen oock die Engelen ende dienden hem, oock in synen bloedigen sweet ende Angst, so quam eenen Engel vanden Hemel ende trooste hem. Oock wort aen vele plaetsen inde H. Schrift van de Engelen gemeldet, also dat het niet noodich en is, hier meer daer van te schrijuen, Een yegelijck mach het selfs na soecken ende lesen, maer men salder niet in vinden, datse oyt met banninghe oft besweeringe daer toe gebrocht zijn, gelijck zyse nv in een Spiegel oft Glas willen bannen, ende dan vragen, Wie dit oft dat gestolen heeft, ofte waer eenighe verborghen Schatten ligghen. Daerom jsset gewis, dattet gene goede Engelen en zijn, de welcke op sulcke maniere besworen worden [VI] (gelijck als door Characteren, Ceremonien, oft andere superstitieusische dingen, tot sich ghevordert worden, om Wereltlijcke Wellust, Apenspel, ende dergelijcke verganckelijcke vreuchde aen te richten, daer met men die luyden fexeren [1]) ende bedriegen can) maer het moeten jonghe Duyvels wesen, die daer oock seluer wel met beholpen zijn [2]), om sulck Apenspel te gebruycken. Ende op datmense te beter soude geloouen, ende haer bedroch niet lichtelick mercken, so houden sy haer als Heylighe Engelen,

[1] Kwellen [2] Die er ook zelf behagen in scheppen

gebieden Cuysheyt, ende een sober Leuen, datmen hem matich houde met Eten ende drincken, Ordineren datmen ouer de Boecken, daer in die duyvelsche Coniurationes [1]) staet, Misse lesen, ende Was Keerssen aensteken sal, ende een Priesterlijc Cleet aentrecken, waer door dickwils die Scholiers om sulcken Cleedt te stelen, veroorsaeckt worden [2]), ghelijck als sulcx vele Toouenaers bekent hebben, maer dit alles is verboden int Oude Testament, datmen gene Waerseggers oft Teeckenbeduyders, oft Dachverkiesers [3]) lijden en sal: Oock en salmen ghenen Dooden vragen, ghelijck als dese Constenaers voorgeuen, dat sy een verstoruen Menschen geest connen bannen ende bedwingen, dat hy hem dienen moet, ende alles doen wat sy van hem begeeren.

Dese Exorcisten [4]) laten hem wel opentlijck sulcx duncken, maer sy en connen niet wtrichten, want sy en zijn den Duyvel noch niet vedt ghenoech, hy moetse te voren beter misten [5]) eer dat hyse slachtet, want onder dese Const menget hem die duyvel ooc, ende bedriecht also zijn Scholiers, want hy seyt, dat hy is den Geest des verstoruen Mensches, ende neemt die wterlijcke gedaente aen hem, gelijck hy [VII] weet dat die verstoruen heeft gehadt, want hy can een yeders menschen gedaente aen hem nemen, gelijckmen gewaer wort aen de Geesten, die snachts in de Huysen gesien worden, na het afsteruen eens Menschen, oock aenden Geest, die D. Faustus te gevalle in Alexandri Magni, ende Helena persoonlijck verschenen is.

Dese Fantasten willen voornamelijc geern den Geest Theophrasti Paracelsi hebben, ende van hem den Lapidem Philosophorum [6]) leeren maken, de welcke alle Metael (wan-

[1] Bezweringen [2] Aangezet, er toe gebracht worden [3] Zij die bepaalde dagen voor bepaalde handelingen geschikt of ongeschikt verklaren [4] Duivelbanners of -bezweerders [5] Mesten [6] Den steen der wijzen

neerment daer met smelt) tot goet gout maect, gelijck in voortijden den Coninc in Phrigia, Midas genoemt, eenen Knecht Bachi toegebrocht wert, de welcke van zijne Boeren was ghevangen worden, den Baccho wederom bestelt heeft, ende daer voor eenen wunsch [1]) gekregen tot zijn belooninge. Doen wunschte hy, dat al wat hy aen roerde oft betaste, in Gout veranderen mochte.

Doen hy nv sach, dattet so wel gelucte met zijn Gout maken, was hy seer blijde, ende sat hem [2]) aen de Tafel, de welcke van zijn aenroeren oock Gout wert, met al het gene datter op was, Ende als hy de spijse aenroerde, so veranderde sy in zijn hant oock tot Gout. Doen liet hyse inden mont steken, maer so haest als hyse tusschen die tanden bijten woude, wordet oock al gout. Hier van verschricte hy seer, ende moest honger ende dorst lijden. Doen badt hy om ghenade, ende creech weder zijn vorige gelegentheyt [3]), ende worde die Rijckdom vyandt.

Hier na staen noch huydensdaechs vele Luyden, die de Heeren wijs maken, dat sy het connen, maer ten geluct haer niet, ende sy bedriegen haer seluen, ende schenden niet alleen haren naem, maer hebben scha[VIII]de aen Lijff ende Ziele.

Dese Historie is sonderlinge voor de jonge jeucht tot Waerschouwinge geschreuen, dat sy haer voor sulcke Nigromantische luyden [4]) ende Boecken wachten, ende haer vanden Duyvel niet laten bedriegen, want hy dat menschelijcke geslacht Erfvyant is, ende en begeert niet dat yemant Christum bekent, oft dat de Christelijcke Kercke vermeerdere, ende die menschen also salich worden, maer dat een yederman met hem na de Eewige verderffenisse gestooten worde. Hy

[1] Wensch [2] Zette zich [3] Toestand [4] Lieden die omgaan met „nigromantie" of de zwarte kunst

geeftet wel soet voor, ende leyt honich inden mont, gelijck hy den eersten Mensche Adam int Paradijs gedaen heeft, maer daer na smaecktmen zijn bitter Galle ende Edick, daer voor hem een yeder Christen mensche (die zijn salicheyt lief heeft ende na zijn doot een Erfgenaem des Hemelrijcx begeert te zijn) wel weet te wachten, ende sal Godt veel meer aenroepen om synen H. Gheest, dat hy onse herten verlichte, waer door wy synen lieuen Sone recht mogen leeren kennen, ende synen wille volbrengen, ons voor zonden wachten, Argernisse mijden, ende om die Wake [1]) der heyliger Engelen bidden, dat sy den boosen Vyandt keeren, dat hy gheen macht aen ons vinden en mach [2]). Amen.

Ick hebbe oock in desen Boeck alle Coniuratien ende Besweeringen van Christoffel Wagenaer (ghelijck hy synen Geest Averhaen eerst geroepen heeft) al willens wtgelaten, daer met

die nieusgierige Luyden tot gheen
Quaet gherockent en mochten
worden. Ende wensche
hier met een yeder
alles Goets.

Anno 1597.

[1] Wacht, hoede [2] Geene uitwerking op ons hebbe

[1] HIER BEGINT DIE HISTORIE VAN CHRISTOFFEL WAGENAER, DIE WELCKE GHEWEEST IS D. JO. FAUSTUS FAMULI OFT DIENAER, DIE OOCK NA ZIJNS HEEREN DOOT, EENEN GEEST, DOOR HULPE ENDE CONST VAN FAUSTI BECOMEN HEEFT. OOCK WAER IN HEM DEN SELUEN GHEDIENT HEEFT, ENDE WAT HY DOOR HEM TE WEGE GEBRACHT HEEFT: OOCK WAT HY MET HEM VOOR GHEHADT HEEFT.

ALs nv Doctor Johannes Faustus zijne Toouerie oeffende, ende met synen boosen geest (Mephostophiles genoemt) vast omginghe, so hadde hy eenen Famuli ofte Dienaer by hem (gelijck sommige studenten op de Universiteyten noch wel voor een gewoonte hebben, dat sy wel Jongers [1]) die sy somtijts gebruycken in haren Dienst, het zy met Wijn ofte Bier te halen, ofte eenige Jonckvrouwen toe te brengen) genoemt Christoffel Wagenaer, de welcke als Doctor Faustus te Wittenberch studeerden, ginck bidden [2]), van daer hy oock geboren was, maer wie zijn Ouders geweest zijn dat en canmen noch ter tijt niet eygentlijc weten. Maer men houtet daer voor, dat hy een Onecht Kint geweest zy, daerom hy Niemant gehadt en heeft, die hem ter Scholen oft op een Hantwerck gehouden heeft. Nv het zy daer met hoe het wil, Eyntlijck heeft hem Doctor Faustus by hem genomen, ende heeft hem wel gheinstitueert in der Philosophie, also dat hy voor eenen Gheleerden [2] Man wel bestaen mochte: Oock heeft hem Doctor Faustus voor zijn Eynde by het Testament al zijn Goet gemaeckt, ende voor synen Erfghenaem ingesedt, Hy heeft hem oock so wijdt in die Swarte Const ghebrocht, dat hy oock conste die boose Gheesten Citeren, ende voor hem doen comen, in alsulcker gedaenten als hy gewilt heeft, ende sy moesten hem oock doen wat hy begeerde, also dat

1 *Vul aan* hebben 2 Bedelen

hy door hare hulpe nv al conste na doen, wat synen Heere hem voor gedaen hadde, Ja in vele dingen is hy noch Meester [1]) geweest van menigerley seltzame ende Avontuerlijcke Boetzen [2]), Doch heeft hy oock eyndtlijck synen verdienden Loon, ghelijck oock synen Meester, ghekreghen. Also dat hy't oock ten lesten met Lijff ende Siele betaelde.

Die Almachtighe Godt, Vader, Sone, ende Heylige Geest, wil den Sathan ende zijne medegesellen stooren ende weeren, dat sy niet meer het Menschelijcke geslachte alsulcken grouwelijcken schade toe en voegen, ende die luyden so jammerlijck niet en verleyden, ende also in de eewige verdoemenisse brengen: Maer hy wil onser alle herten verlichten door synen Heyligen Gheest, ende openen die Oogen onses verstants, dat wy sulcke ende andere boose Listen des Duyvels bekennen, verstaen ende leeren, ende ons daer voor wachten, ende dagelijcx bidden, dat hy ons niet en vinge, maer dat Christus ons seynde zijn lieue Engelen, om ons te bewaren voor synen Listighen aenloop [3]), op dat wy mogen alleen aen v hangen, ende den beloofden Troost in Eewicheyt genieten moghen. Amen.

[3] ℂ Hoe dat Christoffel Wagenaer aen Doctor Faustus aenhoudt, om eenen Gheest te verkrijghen.

DOen nv Doctor Faustus synen loop wt hadde, ende synen Knecht Wagenaer tot eenen Erfgenaem van alle zijn Goedt gemaeckt hadde, so heeft Christoffel Wagenaer synen Heere ghedanckt, ende was in alles wel te vreden: maer begeerende dat hy doch hem wilde synen Gheest na synen Doodt oock toevoeghen? Waer op hem Faustus antwoorde dat alsulcx niet in zijnder macht en ware, want hem den geest niet langer en hadde belooft te dienen, als zijn

[1] *Lees* meerre (*grooter*) Meester [2] Vreemde streken, potsen [3] Aanval

leuen, maer dat hy soude te vreden zijn, hy soude hem wel eenen anderen Geest bestellen, door welckers Conste hy alles, ja meer als Faustus oyt gedaen hadde, soude connen wtrichten. Doch met sulcke Condition, dat hy hem oock moeste houden, wat hy hem beloofde. Christoffel Wagenaer en hadde noyt soeter ofte aengenamer woort gehoort, Hy vraechde terstont, off hy dien Geest oock haest te sien mocht comen? Ja sprack Faustus. In wat gedaente wilt ghy hem hebben? Wagenaer sprac: In eender Apen gestalt, oock in sulcker forme ende grootte, als die Apen gemeynlijc zijn. Corts daer na quam den Aep ter Deuren ingespringen, ende sprong' al op ende neder, ende maecte vele seltzame boetzen ende Keuchelspel [1]), het welcke den jongen scholier seer wel behaechde. Als D. Faustus dit mercte, seyde hy tot hem: Ghy en sult desen geest niet tot uwen wille brengen, ten zy na mijnen doot, ende dan sal hy v dienen, gelijc my Mephostophi[4]les nv dient, maer ghy moet met hem in verbontenis treden, ende hem Averhaen noemen. Christoffel Wagenaer bedancte hem hoochlijck, ende ginck vrolijck wech.

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGENAER SYNEN GEEST AVERHAEN TEN EERSTENMAEL VORDERDE [2]), ENDE HOET HEM DAER MEDE VERGINCK.

OP die selue tijt waren D. Faustus xxiiij. Jaren op een Maent na ghepasseert, dat hy alsdan den Duyvel eenen vetten Offer wesen soude. Maer Christoffel Wagenaer, die welcke grooten lust en begeerte hadde tot Averhaen, viel den Tijt veel te lanck, ende en conste so lange niet wachten, maer hadde wel gewilt, dat de Duyvel al met synen Meyster wech hadde geweest. Doctor Faustus hadde nv wel twee oft dry dagen in zijn Camer alleen geweest, suchtende ende

[1] Bokkesprongen [2] Opriep

clagende ouer zijn aenstaende ongeluck ende groote Marter [1]), die hem nv alle dage stont te verwachten, also dat niemant by hem comen en mochte; so hadde hy hem wat te slapen geleyt. Wagenaer dat merckende, ginck terstont in die stoue daer D. Faustus Boecken lagen, ende socht so lange daer onder, tot dat hy het rechte Boeck vont, daer in stonden alderley apparatus Magici, oft toebereydinge tot de swarte Consten, die wist hy al meest seluer, Als namelijc, hoe hem een jonc scholier daer in houden sal. Daer na stonden der alderley Ronde Cyrkelen, Pentacula [2]), Character [3]), met Griecxsche, Hebreeusche, Syrische, Caldeeusche, Arabische, ende andere spraken, Letteren, oock alderley seltzame Namen der Geesten, daer onder [5] oock die H. Ertz Engel, ende Gods heylige Namen, die welcke dan niet sonder groote zonde tot dit Duyvelsche werck misbruyckt wordt. Oock stonden vele Coniurationes ofte besweringe daer in, waer mede datmen die geesten tot hem roept, dat sy voor hem verschijnen. Christoffel Wagenaer nam terstont Pen ende Inct, ende schreef een Coniuration wt, ende liet hem duncken, hy hadde nv genoech, hy soude nv synen moet coelen [4]), dede dat boeck toe, ende leyde dat weder op zijn plaetse, ende gaet weder by Doctor Faustus inde Camer, ende nam zijn afscheyt, ende ginck van hem, want op dat pas en woude Faustus niemant by hem hebben. Wagenaer wiste nv buyten die Stadt een woeste plaetse, daer een leege Schuer stont, daer ginck hy henen, ende woude daer zijn nieuwe Conste proberen, ende synen Geest Averhaen by hem doen comen, so bleef hy daer wachtende tot opten rechten Middernacht, het welcke hy aenden loop des Hemels scherp sien conde, want hy inde Astronomiæ seer wel gestudeert hadde: Ooc hadde hy alle gereetschap by hem genomen, daer toe die-

[1] Pijniging [2] Vijfhoeken (pentalpha) [3] Letterteekens [4] Zijn lust bevredigen

nende. Daer begonst hy aen te vangen, ende maecte eenen Cyrkel met vier onderscheydelicke Repen, daer in schreef hy die Namen, daer toe dienende. Oock deylden hy die vier Quadranten, daer toe sette hy die voorstaenders [1]) der vier deelen der Werelt, als Orientis, Occidentis, Meridies, ende Septentrionis, ende andere diergelijcke Guychelwerck meer. Ende hy stont int midden, ende hadde Pentacula, ende een schermschilt aengehangen, ende een sweert (daer een mede omgebracht was) in zijn Rechter hant, daer op die Coniuration met zijn Bloet ge[6]schreuen stondt, ende in zijn slinckerhant hadde hy een gewijet Waslicht, ende begonst zijn Coniuration te spreken. En als hyse eerstmael seyde, so en sach hy niemant, ende hoorde oock niet, maer het was al stil. Daer op begonst hy wederom, ende repeteerde die voorgaende woorden, daer quam Meester Averhaen aen inde gedaente van eenen Aep, ende hy wencte hem, dat hy wt het Perck comen soude, twelc Averhaen tzijnen besten meynde, want hy sorchde dat ander Geesten hem crijgen souden, ende hy hadde hem lieuer seluer behouden, want hy en hadde die Coniuratioen niet recht gelesen, wantse op Averhaen niet en hiel [2]) maer op een gantsche Legioen, dat is meer als 6000. Duyvelen. Christoffel dus staende, sach dat hem Averhaen geerne wt het perc gehadt hadde, meynde hy dat hem Averhaen niet en woude te wille zijn, ende begonste daerom weder opt nieu aen ten derdenmael zijne voorsproken woorden te repiteren. Doen hy die woorden gesproken hadde, versween [3]) Averhaen van hem, ende daer quam sulcken onstuer [4]) Weder, dat Wagenaer meynde, dat Hemel ende Aerde op hem vallen wilde, ende hy en sach rontom hem niet anders dan een ydel

[1] Vorsten (*vgl. blz.* 14) [2] Niet sloeg op A. alleen [3] Verdween
[4] Onstuimig, boos

Vuyr, die Schuer brande met so groote kracht, dat Wagenaer zijn leuen al verloren gaf, maer inden Krinck daer en quam geen vuyr. In sulcken Ancxt was hy wel dry vren, ende hy en wiste genen Raet meer, hoe hy met de Geesten handelen soude. Al zijn Hayren stonden hem te berge, ende zidderde ende beefde, also dattet hem alles ontginge, dat hy anders wel soude gehouden hebben. Ten lesten sach hy in dit Vuyr veel ontallijcke Duyvelen om henen springen. Som[7]mige sonder hooft, sommige met oogen als schotelen, sommige hadden dry been, Sommige met 4. 5. 6. 7. 8. been, sommige waren gelijck Draken, sommige hadden groote Bijlen, sommige Haken ende dreychden Wagenaer daer mede te vermoorden. Ten lesten hoorde hy een stemme, die sprack tot hem: Wat begeert ghy van ons? Wagenaer die antwoorde al beuende: Dat ghy my dienen sult. Den Geest antwoorde: Wy willen v dienen, dat sult ghy gewaer worden. Doen vraechde hy: Wie zijt ghy? Den Geest antwoorde: Ic ben een Vorst in Septentrione, ende hebbe rechtevoort by my een Legioen Geesten, die hebbe ick mede gebrocht, om te sien wie my hier vordert, ende wat ick wtrichten sal? Wagenaer sprac: Hoe heet ghy? Hy sprac: Mijnen naem is Abadon. Doen verschrickte Wagenaer, ende merckte wel, dat hy die rechte niet en was, ende dachte by hem seluen, met wat middel hyse weder mochte quijt worden, so vraechde hy den Geest weder, oft hy hem niet en wilde dienen? Maer gene van de Geesten en wilde hem Antwoorden, maer sy verswonden alleynskens, also dat hy daer gene meer en sach, noch en hoorde, so wachte hy so lange tot dat die Sonne opginck, doen woude hy wt het Perck treden, ende soo haest als hy den eersten Voet wtsette, so hout eenen Geest hem den voet schier half af, also dat hy die Teenen voor quijt was. Wagenaer trock hem te

rugge, ende bleef inden Rinck, ende verbonde synen Voet so hy 't best mochte, met een weynich Doecken ende Was, dat hem noch van die Keersse ouergebleuen was. Het Sweert leyde hy achter hem neder, so hy ginck sitten, also dattet met het [8] voorste eynde wt den Krinc lach, ende als hijt weder opnemen wilde, so wast voor so swart verbrant als een Cole, waer ouer dat Wagenaer hem noch seerder verschricte, ende dachte, hy moeste nv also inden Krinck liggen steruen, want hy en conste daer niet wt comen, ende bleef so liggen tot opten derden dach, met sulcken Ancxt ende beuen, dattet niet wt te sprecken en is. Ooc en hadde hy te eten, noch te drincken, ende moest daer so Honger ende dorst lijden. Onder desen worde Faustus den tijt lange, dat synen getrouwen Dienaer niet eens tot hem en quame, ende hem besochte gelijck hy ghewoon was, want andere van zijne goede gesellen quamen hem dickwils besoecken, oock Magistri ende Doctoren, de welcke hy al vraechde na synen Dienaer, maer niemant en hadde hem gesien, ende doen hy van hem niet en conste vernemen, ende gelijckewel [1]) nootelijck [2]) van doen hadde, so liet hy zynen Geest Mephostophilem tot hem comen, ende vraechde hem, oft hy niet en wiste waer synen dienaer gebleuen was? Mephostophiles Antwoorde al lachende: dat weet ic seer wel, Hy heeft gekeuchelt [3]) wt Nieusgiericheyt, ende so ghy hem niet te hulpe en comt, en sult ghy hem nemmermeer sien. D. Faustus sprack: Hoe gaet dat dan toe? Gaet buyten die stadt by de oude schuere, ontrent daer uwen Pachter woont, daer zuldt ghijt wel sien. Faustus en versinde [4]) hem niet lange, maer ginck terstont henen, ende nam synen Koetswagen, ende voer daer henen. Als hy nv by de schuere quam, Soo vraechden hy den Voerman, wat hy sach? Den

[1] Evenwel [2] Noodzakelijk [3] Tooverkunsten uitgehaald [4] Bezon, bedacht

Voerman antwoorde: Op die Schuere, ende rontomme de Schuere, sittet vol swarte Rauen, [9] Ja meer dan sommighe duysent. Faustus seyde: En weest niet vervaert, ende haelt [1]) hier staende metten Waghen. Faustus ginck in de Schuere, daer vant hy Wagenaer meer dan half doot liggen, ende hadde die beenen so dicht na hem getogen, alst mogelijck was. Faustus riep: Christoffel, spreect my na? Hy antwoorde: Ja mijn Heere. Terstont begonst Faustus zijne Coniuratioen te spreken, het welcke hem Wagener met aendacht na seyde, zijn Sweert in de handt hebbende, half verbrant, ende voor afghebroken. Doen toghen die gheesten met grooten hoopen weder na haer Plaetse daer sy behoorden, doen quam Wagener weder wt zijn perc al hinckende. Doctor Faustus nam hem op den Wagen, ende voerde hem mede t'huys, doen begonste hy te slapen, ende sliep xxiiij. vren, sonder wacker te worden. Doctor Faustus gaf hem Edick ende Galle inden mont, dat hy daer van wacker soude worden, ende liet hem wat Spijse gereedt maken, ende gaf hem die te eten, ende verquickten hem so wederom, ende daerna strafte hy hem met woorden van zijne moetwillicheyt, ende nieusgiericheyt dat hy so lange niet en hadde connen wachten, ende seyde hem oock, dat hy die dancksegginge, ende die afdanckinge [2]) der geesten vergeten hadde, ende niet recht gehouden, want haddy dat so recht ghedaen ende gemaeckt, ghelijck den Cyrkel wel recht ghemaeckt was, so en waer v dit Ongeluc niet wedervaren, maer ghy sout sonder sorghe ende perijkel wt het Perck hebben mogen gaen. Also en was Wagenaer zijn Eerste Meesterschap [3]) niet wel geluckt, want sonder Doctor Faustus hulpe soude het zijn leste gheweest hebben.

[1] *Bedoeld is misschien* halt *of* helt, „houd" [2] Dank voor bewezen dienst, ontslag [3] Proefstuk

[10] ℭ HOE D. FAUSTUS SYNEN DIENAER INDE SWARTE CONSTE BETER ONDERRICHTE, OM OP EEN ANDER MAEL TOT SULCKEN ONGHELUCK NIET WEDER TE COMEN.

ALs nv Christoffel Wagenaer also een stompen Voet [1]) gecregen hadde, ende den Duyvel wt zijn Net ontcomen was, het welcke hem Godt sonder twijfel tot een goede waerschouwinghe heeft laten geschieden, op dat hy van zijn quade voornemen mocht afstaen. Also Godt niet en wil dat yemant verloren gae, maer dat hem een yeghelijck tot Boete bekeere. So hadde Wagenaer nv voor hem genomen, voortaen sulcken Apenspel niet meer te bedrijuen, maer voortaen in zijn studio Philosophico voort te vaeren, ende die Medicijne by der hant te nemen, daer in hy seer wel ende vlijtich ghestudeert hadde, ende vele Menschen geholpen, sonder dat so was hy oock wel ervaren in die Alchimie ende Distilier Const, het welcke hy van D. Faustus geleert hadde. Hy conste veel heerlijcke Medicijnen, als Olie, Pulver, ende ander costelijcke Wateren bereyden, de welcke andere Medicijns onbekent waren. Hy conste oock wt alle dingen, het was wattet wilde, dry dingen maken, als Oly, Zout ende Water, ende andere dierghelijcke dinghen meer, het welcke te lanck soude zijn om te verhalen. Hier op verliet hy hem, ende dachte hem na zijns Heeren doot hier mede te geneeren, Maer Meyster Marten, de welcke daer niet wel mede te vreden en was (want hy dachte door hem noch meer andere Sielen te winnen) hiel derhaluen weder by hem aen, ende quam op eenen Tijt ongeroepen by [11] hem, ende hadde eenen Sack met Croonen aenden Hals hangen, ende hadde oock een huypsche duytsche pijpe [2]) by hem, ende speelde daer een Galiaerde op, ende vermaeckte hem lustich, waer in Wagenaer groote genuechte hadde. Also quam hy weder

[1] Geknotte voet, een stompje [2] Fluit

in een ander meyninghe, also dat hy daer niet van aflaten en woude, maer daer by blijuen, ende ginck daer op by synen Meester Faustus, ende badt hem dat hy hem doch wat beter woude onderwijsen in de Swarte Consten, dwelck hem Faustus beloofden te doen, ende hiete hem tsanderdaechs wederom comen. Maer Wagenaer en conste des nachts nauwelijcx gheslapen, sulcke groote begeerte hadde hy om daer van onderricht te zijn, hy stont derhaluen des morgens vroech op, ende ginck tot synen Heere, de welcke gants truerich op zijn bedde lach, want nv op 14. dagen na synen Marter-dach [1]) voorhanden was, dat hy zijn jammerlijc ende ellendich leuen soude eyndigen. Wagenaer in zijn Camer comende, groete hy hem, ende vermaende hem van de voorgesproken beloftenisse. Faustus dit half vergeten zijnde, begeerde dat hy soude wachten tot den Middach. Maer Wagenaer was so Nieusgierich, dat hy so lange niet wachten en conste, maer hielt al euen stijff aen, hoe wel dat Faustus nv wel andere gedachten hadde, ende in zijn herte leetwesen van zijn groote misdaet, so heeft hem doch de duyvel altijt verhindert zijn zonden recht te bekennen, So voer hy op [2]) in zijn Bedde, ende nam zijn Constboeck ofte Toouerboeck, ende leyde hem dat voor, ende expliceerde oft verclaerde hem alle Punten, die hem swaer dochten te wesen, bewees hem ooc met Exempelen, leerde hem oock beter voor hem sien, op [12] dat die Geesten hem aent Lijf niet meer en souden connen beschadigen. Doch beval hy hem, dat hy ghene Gheesten wederom en soude Citeren, of tot hem roepen, so lange als D. Faustus leefde. Ende dit moeste hy hem vastelijck belouen, hoe wel het hem swaer dochte so lange te wachten, so heeft hy hem nochtans onthouden [3]),

[1] Marteldag, de dag waarop de helsche pijnen zouden beginnen [2] Ging hij overeind zitten [3] Ingehouden

ende verwachtende met grooter begeerten zijns Heeren doot.

¶ HOE DATTET CHRISTOFFEL WAGENAER GEGAEN HEEFT NA ZIJNS HEEREN DOOT.

NAdien nv die Duyvel D. Faustus synen verdienden Loon ghegeuen, ende hem den hals gebroken, ende so jammerlijc getracteert hadde, datmen het bloet met de Herssenen tegen die Muyr vondt hangen. So quamen die Bacularien [1]), ende andere studenten, die des Nachts by hem geweest hadden, weder in de stadt, ende gingen by synen Knecht Wagenaer, ende vertelden hem, hoe het met synen Heere gevaren was, waer ouer hy hem seer qualijcken hielt, ende beclaechden seere synen getrouwen Heere, also datse hem genoech te troosten hadden: Maer hy en weende niet so seere om zijns Heeren doot, maer daerom, als hy hoorde van zijn verschrickelijck Eynde: want hy wiste wel, soo verre hy die selue Conste oeffenen woude, dattet met hem oock so gaen soude. Dus lach hy sommige daghen, ende en conste hem daer wt niet expediren [2]), sonderlinge, om dat hy al eens met den Duyuel te doen gehadt hadde, waer ouer synen haluen voet inden loop gebleuen was: Oock hem inbeeldende, dat hy Godt te seere vertoorndt hadde, ghelijck het sonder twijfel was.

[13] In deser vertwijfelinghe wesende, heeft hijt een van zijne goede Vrienden te kennen ghegeuen, die welcke tot hem seyde: D. Christoffel, Mijn goede vrient, dat ghy uwe zonden niet alleen voor God, maer oock voor die menschen bekent, daer doet ghy seer wel ende recht aen, ende dat ghy daer leedtwesen van hebt. Maer dat ghy vertwijfelen wout aen de Barmherticheyt Gods, die hy ons in zijn Woort toeseyt, daer doet ghy seer qualijck aen. Het waer ghenoech, dat [3])

[1] Baccalaureï, candidaten [2] Losmaken, ontworstelen [3] Het lijkt wel of, gij zoudt niet anders kunnen handelen wanneer

ghy een Heyden ofte Turck waert. En weet ghy niet, dat God seyt: So waer als ick leue, ick en begheere niet den doot des Sondaers, maer dat hy hem bekeere, ende leue. Ende Christus spreeckt: Ick en ben niet gecomen om die gerechtighen tot Boete te roepen, maer die Sondaers.

Met dese ende dergelijcke Spreucken wt de heylige Schrift, bracht hy hem so wijt, dat hy hem beloofde te beteren, d'welck hy eenen tijtlanck dede, bekennende zijne zonden, ende ginck ten Nachtmael, ende leefde onberispelijck, ende studeerde voort in die Medicijne, diende vele Luyden daer met: ende nam oock van niemant geen Gelt, maer geneesde al om niet: Hy genas vele Cranckheden, die van andere Doctoren ende Medicijns verlaten [1]) waren, also dat hy in grooten aensien quam, ende worde in grooter Eeren gehouden: maer hy voerde so grooten pracht ende Hovaerdije, dat hy seer haest alle het ghene verteert hadde, dat hem D. Faustus achter ghelaten hadde, so domineerde [2]) hy Nacht ende dach met goede Gesellen, met slempen ende dempen [3]). Doen het gereedt [4]) nv vast wech was, Verlieten hem oock zijne goede Vrienden, Ja dat [5]) hy haer quam besoecken, zo gingen sy wel henen, ende lieten hem alleen zitten, [14] Want nv van hem niet meer en was te ghenieten. Doen gedachte hy eerst aen dat Veersken Ovidij, ende dat Ovidius seer wel daer van geschreuen hadde:

Donec eris foelix multos numerabis amicos,
  Nullus ad amissas ibit amicus opes.
Dewijle het v wel gaet, ende Tgheluck wil wel,
  Sult ghy crijghen der Vrienden veel.
Maer als v Gheldt dan neempt een endt,
  Niemandt v dan meer en kendt.

[1] Opgegeven [2] Den grooten heer spelen [3] Schransen, smullen
[4] Gereed goed of geld [5] Wanneer

Also moeste Wagenaer dan weder na Huys gaen, Ende behelpen hem so hy het best conste.

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGHENAER BEGONSTE DIE CRANCKEN TE GHENESEN MET ONBEHOORLIJCKE MEDICIJNE, DIE IN DIE CHRISTELIJCKE KERCKE NIET TOEGELATEN EN WORDE.

ALs Christoffel wagenaer nv by alle man begonste in verachtinghe te comen, het welcke meest quam, om dat hy nv gheen middelen meer en hadde, om de Crancken te ghenesen, ende met sulcke Medicijnen conste te hulpe comen, als daer toe diende. Maer begonste met superstitieusischer Curation, als Caracteren, Woorden, ofte Letteren, die somwijlen op seer slechte materie geschreuen oft gecratst waren, die Luyden te genesen, met het welcke andere Theologanten, oock Philosophiæ ende Medici niet wel te vreden en waren, derhaluen werdet hem verboden, sulcx niet meer te doen. Ende op datmen weten soude wat het voor Curation geweest is, so wil ick sommige Exempelen melden, niet om datse ye[15]mant gebruycken, oft na doen soude, maer dat hem een yegelijc des Duyvels bedroch ende verblindinge daer wt sien soude, ende hem een yegelijc leere wachten voor alsulcke Dryakels [1]) Cremers ofte luyden, die daer met omgaen.

Eerstelijc, so hielt hy veel van [2]) die Namen Gods, eygende die selue vele Crachten ende Werckinge toe, also dat hy meynde groote wonder dingen daer mede wt te richten ende te doen. Als Weder te maken [3]), die Crancken gesont te maken, gelijc het somtijts gebeurde. Die selue Namen zijn veel in die heylige Schrift, de welcke de Propheten ende ander heylige mannen Gods zijn geopenbaert worden, niet datmense also misbruycken soude, ende sulcken Toouerwerck

[1] Tegengift [2] Hechtte hij hooge waarde aan [3] Over het weêr te gebieden

ende Guychelspel daer mede soude bedrijuen, maer om hem daer wt te beter te leeren kennen, ende aen te roepen. Tot sulcke misbruyckinge heeftmen voortijts dese Namen op schoone Maechden Perckament [1]), geschreuen, daer toe die Vren des Maens, ende dat een Vorssche te eten gegeuen, ende sommige andere woorden daer ouer gesproken, den Vorssche dan weder int water geset, ende springen laten, So haest hy dan int water gecomen is, is terstont een stortregen gecomen. Desgelijcken heeftment oock een Raue ingegeuen, ende laten vliegen, ooc sommige woorden gemummelt [2]), is terstont aen het eynde [3]) des Werelts, daer de Raue vlooch, een Donder ende Blixem gecomen. Ovidius schrijft van Medea, dat sy met woorden den Drake, so dat aureum vellus bewaerden, ingesloct [4]) heeft. Pythagoras discipulen hebben vele daer van gehouden, ende vele Crancheden daer mede gecureert. Orpheus eener wt den Argonautis, heeft een ongestuyr [5]) weder (op Zee wesende) [16] met woorden doen ophouden. So schrijft Philostratus: dat Apollonius te Romen, met sommige woorden, een gestoruen Meysken weder op gheweckt heeft, ende met andere woorden den Achillis, een strijdtbare Heldt wt Grieckenlandt synen Gheest ofte Ghespens weder wt het Graf voortghebracht heeft. Pausanias een gheloofweerdighe Historieschrijuer, schrijft, dat in Lydia in sommighe Steden, als Hiërocaesaraea ende Hypepis, twee Tempels geweest zijn, een Goddinne Persica genaemt, geheyliget, in welcke alsmen offeren woude, so leyde die Priester dorre hout op den Outaer, ende songhe sommighe Hymnus op zijn Sprake. Ende daer na mummelde hy wat binnens monts ende terstont begonste dat Hout van selfs

[1] Perkament uit huiden van ongeboren lammeren (pergamen virgineum, ook: charta non nata) [2] Gemompeld [3] Dat deel [4] *Verkeerd vertaald, hier moet staan* in slaap gemaakt [5] Onstuimig

te branden, ghelijck oft daer Vuyr onder geweest hadde.

Alsulcken Ongelooue stonde desen Wagenaer ooc toe [1]), also dat hy meynde, het hadde al natuerlijc geweest: want hy hadde dat in Magia ende Cabala also gestudeert, nademael het goede Namen waren, ende hem dat dickwils geluckten. Hy hielt het met den Spreuck, die daer staet int tweede Boeck Moysi: In omni Loco in quo fuerit memoria nominis mei, veniam ad te, & benedicam tibi. Ende int vijfte boec Moysi: Ponant nomen meum super filios Israël, & ego benedicam eis. Ende vergat geheel het tweede Gebot, daer geschreuen staet: Non assumes nomen Domini Dei tui in vanum. Dat is: Ghy sult den Name des HEeren uwes Gods niet onnuttelijck ghebruycken. Also heeft hy oock van den Herono Semmonico [2]) geleert, dat hy die woorden Abracadabra op een briefken schreef, ende altijdt een Letter achter liete, ghelijck ghy hier sien meucht.

[17] A B R A C A D A B R A.
A B R A C A D A B R.
A B R A C A D A B.
A B R A C A D A.
A B R A C A D.
A B R A C A.
A B R A C.
A B R A.
A B R.
A B.
A.

[1] Stond hem aan [2] Serenus Sammonicus Quintus, vader en zoon, artsen te Rome in de 3de eeuw n. Chr. Een van hen schreef een in de Middeleeuwen geliefd werk in hexameters: De medicina praecepta saluberrima, dat in de 15de en 16de eeuw vaak is herdrukt.

Ende hier na eenen Crancken, die het Feber ofte Coude hadde, aen den hals hienge, gelijck hem nv dat woort alleynsken met een Letter verliest, also soude oock het Feber alle dage afnemen ende vergaen. Ende bouen dat, so hadde hy andere signacula [1]) van Gout gemaect, daer op stonden aen beyde zijden met Letteren eenige Hebreuşche Namen Gods ende andere Spreucken wt de Heylige Schrift, de welcke ick niet en wil vertellen, op dat ick andere ghenen wech en wijse, om den Name Gods ooc so lichtveerdich te gebruycken. Dese hinck hy de luyden aenden hals voor alderley Krancheyden, ende een yeder die dat by hem droech, die soude gheluck ende voorspoet in al zijn Leuen ende handel hebben. Desgelijcx souden ooc die boose geesten ofte eenich gespens ghene macht ouer die crijgen. Och waer dat waer gheweest, so hadde D. Faustus sulcken signaculum wel mogen by hem nemen, op dat hem den quaden gheest Mephostophiles niet so grouwelijck gemartelt en hadde: ja Christoffel Wagener [18] selfs, op dat hem synen Aep ofte Meester Averhaen met vreden, ende onaengevochten hadde mogen laten. Vóor fenijn oft Pestilentie nam hy gedroochde Croten [2]), ende stietse tot Pulver. Daer toe nam hy vier Loot witten Arsenick, ende een Loot gelen Arsenick, een Loot Hyacinth ende Smaragd, van elcx een half Quintijn [3]), Saffraen twee Quintijn. Dit alles mengde hy te samen, ende maeckte daer met Tragacanth [4]), so in Roosenwater gedaen, ende een papken daer van ghemaeckt, ende dat kneede hy, ende formeerde dat ghelijk een Hert, ende op het onderste deel daer sneedt hy een form van een slange op, die haer seluen rontomme cromde, ende dat moeste hy beginnen als die Mane ende Sonne inden Draken Cop stonden, ende moest

[1] Figuren [2] Padden [3] Het vijfde deel van eene maat [4] Gummi tragacanthae, in de geneeskunde tot het maken van pillen gebruikt

gereedt zijn als de Mane ginck inden Draken steert, het welcke ontrent in vierthien daghen eens plach te gheschieden.

Op de ander zijde, als op het bouenste deel was een Schorpioen, die moeste gesneden ofte gegrauen zijn als die Sonne ende Mane in Schorpio by malcanderen staen, het welcke in October ofte Nouember des Jaers eens plach te gheschieden.

Met dese beyde Characteren signeerde hy de Herten, ende naeyde die dan in een Root zijden Doecxken, ende hinck die Luyden dat dan so aenden Hals, ende hy richte daer oock seer vele met wt, want hy daer vele verscheyden [1]) Luyden met holp, so dat sy aen die Pestilentie niet en storuen.

Dit zelfde heeft een vernoemt Doctor, genaemt Ionas Victor, Een Medicus te Lypsich, van hem gheleert, ende het is hem oock seer wel daer mede gheluckt, Want hy ontallijcke vele Luyden daermede gheholpen heeft.

[19] Die Natuerlijcke Oorsake der werckinge, ofte Cracht van desen Medicijn, en is die Characteren niet toe te schrijuen, maer veel meer die Materije selfs: Want noch huydens-daechs die Medicijns sulcx (d'welck sy Lapides Amuleticos [2]) noemen) die luyden aen plachten te hangen, meynende het soude alle quade Vergiftighe Fenijne na hem nemen, ende die Luyden also van 't herte aftrecken.

Nv dit sy hoe dattet wil, sulcx en can sonder superstitioen ofte Onghelooue niet gheschieden.

Oock seyde hy, dat dit selfde aenden Hals van een gheelsuchtich Mensche gehanghen worde, verliet hem die Cranckheyt op eender Nacht.

Met dese, ende dergelijcke onnatuerlijcke Consten genas hy oock vele Febren, maer sy quamen daer na al wederom, ende marterden die Luyden veel meer als te voren. Want

[1] Zeer vele [2] Amuletten

de Duyvel, de welcke het Menschelijcke gheslacht vyant is, die doet somwijlen wel een Teycken, om dat de Luyden in haer Onghelooue gesterckt souden worden, want dit maer een valsche ghesontmakinge en is, waerdoor dat die Luyden also verblindt worden, ende in haer Onchristelijck Onghelooue also vervoert worden, dat sy den Duyvel (de welcke hier een Autheur van is) die Eere (die welcke sy Godt schuldich zijn) toeschrijuen.

Van sulcke Remedia magica, Schrijft Plinius in zijn 21. ende 28. Boeck seer veel: De welcke al voor niet, ende van Niemandt te ghebruycken, te houden en zijn.

Nv mocht yemant vragen, waer van dat doch sulcke Cracht in sulcke dingen, als Character ende Woorden quame? dat het somwijlen helpt, ende int [20] Effect brengt, tgene daerment toe gebruyct? Dese gheue ick voor een Antwoort: Alle Crancheyden, sy zijn hoe sy willen, die selue comen wter Natueren, ofte van Godt wter Natuere, dat is, sy hebben haren Oorspronc in des Menschen Lichaem. Als dat eender [1]) een quaet Feber krijget, Ofte wanneer yemant Fenijn ingenomen heeft, ofte ander schadelijcke Spijse ghegeten, ofte Dranck ghedroncken heeft, ofte sunst [2]) door andere toevallende accidenten eenige Cranckheyt becompt. Dit zijn alle natuerlijcke Siecten, ende die canmen alle door hulpe van de Medicijne, Als met Cruyden, Wortelen, Bloemen, Zaden, Vruchten, Edelgesteente, ende Mineralien te hulpe ghecomen worden, ende die Menschen also daer van verlossen, Ende die van Godt comen, zijn dese ghelijck, maer inden Oorspronck zijn sy malcanderen onghelijck, Want Godt ghehengt somwijlen wel, dat den Duyvel macht crijget ouer onse Lidtmaten te plagen, om onser sonden wille, met alderley Cranchey t, gelijck wy vele Exempelen wt die Heylighe

[1] Iemand [2] Anders

Schrift hebben, als dat Davids Volck met Pestilentie gestraft worde. Job worde met veele boose Sweeren aen zijn Lijf gheslagen. Ezechias worde met Crancheyt besocht. Die Egyptenaers worden met Pestilentie, ofte quade swarte bladeren [1]) gheplaecht.

Alsulcke, ofte dergelijcke Crancheyden, en laten hem met gene Medicijnen genesen, ende dat is gemeynlijck het Kenteycken ofte Merckteycken daer van, als dese Sieckte door die Medicijn, ofte door die Cracht der Cruyden niet wijcken en willen.

Hier wt men seker weet, dat het Straffen ende Plagen Gods sijn, die hy door verhenckenisse den [21] Duyvel, ofte andere Toouenaers toe laet.

Dese Zieckten also comende, connen somwijlen door Segheninge ofte Besweeringe des Hooghen Naem Gods, ende met Characteren diemen daer toe gebruyckt, ouerweldicht ende verdreuen worden. Ende dat wt deser Oorsaken, dat die Duyvel alsdan in zijn vuyst lacht, wanneermen hem also gelooft, ende sijne Guychelije also in eeren hout. Hy doet dat oock sonderlinge geern, wanneer het hem Godt toelaet, dat hy de Luyden haer Zieckte laet afwenden.

Dewijle nv dit selfde tegen die heylige Schrift, ende Gods Woort strijdt, so can een yeder wel bemercken, dat hy met sulcke middelen tot de Crancheden te gebruycken, den Toorn Gods noch meerder ende swaerder op hem ladet.

Daerom so wil ick een yegelijck gewaerschout hebben, dat, so wanneer sy met sulcke Cranckheyt bevangen zijn, daer gheen Medicijns hulpe toe en is, dat sy alsdan in plaetse van dese quade ende onbehoorlijcke Middelen te ghebruycken, Godt aenroepen, ende hem bidden om vergheuinghe haerder zonden, ende dat hy die Cranckheyt ghe-

[1] Blaren

nadelijck, ende na synen Vaderlijcken wille ende welgevalle, wil verminderen ende afnemen.

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGENAER ZIJNEN GHEEST AVERHAEN, NA ZIJNS HEEREN DOOT, EERSTMAELS CITIERET, [1]) ENDE HOE DATTET HEM DAER MEDE VERGAEN IS.

[22] ALs nv Christoff. Wagenaer met zijn Medicijn Conste niet meer en conste voortcomen, ende vast arm ende Ellendich worde, oock daer toe niet te Eten of te drincken en hadde. So begaff hy hem van Wittenberch in het Lant te Sassen, hy quam aen eenen hoogen berch, niet verre van Halverstadt, daermen seyt, dat gemeynlijck die Toouenaren te samen comen, daer worde hy weder denckende aen synen geest Averhaen, dat hy met hulpe ende bystant van hem sich wel beter soude Erneeren [2]), ende niet meer alsulcke Armoede lijden. So nam hy voor hem den selfden te besweeren, ende nam daer toe zijn Tooverboec, het welcke nv langen tijt in een Carteecken [3]) sacxken ghesteken hadde, ende hy ruste hem toe, ende begonste zijne Coniurationes te lesen, ende hy hadde hem hier toe nv beter versien, als hy te voren hadde, om niet meer tot sulcken Ongheluck te comen.

Ende hier na ginck hy op den Berch, ende wachte tot dat die Sonne onder ginck, met synen ghesellе die hy by hem genomen hadde, ghenaempt Claes Muller, een Barbiersgeselle, also dat Christoffel Wagenaer geen bequamer daer toe en hadde connen vinden, want hy in de Toouerije seer grooten lust hadde. Op den Berch wesende, stelden sy vast toe hare Cyrkelen te maken, ende schreuen hare duyvels namen daer in, ende behingen haer met Pentaculen, ende Rocheren [4]) met Koehoren ende Duyvels dreck, also dat eenen

[1] Oproept [2] Onderhouden [3] Zijden [4] Maakten rook of damp

seer grooten stanc daer was, ende elck hadde daer eenen bysonderen Cyrkel, want den jongen Scholier moest hem oock in een perck sluyten, op dat hem die Duyvel geen schade en dede. O ghy arme onsalige Luyden, hoe zijt ghy so blint? [23] meynt ghy dat de Duyvel, die doch een vorst deser Werelt is (gelijck hem Sint Petrus noemt) geen macht hebben en soude, alst hem God toeliet v te halen, ghy meucht dan wesen waer ghy wilt, op der Aerden, oft onder der Aerden, in besloten Camers, in Vestingen, hoe datse oock mochten wesen, ghy bewaert v met Cyrkelen, Triangelen, ende met Cruyssen, meynende dat hy inden Cyrkel niet comen en can. O ghy Sotten, ende van God afgeweken zondaers? hebt ghy niet gedacht, dat den duyvel conde bouen ouer den Cyrkel vliegen, ende v by den Cop daer wt halen, gelijck den Gier die jonge Hoender? Weet ghy niet dat desen Gesel so machtich is, dat hy can sloten breken? Bergen rijten, ende steden omkeeren, die Zee onstuer maken, ende alle groote onwtsprekelijcke schade, die voor onmogelijc gehouden worden, int werck can stellen, maer Godt en heeft niet willen toelaten, dat hy v soude wt het Perck halen, ende heeft v noch tijt vergunt v te beteren, boete ende penitentie te doen, heeft v door zijn Woort ende Predicatie laten waerschouwen. So ghy nv seluer uwe Oogen des herten open gedaen hadt, ende v Ooren ende vernuft daer toe gespitst die Vermaninge gehoort, Gods Woort acht genomen, so hadde het noch vroech genoech geweest: Maer dewijle ghy Godt vergeten hebt, ende zijdt trouloos ende meynedich geworden, so zijt ghy van d'een zonde in d'ander gevallen, ende eyntlijc in vertwijfelinge, ende lestelijc des duyvels eygen geworden.

Als het nv ontrent negen vren was inder nacht, so begonste Waghenaer zijne Vermaledijde Coniuration te spreken,

ende synen gheest Averhaen te besweeren, in sulcker voeghen ende manieren, als [24] hem Doctor Faustus synen Meester onderwesen hadde. Daer verhief hem eenen grooten Wint met sulcken gedruys, dat elck meynde den Berch soude ter neder gevallen hebben, so seer schudde ende beefde hy, ende oock so scheurde hy op sommige plaetsen, so datmen inden Berch sien conde, ende sy en sagen niet anders dan Vuyr ende Roock. Claes Muller dit siende, worde so bange, dat hy wt den Cyrkel loopen woude. Maer Wagenaer die trooste ende waerschoude hem, dat hy daer in blijuen soude, anders soude hy wel om Lijf ende Leuen gecomen hebben. Terstondt daer na meynden sy, dat den gantschen Berch gebrandt hadde, want het en was rontom haer anders niet dan enckel vuyr, ende daer in vloget vol swarte Rauen, ende andere seltzame groote Vogels, die snapten [1]) somwijlen eens inden Cyrkel ende stelden haer aen, als oft sy die Besweerders wt den Cyrkel hadden willen halen. Terstont daerna quam eenen seer grooten Draeck, die hadde eenen Cop so groot als een Voeder Hoys, ende Oogen so groot als eenen bodem wt een Vat, ende eenen seer langen steert, die sloech hy somwijlen om den Cyrkel henen, also dat Wagenaer meynde, dat hy terstondt den Duyvel toe Deel soude hebben moeten worden, want hijt nerghens ontloopen en conste. Doch hy greep ten lesten eenen moet, ende begonst zijne Coniuration op het Nieu ten tweedenmael te spreken, doen versween [2]) den Drake, ende daer quamen voor haer eenen gantschen hoop Croten [3]), daer onder wasser een so groot als eenen Olyphant, die stiet Wagenaer wt den Cyrkel, ende doude hem so dat hy meynde bloedt te spouwen, also dat hy wel een half vre voor doot lach.

[25] Claes Muller en behaechde dit Spel niet wel, hy en

[1] Hapten [2] Verdween [3] Padden

wiste niet hoe dat hijt maecken soude, want hy meynde synen Meester waer heel doot geweest. Doen quam de groote Crote by hem, ende spooch hem Vuyr aen, also dat hy van Roock ende stanck seer na ghestickt hadde.

Onder desen so quam Wagenaer weder by hem seluen, ende bedacht hem, hy vervloecte hem seluen ende sach rontomme hem, ende hy en vernam niet meer van alle die voorgaende verblinde gesichten [1]). Hy beghonst derhaluen noch eens ten derden male zijne Coniuration ende Besweeringe weder te Repiteren, daer worde sulcken gedruys ende gerucht gehoort, so dat sy beyde anders niet en wisten, dan dattet al soude ghescheurt ende ghebroken hebben, den Hemel, ende dat gantsche Aerdtrijck hefte sich ende ginck rontomme, die Sterren vielen vanden Hemel, ende branden gelijck enckel vuyrvlammen, terstont daer na veranderden sy in wint, ende verdeylden haer seluen, sommige worden tot schrickelijcke slangen, die dreychden met hare scherpe tongen Wagenaer te doorsteken: Sommige worden tot vliegende Vuyrdraken, die streden ende campten t'samen in de Locht met seer groot ghetier. Ten lesten, als hy die Besweeringhe wtgesproken hadde, so dede haer die Aerde seluer open, ende daer quam een groot Vuyr wt, het welcke langhe op der Aerden lach, ende sprong' gins ende weder, tot dattet geheel cleyn worde. Doen quamen daer wt gevliegen veele duysenden van cleyne Cogelen, oock vuyrige Sweerden, seer wonderlijc ende seltsaem aen te sien, oock menichte van Vogelen, ende alderley seltsaem ghewormte. Also dat die Locht [26] vol ende bedeckt was met alderley vergiftighe ende verschrickelijcke gedierte. Niet lange daer na verswon dit altemael wederom, het Vuyr dat wt der Aerden ghesprongen was, verginck oock gheheel, also datmen anders

[1] Spookverschijningen

niet en sach dan eenen blooten Roock, ende swarten domp, ende alle dinc was nv wederom stil. In dese stilte hoorde hy een lieflijck geluyt van Orgelen, Pijpen, ende alderley Zitterspeel [1]), so dat Wagenaer meynde, hy hadde int Paradijs geweest, ende hy sach dattet noch nacht was, ende hy en conste niet anders sien noch hooren, dan dit soete geluyt, dat behaechde Wagenaer seer wel dat dit so lange duerde, ende hierentusschen verginck oock den Roock ende damp, also dat die locht weder claer worde. Ende so sach hy na die sterren, doen bevandt hy dattet ontrent een vre was.

Also heeft hem den Duyvel vier Vren so schandelijck gefexeert ende gequelt. Doen worde hy gewaer, wt den Roock quam een Kemeel voor hem, die sprack tot hem: Wat wilt ghy van my hebben? Hy antwoorde: Ick begeere, dat ghy my sult verschijnen in de ghedaente van eenen Aep, gelijck als ghy my ende mijnen Heere belooft hebt. Doen veranderde hem den Geest terstont in eenen Ape, maer hy hadde vier Hoofden, dat en behaechde Wagenaer niet. Ende hy seyde tot hem, dat hy dry hoofden soude afleggen, ende een behouden, gelijc eenen anderen Aep, maer dat en woude hy niet doen, want hy hem in alles niet gehoorsaem en woude zijn. Daer begonste Wagenaer zijn Coniuration te wederhalen, ende beswoer hem, dat hy moeste zijn dry Coppen afleggen. Doen verliet [2]) den Aep alle zijn hoofden, ende en behielt niet. Doen worde den Duyvels[27]bander noch quader, om dat hem den geest so quelde. Doen begonste hy hem wederom te besweeren, doen worde hy ghelijck eenen rechten Aep, ende hy spranck op ende neder, ende danste een Galiaerde, ende ander danssen meer. Hy sloech somwijlen opt Hackebert [3]), ende speelde oock op de Pijpe, hy blies

[1] Snarenspel (hd. „Saitenspiel") [2] Deed weg [3] Eene soort van snaarinstrument

in de Trompetten, als ofter hondert geweest hadden. Desen dansse ende Apenspel behaechde hem seer wel. Ende hy vraechde den Aep, of hy hem in alles woude dienen? Ja sprac den Aep, so verre ghy my wilt toeseggen ende belouen, wat ick begeere. Wagener sprack: Wat soude ick v wederom belouen? Ofte waer mede soude ick v connen dienen? dewijle ghy seluer so Constich zijt in alle uwe handelinghe, dat geen mensche ter werelt ws gelijcx en is? Den geest sprack trotslijc, ende seyde: dat ghy my met Lijff ende Ziele sult eygen zijn, dit suldy my belouen, gelijck uwen Heer Faustus oock gedaen heeft. Daerom besint v, ende geeft my corte Antwoort? Ende so ghy niet en wilt, so moet ghy doch wel, ofte ick wil v daer toe dwingen, want ghy daer langhe genoech na gesocht hebt, ende sulcx hebt ghy nv gevonden, wat v daer van comen sal, dat meucht ghy wijs worden, ick meynde dat ghy sult genoech gewaerschout zijn gheweest aen uwen Meester Faustus. Oock haddy noch wel van v voornemen mogen afstaen, als ick so lange wt bleef: daerom sie ick dat Godt gewilt heeft, dat ghy verloren zijn sult, so ick dat niet geweten hadde, ick soude wel ongeroepen by v gecomen hebben, ghy en hadt my niet doruen besweeren, also ben ick seker, dat ghy mijn handt nemmermeer ontvlieden en meucht, daerom en beraet v nv niet lange, ende geeft my corte Antwoort? [28] Desen Godtloosen, ende afghevallen Mensche, begonste te zidderen ende te beuen, ende te suchten, oock hem seluen seer te beclaghen, ende hadde doen wel ghewilt, dat hy sulcx noyt beghonst en hadde. Maer dewijle hy verstockt was, ende in zijn herte gants genen troost gevinden en conste, ouermidts den Heyligen Geest van hem gheweken was, ende alle trouwe vermaninge der vromer Mannen verworpen hadde, so js hy in alle Eergiericheyt, Hovaerdije, stouticheyt ende verstoct-

heyt, ende eyntlijck in vertwijfelinge gevallen. So heeft hy gheantwoort, ende sprack: So verre als ghy my wilt belouen, ende oock houden, wat ick van v begeere, so wil ick v eygen zijn, op conditie, so verre ghy in een van allen feylt ende v belofte niet en hout, so sal ick van alle mijne beloften vry zijn. Ja wel sprack Averhaen, ick bens te vreden, gheeft my die Hant daer op, ende segghet my toe.

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGENAER ZYNEN GEEST AVERHAEN DIE HANT GAF, ENDE HEM GHELAEFT [1]), DAT HY DES DUYVELS EYGEN, MET LIJF ENDE ZIEL IN EEWICHEYT ZIJN WOUDE. ENDE HOE HY SICH MET HEM VERSCHREEF [2]), ENDE WAT DAER VOORT MEER GHEBEURDE.

HIer op reyckte Wagenaer zijn slinckerhant wt het Perck, ende gafse den Duyvel, den Aep greep met zijne Claeuwen toe, ende nam die Handt met sulcker behendicheyt, ende druckte Wagenaers handt, dat hem dat bloet wt die Nagelen sprong, so dat zijn hant so seer gequest was, als oftse tusschen twee Meulen-steenen ghe[29]weest hadde. Wagenaer schreyde seer, ende suchte oock seer, hy hadde oock wel leedt wesen, dat hy alsulcx oyt begonst hadde, maer het was al Judas berou, ende van grooter pijnen viel hy inden Perc neder, ende en woude met den geest niet een woort meer spreken. Meyster Averhaen nam hem byden Hayre, ende voerde hem daer met om hooghe, ende liet hem doen weder neder vallen, also dat hem die Ribben int Lijf kraeckten. Dit getuymel en was Wagenaer niet gewoon: maer als hy mercte dat het daer aen woude [3]), ende so zijn moeste, so stelde hy hem te vreden, ende badt den Duyvel om genade, ende beloofde, dat hy hem gehoorsaem woude wesen? Daer op antwoorde hem Averhaen, dat hy

[1] Belooft [2] Zich schriftelijk verbond [3] Dat het niet anders kon

hem het Handtschrift soude gheuen, het welcke hy met zijn bloet op Maechden Perckament schrijuen soude, so woude hy hem oock een geuen, op dat sy beyde te beter mochten versekert zijn? Wagenaer antwoorde: Ja. Daer toe nam hy terstondt een Penne, ende Maechden Perckament, twelck hem Averhaen al ghereedt daer langde, ende nam van zijn eygen bloet, het welcke wt die ghequetste hant was gecomen, ende schreef dese navolgen[1]) woorden: Ick Christoffel Wagenaer studiosus, bekenne met dese mijne eyghen Hantschrift, ende doe kennelijck alle Duyvelen, die binnen ende buyten der Hellen zijn, also ick eenige tijt in de vrye Consten ghestudeert hebbe, bevinde ic het altemael enckel Kinderwerck te wesen, so en hebbe ick door hulpe van menschen niet hooger in dese Conste connen comen, ende also ick niet ghedacht en hebbe daer by te blijuen, maer hebbe willen ondersoecken, niet alleen Natuerlijcke, maer oock onnatuerlijcke [2]) dinghen, van alle [30] heymelijcke ende verborghen Consten.

Eerstelijck van den Loop der sterren, ende die Eygenschap der seuen Planeten, ende andere dinghen meer, gelijck als mijnen Heer Faustus oock gheweten heeft. So heb ick alsulcx by die Helsche Geesten moeten ondersoecken, ende hebbe my daer toe ghesocht eenen Geest, die in alles seer Constich is, ende my dat alles leeren wil, den welcken hem laet noemen Averhaen, so belooft hy my te dienen tzy by dage oft by Nachte, ende dat hy my persoonelijck altijt seluer verschijnen sal, off ten minsten alst den noodt niet en voordert, een van zijne Dienaers in de gedaente van een Armadillis [3]) verschijnen sal..

Ten Tweeden, dat hy my alles seggen sal, wat ick hem

[1] *Lees* Dese navolgende [2] Bovennatuurlijke [3] Naam van een dier, op eene schildpad gelijkende

vraghe van Aerdtsche ende Helsche saken, van de Geesten ende haren Aenhanck, ende hoe vele haerder is, ende hoe sy heeten, ende wat ick hier van vraghen can.

Ten derden, dat hy my sal geuen Const ende Wetenschap alder Natuerlijcke dinghen, also dat my niemant met disputeren ouerwinnen en can, ende dat hy my in alle Geometria, Astronomia, Astrologia, Alchimia, ende Medicina, vlijtich sal onderwijsen, also dat ick by alle Man in grooten aensien ende in grooter Eeren gehouden worden sal.

Ten vierden, so ick met mijne Const niet Gelts genoech en can verdienen ofte becomen, dat hy my als dan gelts genoech geuen ende verschaffen sal, om alle Pracht ende Hovaerdije daer mede te drijuen, waer dat ickt begheere.

Ten vijften, dat so ick het begheere, hy hem in een vlieghende Peert maken sal, ende my in corter [31] stont in eenich vreemt Lant brengen sal, waer ick het begeere, ende schadeloos weder t'Huys.

Ten Sesten, dat hy my alsulcke Vrouwen ende Jonckvrouwen sal tot mijnen wille brenghen, als ick begheeren sal.

Ten seuenden, dat hy my alle verborgen ende heymelijcke Schatten, die onder der Aerden mochten ligghen, wijsen ende openbaren sal.

Ten achten, dat ick alle gedierte, het zy swemmende, loopende, oft vliegende, als ick het sie, terstondt crijghen mach.

Ten negenden, dat my Niemant aen mijn Lijff eenige quetsuere ofte schade doen can.

Ten thienden, dat ick alderley Consten sal connen bedrijuen, 't zy tot vermakinge van eenich geselschap, ofte anders hoe ick het begheere, ende dat hy my alle dese voorgeschreuen dingen sal houden onbeschadicht [1]) 30. Jaer

[1] Zonder mankeeren

lanck. Hier tegen segghe ick hem toe, ende verbinde my hem met dese myne eygen Hant, na die 30. Jaren, met Lijff ende met Ziel eewichlijc, Also dat hy alsdan sal macht hebben te doen met mijn vleysch, bloet, ende gebeente, Huyt ende Hayr, wat hy wil. Hiermede versegge [1]) ick Gods barmherticheyt, begeere in Eewicheyt gheen Deel int Rijcke der Hemelen, maer wil met mijnen Gheest Averhaen in dat Helsche Vuyr, die smerte ende pijne der Hellen eewichlijc lijden. Tot versekeringe van desen, so heb ick dit met mijn eygen Hant geschreuen, ende tot meerder versekeringe met mijn eygen Bloet ende Hant onderteyckent, etc.

DEN GEEST AVERHAEN GEEFT WAGENAER ANTWOORDT OP ZIJN HANDTSCHRIFT.

[32]

HEt besluydt van dit Handtschrift behaecht my seer wel, ende ick sal oock alle macht ouer v Lijf ende Ziele te werck stellen, so verre alst my Godt toelaet. Maer aengaende die thien ander Punten, en ben ick niet ghesint v het minste te houden, want ick v eerst niet aengesocht en hebbe, maer ghy hebt my eerst aenghesocht, hoe wel ghy den wtganck van uwen Meester Faustus wel gesien hebt, het welck v wel hadde mogen een waerschouwinge zijn, om met ghene Geesten gemeynschap te houden. Want Mephostophiles nv met uwen Meyster al inden Afgrondt der Hellen is, Alwaer hy sal gemartelt worden Eewichlick sonder ophouden. Ende als ick nv wil, so mach ick oock so met v omgaen, ende noch veel argher tracteren, op dat uwe stouticheyt ende Houaerdije na v verdieste [2]) ghestraft worde, ende ghy en behoeft my die schult niet te geuen, maer v eygen seluen, want ghy van Jonckx op een quade ende moetwillighe Boeue

[1] Doe afstand van [2] *Lees* verdienste

gheweest zijt, ende hebt v meeste genuechte gehadt in Toouerboecken te lesen, in twaelf Jaren en hebdy in ghene Kercken geweest, ofte op eenige plaetsen daer Gods Woort gheleert wordt: maer hebt v altijt met Eten ende Drincken, met Hoeren ende Boeuen gehouden. In summa, ghy zijt alle Schande ende Lasters vol, ghy hebt my besworen dat ick wt der Hellen moest by v comen. Godt en liet my niet toe, dat ick vande eerste oft tweede besweeringe tot v comen soude, het welcke hy sonder twijfel gedaen heeft, op dat ghy noch tijt ende stonde hebben soudt om v te beteren, maer v verstockt herte en heeft sulx niet waer ghenomen [1]). Daerom zijt ghy nv mijn in Eewicheyt, ghy hebt die barm-[33]herticheyt Gods veracht. In summa, ghy hebt die meeste Sonde gedaen, die een mensche ter Werelt doen mochte, Ende daerom dat ghy so moetwillich van Godt afgeweken zijt, en zult ghy nemmermeer zijn ghenade ofte barmhertich-eyt genieten, ghy waert ghenoech gewaerschout. Doen ick v eerstmael den haluen Voet int Perck af hackte, ende v Sweerdt so verbrande, doen haddy v noch wel mogen beteren, maer dewijle ghy die eewighe Verdoemenisse voor v Salicheyt gecoren hebt, so moet ghy nv selfs bekennen, dat ghy van God verworpen zijt, ende dat hy v nymmermeer in ghenaden aennemen sal. Also dat ghy al geheel mijn zijt, ende behoort inden Afgront der Hellen, daer nymmermeer verlossinge zijn en sal. Daerom en laet v niet voorstaen [2]) dat ghy my ontgaen meucht, want dat ick niet terstont met v henen en vare, ende v brenghe daer ghy behoort, dat wert achtergelaten, om tweederley Oorsaken. Die eene is, dat my Godt dat noch niet toelaten en wil, op dat hem noch anderen aen v spiegelen souden, ende sulcke Toouer-const niet byder hant nemen, om den Name Gods daer

[1] Heeft er geen acht op geslagen [2] Verbeeld u niet

mede te misbruycken. Die andere Oorsake is mijn, ende onsen Ouersten der Duyvelen, want wy geerne hadden, dat daer noch meer Sielen door v mochten in ons Helsche Rijck ghebrocht worden, daer ghy een middel ende bequaem Instrument toe sult wesen, om ons Rijck te vermeerderen, ende so ghy my nv vastelijck wilt belouen, alle v neersticheyt te doen, om meer andere dese Toouerconst te leeren, so wil ick v vijf Jaer leuens toesegghen, ende ick slae die vijfentwintich af[1]), ende hier toe meucht ghy my wel bedancken, ende dat so voor goet aen[34]nemen, dat ick v dese groote genade doe, Dan wat ick doe, dat doe ick om die voorgeschreuen Oorsaken wil, Ende so ghy meer Jaren leuen wilt, so siet vlijtich toe, so menich mensche als ghy tot de Touerconste brengt, so menich Jaer sal ick v Leuen verlengen. Ende dit staet alles in mijn gewelt, ende ick mach dit doen oft laten, hoe ick wil, Ende ick mach het met v al maken so het my goet dunckt. Ende[2]) alle uwe voorgeschreuen punten ofte Articulen en wil icker niet eene houden, dan somwijlen na gelegentheyt alst my goet duncken sal, ghy cont wel dencken dat ick meer te doen hebbe, dan op v alleen te wachten, want ghy bent my nv ghewis genoech, ghy en ontloopt my niet, ik sal v euen wel dickwils in vele saken dienen, maer niet in alle punten, so ghy begeert. Daerom schickt v hier na, ende leert v na mijn maniere schicken, so sal ick v somwijlen dienen, ja meer als ghy begeert, also dat ghy wel sult mogen lustich, ende goeder dingen zijn[3]).

☞ Hier siet ghy lieue Christenen des Duyvels bedroch ende Archlisticheyt, ende zijne spitzige[4]) verleydinghe. Daerom zy een yeder gewaerschout, ende hout v aen Gods Woort,

1 Ik trek er 25 af van de 30, die gij verlangt
2 *Na* ende *ontbreekt* van
3 Opgewekt of vroolijk zijn
4 Geslepen

leert dat selue recht verstaen ende wtleggen, ende voecht v ter plaetsen, daer andere Godtsalige vrome Luyden vergaderen, ende bidt neerstich, ende veracht die gaue Gods niet, so en haelt ghy den Toorn Gods niet ouer v, ende so cont ghy v seluer met Gods Woort troosten, als v eenich druck oft Lijden ouercompt, t'welck ons Godt somwijlen om onser zonden wille toeseynt, oock wel om ons ghelooue ende standvasticheyt te proberen. Het is hier wel te bedencken [1]), dat Wagenaer een Judas berou aengecomen is, als hy Aver[35]haens Predicatie also aengehoort heeft. Ende sonderlinghe als hem die Duyvel seyde, dat hy zijne handen nemmermeer ontgaen en conste, want hy hem oock met de schrift aenginc, daer wt hy hem bewees, dat Godt de zondaers niet en verhoort. Doen liet Christoffel Wagenaer alle Hopeninge [2]) varen, ende en conste niet anders geloouen, als hem de Duyvel seyde, want hy niet vele in Predicatien geweest en was, daer hy dat anders hadde hooren wtleggen, ende so vertwijffelde hy aen Gods genade, ende verwerpt die met zijn vermaledijt, ende verstockt Herte van hem, ende valt also ter Hellen in, ende laet hem voorstaen, dattet daer so heet niet in en is, alsmen daer van seyt. Het welcke hy dan mach ghewaer worden.

Nv op het voorgeuen [3]) van Averhaen, gaf hem Wagenaer tot Antwoort, dat hy daermet te vreden woude zijn, ende dat hy hem in alles soude houden alst behoorde, maer hy hielt seer sterc by hem aen, dat hy zijne Jaren doch wat langer woude setten? Waer op hem de Duyvel antwoorde: Hy en soude daer niet meer om sollicitieren, ofte hy soude hem noch een Jaer af trecken, ende maer vier Jaer leuens vergunnen, daer mocht [4]) ghy wel op passen, ende dit also

[1] Er voor houden [2] Hoop [3] Mededeelingen [4] *Lees* moocht

voor goet nemen, tot dattet beter worde [1]). Hier mede gaf hy Wagenaer zijn Afscheydt, ende scheyde met sulcken soeten geluyt van Orgelen ende Herpen, ende alderley Instrumenten van hem, so dat Wagenaer desgelijcx zijn leuen niet gehoort en hadde, waer ouer hy hem seer verblijde, ende worde weder lustich, ende ginck met synen geselle vanden berch na Halverstadt toe, in een Herberghe, ende daer bleef hy dien Nacht.
[36]

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGHENAER TOT HALVERSTADT EEN WONDERLIJCK AVONTUER AENRICHTE MET EEN DIENSTMAECHT.

ALs nv Christoffel Wagenaer in die Herberge quam, so sadt daer een welbedaechde Maghet in de stoue, ende hadde een cleyn Hondeken op haren schoot, daer sy mede sadt en speelde, de welcke hy siende, groette hy haer, ende sprackse seer vriendelijck aen, meynende, dattet dien Nacht goet Rou voeder [2]) voor zijn Peerdt gheweest soude hebben, maer also sy hem na synen wille niet en antwoorde, so verdroot hem dat seer, dewijle dat daer vele Luyden tegenwoordich waren, die welcke al hoorden, dat hy so spottelijck afghewesen worde. So dachte hy by hem seluen, dat hy haer dat niet onvergolden en soude laten, ende om dat hyse wel betalen soude, so veranderde hy haer Hondeken in die gedaente van een groot ongeschickt dinck [3]), met het welcke sy al bleef sitten spelen. Sy heftent op, ende danste daer mede op haren schoot, het welcke die Gasten siende, dat sy daer so vriendelijck mede speelde, hadden daer groote ghenuechte in. Dit duerde so lange, tot dat die Weerdinne in de stoue quam, ende sach dat dese Maecht dat leelijcke groote dinck in haer hant hadde, ende so vrientlijc daer

[1] Tot eene betere gelegenheid [2] Ruigvoeder; hooi en stroo [3] Een monsterdier

met speelde, so beghonst die Weerdinne te roepen, ende seyde: Wat duysent vercken hebdy hier in de hant? schaemdy v niet voor alle dese goede Luyden, die hier rontomme sitten? Sy sprack:. Het is mijn Hondeken. Die Weerdinne sprack: Is dat een Hondeken? het is een groot onverledich [1]) dinc? Doen opende Wagenaer haer Oogen ooc, dat sy [37] dat sien conste. Als sy dat nv sach, so verschrickte sy seere, ende stont op, ende schudde dat van haren schoot, ende liet dat costelijcke Cleynoot op de Aerde nedervallen. Doen begonste het te jancken gelijck eenen Hont, als het was, ende sy woude ter deuren wtloopen, doen verblinde haer Wagenaer de Oogen wederom, dat sy die deure niet vinden en conste, ende doen sach sy op die Aerde neder, doen dochte haer anders niet, dan dattet haren rechten Hondt wederom was, alst ooc dede, de welcke schier half doot was. So nam sy hem weder op, ende verquicte hem weder. Die Gasten dit siende, merckten wel dat Wagenaer alle dese boetzen maeckten, om die Maecht te vexeren. Ten lesten vandt die Maecht die deure noch, ende sy liep met haer Hondeken inde Keucken. Die ander Maechden, die hier niet van en wisten, worden dit oock siende, ende lachten een weynich int heymelijc, die een schaemde haer voor die ander, also dat Niemants [2]) wat dorfte segghen. Terstont daer na quam die Weerdinne oock in de Keucken, ende sy beval die Maecht, datse den hont wech sluyten soude, ende van dien Avont niet weder voor den dach brengen, Want sy sach wel datter eenen schalck onder den hoop was, die alle dese boetzen maeckte. Die Maecht verberch haer met den Hont, ende en dorfte niet weder voor den dach comen. Ende hoe dicwijls datse den Hont aensach, so en condese daer anders niet aen sien, dan dattet eenen grooten Sem-

[1] Afzichtelijk [2] Niemand

pronium [1]) was. Ende also bleef den Hont verandert tot op den derden dach, doen worde hy weder te recht, maer hy sterf corts daer na. Also betaelde Christoffel Wagenaer die Maghet haer onvriendelijcke woorden.

[38]

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGENAER SYNEN GHEEST BY HEM DEDE COMEN, ENDE MET HEM EEN GHESPREECK HIELT VANDER HELLEN, ENDE VAN DIE BOOSE GHEESTEN.

ALs nv Wagenaer dese boetse wtgericht hadde, so nam hy voor synen Geest Averhaen by hem te doen comen, so ginc hy wandelen buyten die stadt in een Dorp, daer socht hy ghelegentheyt om met synen Geest alleen te spreken, so vant hy ten lesten een woeste Oude Badtstoue, die wijt van die ander Huysen stont, daer ginck hy met synen Medegheselle Claes Muller in, doch hy liet Claes Muller voor die Deure staen, op dat hy toe sien soude, of daer yemant quame, dat hy hem dat seggen soude. Doen vorderde hy synen Gheest by hem, die welcke terstont quam, ende vraechde hem wat hy begeerde? Wagenaer hief aen, ende seyde: Ick hebbe sommige vragen aen v, die begeere ick, dat ghy my wilt grondelijck, ende sonder leugen te kennen geuen. Als namelijck, van de Helle, ende van de Duyvelen, hoe veel dat uwer daer in is, ende waer die Helle is, ende hoe groot datse is, ende hoe dattet daer binnen gelegen is? Den Geest weygerde hem dit, ende seyde, dat hy hem sulcke hooghe dinghen niet vragen en soude, ende dat hy wat anders vragen soude, want het doch so lange niet en soude verloopen, oft hy en soude het doch wel selfs sien, maer so hy sus [2]) wat anders begeerde te weten van den Loop des Hemels, oft andere heymelijcke natuerlijcke dinghen, die woude hy hem sonder weygheren wel openbaren.

[1] ? [2] Anders, overigens

Dewijle Christoffel Wagenaer met synen geest [39] Averhaen dit gespreeck hiel, so sach Claes Muller die Boeren comen geloopen met haer Honden ende Mestgaffelen [1]), ende liepen na die Schuere toe, ende wilden dese twee gevangen nemen, want sy meynden datse wat anders voor handen gehadt [2]) hadden, ende een Vrouwe die hadse daer in sien sluypen, die hadde haren Man sulckx gheseydt, ende den Man voorts die ander Boeren.

Nv Claes Muller dit siende, begonste te roepen, doen liep Christoffel Wagenaer daer wt, ende sach die Boeren aencomen, doen begonste hy te loopen, ende quam aen een Water, het welcke tamelijcken breet was, also dat hy daer niet wel ouer en conste comen, Doen nam hem Averhaen fijn [3]) inden middel, ende brocht hem daer in een Oogenblick ouer. Doen sach hy om, ende die Boeren volchden hem al na: Maer synen Geest Averhaen verblinde die Boeren haer Oogen, also dat sy geen Water voor Lant en kenden, so dat sy van bouen neder int Water plompten, die eene voor, die ander na, ende baeyden haer seluen rechtschapen [4]), want sy malcanderen al weder in togen, alsser een meynde wt te comen, maer dewijle dattet Water niet diep en was, quamen sy daer al weder wt, als sy haer wel gewassen hadden, ende sagen als verdroncken Catten. Doen begonste Christoffel Wagenaer synen getrouwen Dienaer te missen, want twee Boeren hadden hem ghecregen, ende namen hem ghevangen. Met dien so bedochte hy eenen vondt, om hem weder te verlossen. So sandt hy synen Geest Averhaen daer henen in de gedaente van eenen Aep, ende die liep voor die twee Boeren henen, die sprongh' ende maeckte lustige boetzen, also dat sy Claes Muller verlieten, [40] ende liepen den Aep na, de welcke hem al hielde als off hy half Lam

[1] Mestvork [2] Voor gehad [3] Keurig, netjes [4] Recht zeer, heel goed

gheweest hadde, ende moede van loopen, so liepen sy hem seer begeerich na, also dat sy oock voeren gelijck die ander twee gevaren waren, ende wiesschen haer oock seer wel. Christoffel Wagenaer sach dit Speel aen, daer hy seer grooten lust [1]) in hadde. Den Aep brocht Claes Muller oock ouer dat Water, ende quam alsoo weder by synen Meyster. Doen gingen sy voortaen [2]), ende reysden t'samen in [3]) Landt te Bhemen.

¶ Hoe Christoffel Wagenaer te Praech eenen Jode een Papegaey verkochte, die Griecx ende Hebreeusch seer wel spreken conste.

HEt begaf sich [4]) op een tijt dat Christoffel Wagenaer op die Reyse Gelt te cort quam, want synen gheest Averhaen en gaf hem niet, ende hy woude al euen wel goet Cier maken, so moeste hy wat bedencken om Geldt te Finantseren [5]), daer hy hem met mocht erneren [6]), so sach hy op, ende sach een Exter vlieghen, die welcke hy door zijne Conste in zijn Handt dede comen. Doen sprack hy tot synen Gheest Averhaen, dat hy hem die Exter in een Papegaey soude veranderen, ende selue daer in gaen, ende alderley spraken wt haren mont spreken. Dit dede meester Averhaen terstont, ende so had Christoffel Wagenaer eenen huypschen [7]) Papegaey. Ende als hy daer met te Praech quam droech hy die so by hem. Ende waer hy eenen Jode sach, daer sprack die Papegaey Hebreeusch tegen, ende vraechden al, wilt ghy my coopen?

[41] Die Joden die dit hoorden ende verstonden, verwonderden hen seer ouer desen Papegaey, ende sy vraechden Wagenaer al, oft hem die toebehoorde? Doen seyde hy:

1 Schik 2 Verder 3 *Lees* int 4 Het gebeurde 5 Om aan geld te komen 6 Onderhouden 7 Mooi *of* aardig

Ja, ick hebse met gebrocht wt Cypren, want ick een Coopman ben, ende hebbe wel een Jaer daer in gheweest, ende hebse voor ander Waere ghemangelt van eenen Ouden Jode, die in veelderley Spraken vervaren [1]) was, ende so wil ick een groot Heer daer mede vereeren, ofte hem vercoopen. Ende doen hy aldus van synen Papegaey sprack, so quam daer eenen Ouden Rabbi, Ouermeester onder de Joden, het welcke een Rijck man was, ende eenen Ouden argen Woeckenaer, Die Papegaey vraechden hem: Wilt ghy my coopen? Den Jode dit hoorende, bleef hy seer verwondert staen, ende doen ginck hy wat naerder byden Papegaey, ende sprack met haer. Ende die Papegaey antwoorde hem al op het gene dat hy haer vraechde, sy seyde hem oock, waer dat sy het geleert hadde, ende hoe datse Griecx ende Latijns tot [2]) het Hebreeusch conste, ende datse nv in corter tijt hoopte goet Duyts te leeren sprecken, so verre als sy daer int Lant blijven mochte.

Den Jode dit hoorende, behaechde desen Vogel seer wel, ende vraechde Wagenaer, wat desen wel costen soude? Christoffel Wagenaer seyde: Twee duysent Croonen. Den Jode verwonderden hem seer, ende dachte, dat waer duer vleysch. Doch wt grooten lust die hy daer toe hadde, so boot hy hem duysent Croonen. Waegenaer seyde: Neen, daer voor en wil icxse niet geuen: maer so ghyse begeert, wil icxse v laten voor vijfthien hondert Croonen. Doch ten lesten handelden sy tsamen, dat den Jode soude [42] geuen twaelf hondert Croonen: Want hy dachte, so ick dese weder wil vercoopen, so sal ick groot gelt daer aen winnen, ende ginck also met synen Vogel t'Huys. Christoffel Wagenaer creech zijn gelt, ende tooch zijns weechs, ende hadde zijn Exter duer genoech verkocht. Als nv den Jode synen Vogel

[1] Ervaren [2] Bij, behalve

te Huys gebrocht hadde, so quam daer eenen anderen Jode die desen Vogel sach, ende hy creech daer grooten Lust in, maer so duer te betalen, daer en hadde hy genen sin toe. Hy ginck weder wech, ende dachte by hem seluen, hoe hy desen vogel soude mogen crijgen: so ginck hy henen, ende kocht een ander Papegaey voor xxx. Daelder, ende stal den Ouden Jode seer behendich in zijn affwesen desen dueren Papegaey, ende sette den synen weder in de plaetse, ende ginck daer mede wech, ende meynde dat hy zijn dingen wel gedaen hadde. Ende als hy daer mede opten wech quam, so begonste den Vogel so leelijc te singen, also datter vele Luyden by quamen geloopen ende wouden besien watter te doen was. Daer begint den Voghel so groot te worden, dat hy inden Corf niet blijuen en conste, Maer den Corf brack, ende hy spranck op die strate. Daer begonste hy aen te vangen [1]), ende te roepen, ende hiete den Jode Schelm ende Dief. Terstont daer na wordet eenen Aep, ende bedreef daer wonderlijcke Boetzen, so dat hem een yegelijck verwonderde. Den Jode bleef staen, hy en wiste niet wat hy seggen oft dencken soude. Ten lesten ginck hy truerich na huys, dat hy zijne xxx. Daelders also verloren hadde. Daer na quam den Rabbi, ende hielt hem voor, hoe dat hy hem synen Vogel dieflijck gestolen hadde, ende woude van hem den Vogel wederom betaelt hebben. Den anderen [43] Jode en conste het niet loochenen, hy moeste derhaluen den Ouden Rabbi zijn twaelf hondert Croonen wederom geuen. Ende also worde zijn Dieuerije hooch genoech gestraft, ende Christoffel Wagenaer hadde Gelt, so dat hy nv vry smeeren [2]) mochte, ende hy dachte, waer dat op, ick sal wel wat weder practiseren. Ende nam also voor hem in Walslandt te trecken, om aldaer die huypsche [3]) Cortisanen te besien, ende te ghebruycken.

[1] Aan te heffen [2] Slempen, brassen [3] Mooi

¶ HOE CHRISTOFFEL WAGENAER TE WEENEN COMPT, ENDE DRINCKT ALDAER EENEN GOEDEN DRONCK WIJNS.

ALs nv Christoffel Wagenaer op den Wech was, om in Walslandt te trecken, so quam hy eerst te Weenen in Oostenrijck. Ende als hy daer een Herberghe sach, so ginck hy daer in, ende seyde tot den Weert, dat hy hem een Canne wijns tappen soude, het welcke den Weert dede. Ende als hyse creech, so dronck hyse in twee Droncken wt. Als hy dit gedaen hadde, vraechde hy den Weert, wat hy hebben woude, dat hy dien Avondt so vele drincken mochte, als hy conste? Den Weert eyschte een cleyn Gelt, ontrent so vele als een Mensche mochte ter redelijcker wijse verteeren. Christoffel Wagenaer gaf hem dat Gelt, ende seyde hem, hy soude vry vlijtich tappen. Den Weert dede het, ende liet hem al drincken. Als Wagenaer so vele gedroncken hadde, dat zijn gelt wel sesmael verteert was, meynde den Weert, hy hadde nv ymmers genoech. So sprack Wagenaer: Heer Weert, Ick wil nv gaen, dus laet my eenen goeden dronck noch doen wt een vol Vat, want ick daer grooten lust toe heb. [44] Den Weert dachte, eenen dronck Wijns en sal my oock niet arm maken? heb ick so veel verloren, dit en sal my doch niet vele schaden. Die Weert sprac tot hem: Hy soude gaen, ende doen eenen dronc wt het Vat. Christoffel Wagenaer ginck by het vat, ende nam het in zijn handen, ende sette het Spongat voor synen mont, ende dede eenen goeden dronck daer wt, so datter niet in en bleef dan die Heffen.

Als hy dit nv ghedaen hadde, so wischte hy synen mont, ende ginck voortaen [1]), ende liet den Weert verwonderen, so langhe als hy wilde.

[1] Verder

Hoe Christoffel Wagenaer die Donau opvoer, met synen gheselle Claes Muller.

ALs nv Christoffel Waghenaer desen goeden Dronck verdout [1]) hadde, so quam hem eenen Lust aen eens op de Donau te varen, so riep hy synen Geest by hem, op dat hy synen speelvogel [2]) ende Wandelgeselle soude wesen, de welcke daer in consenteerde. So ginck Christoffel Wagenaer, ende vraechde, oft daer gheen Schepen na Regensborch vaeren en wouden? Waer op hy tot Antwoorde creech: Ja, des anderen daechs souder een varen. So wachte Wagenaer so lange, ende quam opten bestemden tijt daer, ende ginck int Schip, so sach hy datmen so veel Peerden aent Schip spande, om dat voort te trecken. So vraechden hy: Wat beduyt dat? Doen antwoorden hem die andere Gesellen: Dat het Schip anders niet en mochte teghen den stroom opcomen, ende het waren meest al fijne luyden ende studenten, die welcke wel saghen aen zijn Vederen, dattet een wonder Voghel moeste zijn.

Als sy hem aldus geantwoort hadden, begonste [45] hy seer te lachen, ende seyde: Dit en is maer groote Sotheyt, alle dese Oncosten en behoefdemen niet, het Schip conde wel lichter, ja sonder Peerden op getrocken worden. Den Schipper hoorde dat, ende vraechde, hoe soude dat toegaen? Hier zijn wel so veel wijse Luyden geweest, die wel so veel verstants hebben als ghy doet? waer sulcx mogelijc te doen, sy soudent oock wel bedacht hebben? Christoffel Wagenaer sprack: Ick hebbe hier eenen Aep, die (wedde ick) salt wel alleen optrekken. Den Schipper worde quaet, ende meynde dat hy den spot met hem dreef, ende sprack: Wat? siet ghy my voor een Narre aen, dat ghy alsucke onmogelijcke dingen hier segt, gelijck oft men hier so slecht [3]) waer, ende

[1] Verteerd [2] Speelpop [3] Dom, onnoozel

niet beter en wiste. Wagenaer seyde: Ick en gecke niet met v, maer ghelooft het vry, dat mijnen Aep dat soude connen doen. Ende hy trock 50. Daelder wt, ende seyde: Wie lust heeft te wedden, die sedt daer so veel tegen. So was daer een rijck Coopman in het Schip, die seyde tegen Wagenaer: Ghy moet Gelts te veel hebben? oft ten is v niet suer geworden, anders en soudt ghy dat so lichtelijc niet verwedden? daerom steeckt v Gelt op, want so ghijt meer presenteert, ghy sulter vinden, diet v wel sullen afwinnen. Wagenaer vermaende hem hooch, so hy een hert hadde, hy souder so veel tegen setten. Den Coopman seyde tegen die anderen: Ghy siet al te mael wel, dat desen zijn Gelt quijt wil wesen, ick moet hem daer af helpen, het mochte hem anders den Hals af bijten [1]). Den Coopman sette 50. Daelders, ende Wagenaer 50. Daelders, ende hy beloofde den Schipper 5. Daelders, dat hy de Peerden soude doen wtspannen. Dit geschiede. Wage[46]naer nam synen Aep, ende spande hem aen de Lijne, ende hy hielt hem wat qualijc. Wagenaer hiete den Aep trecken, den Aep en const niet, ende en wilde oock niet. Daer begonsten sy alle te lachen, ende den Coopman was blijde, want hy meynde dat hijt al hadde gewonnen, ende riep al: Ghy hebt verloren, al costent 100. Daelder. Wagenaer sprack: Het gelt 100. Daelder. Die Coopman seyde: Ja. Ende sy setten elck 100. Daelders neder. Doen nam Wagenaer een Swepe, ende woude den Aep eenen slach geuen, doen begonste den Aep te trecken, ende het Schip ginck snelder, dan ofter thien Peerden aen geweest hadden. Den Aep dede somwijlen noch eenen huypschen spronck, ende maeckten noch vele Cortswijlen, so dat haer die Toesienders seer verwonderden, maer den Coopman croude zijn hooft. Wagenaer nam dat gelt na

[1] Hij zou het anders misschien niet kunnen uithouden, het besterven

hem, ende liet den Coopman toesien. Nv den Aep liep met dat Schip soo seer, dat sy lieuer gewilt hadden dattet stil gestaen hadde. Doen liep Wagenaer, ende wenckte den Aep dat hy stil staen soude. Doen brochten sy die Peerden weder aen die Lijne, ende voeren also voort.

Ende als sy nv een weynich gevaren hadden, so begonsten sy hier van te disputeren die Studenten onder malcanderen, ende een yeder seyde het zijne. Die eene seyde: Het is een Verblindinge. Die ander seyde: Als den Aep trock, was daer so stercken Wint, dattet Schip daer van ghedreuen worde. Die derde seyde: Het moeste een Toouenaer zijn, die met zijne woorden ofte Characteren die Elementen conde roeren. Summa, een yeder seyde het zijne daer toe, sy brochten oock vele Argumenten wt die Oude Poëten, waer mede dattet een lange Dis[47]putation wert. Men seyt oock, dat Paracelsis daer selfs by geweest is, ende dat hy met Christoffel Waghenaer daer veel van ghedisputeert heeft.

Daer na wasser een vande Studenten, die seyde oock zijne meyninge daer op, ende seyde: Wanneer dit Natuerlijck is, so moeter een sonderlinge naturalis Simpathia, dat is, een heymelijcke Verborgen toeneyginge des Schips met den Aep wesen. Ende dat bewees hy met een Exempel des Vissches Echinis, ofte oock wel Remora genoemt. Dezen Vis is seer cleyn, nochtans alsmen die aen een Schip hangt, al waeyden dan die Wint so hart, ende al gingender noch so groote Baren in de Zee, ende al hadde dat Schip alle die Zeylen opgespannen, so blijft doch dat schip al vast staen, wat gewelt datmen daer toe dede. So meynde hy, moest den Aep oock sulcke sonderlinghe Natuer aen hem hebben. Dit beviel den meesten hoop wel, Wagenaer seyde oock Ja, het waer also. Ende om dat hy dat te beter soude bewijsen, soo riep hy den Aep by hem, die welcke terstont

quam aen gheswommen, ende spronck op het Schip, Doen helde dat Schip op d'eene zijde, so dat een yeder meynde, het schip soude omghevallen hebben, maer het rechte hem weder op, ende bleef stijf stil staen. Doen sprack Wagenaer: Desen Aep heeft de natuere vanden Magneetsteen, die het Yser na hem treckt, Also treckt oock den Aep het Schip na hem. Ende wie dat versoecken wil, die neme Hout, ende maecke een cleyn Schipken, ende legghe daer een stuck Ysers in, ende set dat in een Vat oft Tobbe met Water, ende latet so drijuen, ende hout buyten op den Cant een stuck Magneetsteen, so sal dat schipken na den steen stracx [48] toevaren, ende alst daer by is, so salt stil blijuen staen. Also jst oock met desen Aep. Doen hy opt Landt was, volchden hem dat Schip na wt der Natueren. Ende nv hy daer in is, nv blijft het Schip stil liggen, gelijck ghy hier nv siet. Ende also bepraten hy die Studenten, ende Theophrastum Paracelsum selfs ooc, het welcke sy op ander Plaetsen ooc hebben willen proberen, maer het is haer gefaelgeert. Als nv den Schipper dit siende, dat het Schip stil bleef liggen, so hadde hy quaet vermoeden op Wagenaer met synen Aep, want hy haer Disputeren niet en verstont. So ginck hy by Wagenaer, ende badt hem vriendelijck (dewijle het so gelegen was) dat hy doch woude wt het Schip gaen, ende haer alleen laten vaeren, het mochte dus [1]) anderen daer qualijck ouer gaen, want hy wel sach, datse op alsulcken maniere niet en consten voort raken. So worde Wagenaer met eenen cleynen Aeck oft Boot aen het Lant gebracht, ende den Aep sprong' selfs te Lande, doen voer dat Schip weder voort, ende Wagenaer hadde die hondert Daelders wech.

[1] Op deze wijze, deswegen

¶ HOE CHRISTOFFEL WAGENAER TOT WEENEN EEN GASTERIJE HIELT, ENDE HOE HY VAN DAER TOT PADUA IN WALSLANDT REYSDE.

ALs Christoffel Wagenaer nv wederom wt het Schip gegaen was, so ginck hy vast al die Stadt door-wandelen, ende besach het rontomme, Ende als zijne Cueren [1]) vast onder die Luyden begonsten te comen, so warender sommige goede Teergesellen [2]), die haer by hem voechden, ende maecten kennisse met hem, ende noodich[49]den hem te Gast, om dat sy geerne wat Cortswijl van hem ghesien hadden, maer hy sloeget haer af, ende en woude met haerder niemant gaen. Maer hy seyde haer, so sy lust hadden met hem in zijn Logiment te gaen, so warense hem willecome. Want hy seyde: Ick heb hier voor die Stadt eenen fraeyen Borcht oft Casteel staen, daer ick v alle sal goet Logijs doen hebben, ende oock goet Tractatement [3]), wt gesondert Glasen ende Bekers heb ick ghebreck, die soudense mede brengen. Een yeder ginck na Huys ende haelden haer beste Drinckbekers van Silvere ende vergulde, diese hadden, want yegelijc woude voor die meeste daer angesien wesen, ende sy quamen al op die bestemde plaetse by malcanderen.

Hierentusschen schickte [4]) Wagenaer synen Knecht Claes Muller, na alderley Cruycken ende Cannen, ende liet hem die voor henen dragen, ende beval hem dat hy hem onder die Poorte verwachten soude, want hy woude met die andere goede Heeren volgen. Ende als sy nv alle te samen voor die Poorte quamen, so wees hy haerluyden een schoone Huysinghe, het welcke seer Constich getimmert was, ende hoe wel sy daer te voren geen Huys ghesien en hadden, so bepraten hy haer nochtans, ende maecten haer wijs, dat

[1] Tooverkunsten [2] Kameraden in het slempen en brassen, bon-vivants
[3] Eten en drinken; *lees* tractement, d. i. tractatie [4] Zond

hijt in een Maent hadde laten bouwen. Ende als sy nv int Huys quamen, so was het vol van Huysgesinne, als Joncvrouwen, Knechten ende Maechden, ende het was daer so Lustich ende Aerdich toegemaeckt, dattet wonder was, also dat sy meynden, dattet een Vorsten Huys geweest hadde, ja sy bewesen hem oock Vorstelijcke Eere, daer liet hy die Luyden aen die Tafel gaen. Doen quamen zijn Dienaers, ende brochten daer costelijc[50]ken Dranck op, wel een vre lanck. Doen quamen daer Jonckvrouwen met Zitteren [1]), ende alderley Lieflijck Speel, also dat sy van haer Leuen geen schoonder Musijck gehoort en hadden. Terstont quamender twaelf Apen, die maeckten eenen ronden dansse, ende oock een Galiaerde, gelijckmen in Walslandt, in Vranckrijck ende Spaengien, ende Nederlant, ende op sommige plaetsen in Duytslant plach te danssen. Hier na liet hy de Cost op de Tafel brengen, seer statelijck, gelijck oft eens Vorsten Tafel gheweest hadde, ende liet daer op brenghen Ungersschen [2]), Walsschen, ende Spaensschen Wijn met alderley Malvesye. In summa, hy lietse alle seer Costelijck tracteren. Alsmen nv schier [3]) gheten hadde, so quamen daer dry Beyren, die hielden ooc eenen dansse, ende beten daer ouer malcanderen seer nijdich, so dat het bloet daer na volchde. Daer na quamen cleyne Mannekens ende Maechdekens, die ontrent een Spanne lanck waren, die dansten oock alderley seltzame ende ontuchtighe danssen, ende verdreuen henluyden also den Tijdt seer wel. Na den Eten gingen sy op een groene plaetse, daer was het Edel Vrouwen getimmer [4]), daer hoorden sy weder alderhande Musijck speel: daer begonsten sy te danssen, ende dit duerde ontrent totten Middernacht, so lange tot datse moede waren. Alsmen des

[1] Cithers; *het Hd. heeft* Saitenspielen [2] Hongaarsche [3] Spoedig nadat men [4] De aanzienlijke dames

danssens afliet, gingen sy aen een Water, dat rontomme het Huys liep, staen visschen, daer vingen sy vele seltzame ende wonderlijcke visschen, so dat sy dergelijcken noyt gesien en hadden, maer sy en constender gheen voort gebrengen, doch Wagenaer verbodet haer, datter niemant met af t'huys nemen soude. Onder alle wasser een wat nieusgie[51]rich, die vinck eenen wonderlijcken vissche, ende hy verberch hem heymelijc, ende nam hem met t'huys.

Als het nv inder Nacht quam, namen die Vrouwen haer Afscheydt, ende ginghen wech, maer die andere bleuen inden Hof, Aten ende droncken wederom, ende waren lustich, ende die eene hielt den anderen goet geselschap, tot dat sy alle moede waren, doen quam haer allen eenen soeten slaep aen, alsoo dat sy haer niet langer en consten onthouden, ende vielen in eenen vasten slaep.

Als nv Christoffel Wagenaer synen tijt sach, so nam hy alle die zilvere ende vergulde Bekers, diese met gebrocht hadden, ende ginck van daer, ende liet die goede slockers liggen slapen, tot inden claren middach, doen worden sy eerst wacker, ende worden gewaer, waer datse waren. Als sy opsagen, stont die Galge bouen haer hooft, daer noch Dieuen aenhingen, die Raderen stonden beneuen haer, die Knaken [1]) ende Beenen lagen beneuen haer, ende in plaetse van haer zilvere Croesen, vonden sy Doots Coppen. Terstont holpen sy malcanderen wt die Galge plaetse, ende gingen na Huys, ende sy en seyden malcanderen niet vele hiervan, op datse ongefexeert bleuen. Maer daer wasser een die hadde wt de Schole geklapt, ende die haddet zijne Vrouwe geseyt, die welcke so lange sweech, tot datse by de menschen quam. Den eenen die den visch met genomen hadde, als hy t'Huys quam, worde hy daer aen denckende, so wilde

[1] Knoken, beenderen

hijse voor den dach brengen, doen wast een leelijcke Padde, also dat die anderen verschricten, diese sagen. Hy nam die Padde, ende werpse ten venster wt, ende sy quam al weder. Ten tweeden mael schrubden [1]) [52] hyse wt den Huyse, noch quam sy al weder. Ten lesten liet hyse in de Donau dragen, noch quam sy al weder. Eyndelijck liet hyse weder aen de Galge dragen, daer bleef sy. Also heeft Christoffel Wagenaer desen mael met die dronckaerts gehandelt, ende haer genoech bedrogen, doch het verginc haer noch ten besten, dat sy alle gesont daer af quamen, so dat niemant beschadicht en worde.

ℭ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGENAER STUDEERT TE PADUA EEN HALF JAER.

DAer na quam Christoffel Wagenaer te Padua, ende wilde daer studeren: Hy huerden een Huys alleen, op dat hy zijne schelmerije te beter soude connen te weghe gebrengen, ende so begonste hy hem op het studeren te stellen. Hy nam alderley Authores voor [2]), maer jnsonderheydt studeerden hy vlijtich in Doctor Faustus Boecken, de welcke hy hem achter gelaten hadde. Ende onder andere oock in de Schriften van Albertus Magnus Zoasti, arbatelis iamblichi orphei, Apollonij hirmetis, Trismegisti, ende andere, nam daer wt ooc eens voor inden Bybel te lesen, ende hy doetse op, ende beghint voor aen int eerste Boeck Moysi int Eerste Capittel. Maer eer hy drie Capittelen wtgelesen hadde, so quam synen Geest tot hem, ende riep met een so vreeslijcken stemme, dat hy aflaten soude, oft hy soude hem den Hals te breken. Christoffel Wagenaer en stiet hem daer niet aen, maer hy las al voort. Doen nam hem die Duyvel (die welcke hy noch niet en sach) by zijn kele, ende hielt

[1] Stopte ze onder den grond [2] Nam ter hand

hem seer vast. Christoffel Wagenaer dit voelende, [53] nam dat Boeck, ende werpet wech, doen liet hem den Geest weder gaen, maer hy moeste belouen niet weder inden Bybel te lesen. Doen versween den Geest van hem, ende quam in vijf dagen niet weder by hem. Dese tijt viel Wagenaer seer lanck, want hy sommige woorden inden Boecke gevonden hadde, die hy wtgeleyt wilde hebben, moest derhaluen synen geest noch eens besweeren, de welke terstont quam, ende vraechde, wat zijn begeeren was? Wagenaer seyde: So ghy tijt hebt, ick wilde wel wat veel met v spreken? Den Gheest sprack: Morgen vroech wil ick by v comen, so bedenckt v huyden, wat ghy my Morgen vragen wilt, ick sal v op alles antwoorden, dat ghy daer een ghenuegen aen hebben sult. Maer siet toe dat ghy my een gereuck [1]) maect van menschen bloet, ende sonderlinge van een onschuldich jonck Knechtken, ende allraum [2]), so ghy dat doet, so sult ghy my eenen gantschen dach by v hebben, ende ick sal v in alles te wille zijn.

Dit behaechde Wagenaer seer wel, ende dachte vast, waer hy het menschen bloet crijgen soude, ende sonderlinge van een jonck Knechtken. Ende hy ginc op der straten, ende hadde boose Duyvelsche ghedachten inden sin, so sach hy toe, ende siet daer een arm Mans Kint gaen, ende hy liep toe, ende woude dat crijgen, ende met hem nemen, op dat so wanneer hy het bloet behoefde, soude connen crijghen, ende also dat arme Kint tot zijne duyvelsche guychelije gebruycken, maer Godt holp dat Kint noch Wonderlijck, also dattet begonst te loopen, ende viel ouer eenen steen so seer, dattet een groot gat in zijn Hooft viel. Doen liep Wagenaer toe, ende heftent 't Kint weder op, ende lietet wel bloeden, ende hy ver[54]gaderde dat bloet op in een

[1] Geur, reuk [2] Alruin, mandragora

busken, ende ginc daer mede wech, ende also bleef dat arme Kint noch by het Leuen, maer onwechghevoert [1]), dan het moest dat gat in zijn Hooft behouden.

Nv des morgens offerde hy den duyvel seer wel na zijn bevel, met sulcken lieflijcken reuck, dat eender [2]) daer van bersten mochte.

Nv die Duyvel quam daer met een so heerlijcken Musijck ende Zitterspeel [3]), ende bracht noch twee ander Gheesten met hem, daer van den eenen was gelijck eenen Huyshaen, maer seer onwtsprekelijcke groot, ende hadde vuyrige voeten, ende eenen vuyrigen Cham. Ende als hy hem eens swanck [4]), so vlogen wt zijn Vederen ydel Vuyrstralen. Het ander was een schoone Jonckvrou gants naeckt, maer voor had sy eenen schoonen bosch struys Vederen, ghelijck die Vrouwen in Italien voordragen, om datse die Sonne niet en soude beschijnen, ende datse Wagenaer int Aensicht niet sien en soude. Ende Meyster Averhaen quam in die gedaente van eenen Leeu, ende hadde eenen grooten langen steert, daer achter een Knoop [5]) Vuyrs aen sadt. Ende als hy zijn Kaken op dede, so quam daer groote hitte wt, ende Vuyrvoncken, ende zijne Claeuwen waren met gloeyende Yseren, also datse diep inbranden, waer hy henen ginck. Nv Wagenaer, off hy hem voor dit Spectakel wel ontsette, nochtans nam hy een herte [6]), ende dachte, den Geest sal my ymmers houden dat hy my belooft heeft, Ende hy creech eenen sonderlingen Lust tot de Jonckvrou, die behaechden hem so wel: maer hy bleef staen ende sach al toe, waer dattet henen wilde. Terstont hief Averhaen aen, ende brulde, so dattet gantsche Huys daer van [55] dauerde. Ende sprack daer na tot Wagenaer: Ick ben nv hier, gelijck ick v gisteren belooft

[1] Door Wagenaar niet weggevoerd [2] Iemand [3] Snarenspel [4] Zich in de hoogte verhief *of* zich met kracht bewoog [5] Klomp [6] Greep hij moed

hebbe, nv meucht ghy my vraghen wat ghy wilt, ghy zuldt Antwoort van my crijgen: Maer wat ghy hoort oft siet, dat en sult ghy Niemant openbaren. Ick hebbe hier tot vwen besten noch twee ander Geesten met gebrocht, den eenen die den Haen gelijc is, ende hiet Bilet, die is een Meyster ende Heer ouer het Landt, ende hy doorstrijckt ende doorwandelt alle die Locht, ende oock die gantsche Zee, ende hy vaert oock inde Helle, ende dat met sulcker haeste, so dat hy in snellicheyt des menschen gedachten ouertreffen can. Den anderen Geest die ghy daer siet staen in de ghedaente van een Jonckvrou, die hiet Abuzaha, die can v leeren hoe ghy die Vrouwen ende Jonckvrouwen tot uwer Liefde ende dienst brengen cont, oock so ghy eene wt vremde Landen begeert, sal hyse v verschaffen ende toebrengen, ende oock wederom [1]) daer hyse gehaelt heeft, daerom so meucht ghy nv uwe meyninge openbaren, metten welcken ghy spreken wilt, ende seggen wat ghy begeert? Wagenaer vergat alles wat hy te voren bedacht hadde, ende begonst zijn lief Oogen [2]) op Abuzaha te werpen, ende hadde geerne een weynich in Hortulum Veneris ghespaceert, Maer hy en wiste niet, hoe dat hijt voortbrengen [3]) soude. Doen vraechde hem Averhaen, off hy die Jonckvrou een weynich alleen woude hebben tot een Concubijn, off dat hy lieuer vele andere schoone Joncvrouwen woude hebben, ende op andere plaetsen gebruycken. Ende hoe wel hy hier wel groote lust toe hadde, so seyde hy nochtans, dat hy lieuer andere hebben woude. Ende hy koos terstont een Jonckvrou inder stadt [56] Padua, die soude hem den Geest brengen, ende t'sauonts by hem liggen. Doen vraechde hem den Geest, off hy geen Lust en hadde in eenich vreemt Landt te varen, daer Niemant lichtelijck henen en comt? Doen seyde hy:

[1] *Vul aan* voeren [2] Verliefde blikken [3] Tot stand brengen, klaar spelen

Ja, wanneer ick t'Avont wederom hier can wesen, so ben icx te vreden? Daer op trat den Haen tot hem, ende nam hem op, ende voerde hem om hooge in de Locht met sulcken snellicheyt ende gedruys, dat hem het sien ende hooren verginck ende in corter tijt wees hem den Geest by het effen Lant [1]), t'welck seer groot, ende weynich bewoont was, daer oock geen Steden noch Huysen te sien en waren, dan somtijts stont hier en daer een cleyn Hutte. Hier in waren wilde ende Rouwe Menschen, so dat hem Christoffel Wagenaer daer meer voor verschrickte als voor den Duyvel. Den Geest liet hem op die Aerde aen den Oeuer van de Zee, daer vandt hy seer vele Peerlen ende ander Edelgesteente. Ende als hy van die Luyden van dat Lant gesien worde, dat hy so quam wt die Locht gevlogen, so verwonderden sy haer seer, ende meynden, het hadde eenen Godt geweest, ende liepen voor hem wech. Doen ginck hy in haer cleyne Hutten, daer vondt hy Goude Peerlen ende Edelgesteente, so vele, dat hy een goede wijle die Teeringe [2]) daer van conste gehebben. Dit nam hy met hem, ende ginck daer mede by synen Geest, ende sadt op hem, ende voer weder na Huys, doen worde het Avont. Als hy nv thuys quam, so vant hy daer al sitten die schoone Joncvrou die hy begeert hadde. Ende hy namse in synen Arme, ende custense, ende bedreef zynen oncuysschen wille met haer sommige Weken lanck, ende hy hielt dat voor synen Dienaer gants verborgen, ende hy [57] en meynden niet anders, dan het was een schoone Vrouwe, hoe wel het anders niet en was dan eenen duyvel. Also hadde hem de duyvel die Oogen verblint ende beseten [3]), dat hem oock dochte grooten lust daer van te ontfanghen.

[1] Bedorven lezing. In „by het" is de naam van den geest „Bilet" verscholen, en „effen" zal ook niet oorspronkelijk zijn [2] Levensonderhoud, voedsel [3] Ingenomen, overmeesterd

¶ CHRISTOFFEL WAGENAER SPREECKT MET SYNEN GHEEST VAN ALDERLEY SAKEN.

NAe dien dat nv Christoffel Waghenaer een tamelijcke tijt met zijne Concubijne toegebrocht hadde, ende haerder moede was, so riep hy den Gheest Abuzaha, dat hyse weder wech voeren soude, ende beval hem, dat hy hem die schoone Helena wt Grieckenlant brengen soude, die zijnen Heer Faustus oock gehadt hadde. Den Geest beloofde hem dat te doen, also dat hyse binnen acht daghen soude hebben. Hier mede was Wagenaer seer wel te vreden, ende scheyde so vanden Gheest, die welcke die Vrouwe met nam.

Op den anderen dach riep hy synen Geest Averhaen, de welcke niet lange en vertoefde, maer quam terstont synen Heere te dienste, want hy wachte [1]) op hem, ghelijck die Catte op die Muys.

Doen hief Wagenaer aen, ende vraechden hem: Hoe vele Gheesten in de Helle waren? Den Geest antwoorde: Christoffel, ghy zuldt weten, dat wy Gheesten, na dien wy wt den Paradijse gestooten zijn, alle in die onderste Elementen der Werelt gecomen zijn, ende moeten ons daer also onthouden, dat wy daer niet en doruen wt comen als wy geerne wilden. Ende wy hebben seuen voornaemste Vorsten na die seuen Planeten, die regeren ooc hare [2]) bysondere daghen ende Vren, ende dese heeten also:

[58] Den eersten hiet Aratron, ende die heeft vele dingen in zijn gewelt Natuerlijc te doen: Hy can alle dinc in steen veranderen in een Oogenblic, Als Beesten ende Cruyden, ende het blijft van buyten aen te sien, datmen niet anders can sien, of ten zy steen.

Ten tweeden, verandert hy de Schatten in Colen, ende die Colen wederom in Schatten.

[1] Lette, loerde [2] *Lees* in hare

Ten derden, maeckt hy groote Vrienden, die gewelt hebben na synen wil.

Ten vierden, leert hy die Alchimiam, Magiam ende Physicam.

Ten vijften, seyndt hy de luyden de Pygmeon [1]) ende Spiritus familiares [2]) toe, dat sy met hem omgaen.

Ten Sesten, leert hy haerluyden onsinnich [3]) maken.

Ten seuenden, verleent hy een lanck Leuen.

Desen heeft onder hem 49. Coningen, 42. Vorsten, 35. Voochden, 20. Hertogen, 21. Dienaers, die altijt op hem wachten, 14. Vrienden, die met hem omgaen, seuen Boden, ende hy heeft 36000. Legioenen te gebieden, ende elk Legioen is 490.

2. Bethor Regeert die dingen, die Joui [4]) toegedaen zijn, ende als hy gheroepen wort, so compt hy seer haest, den genen die hy wil, can hy tot grooter Eeren brengen, ende groot goet geuen, Hem dienen oock Gheesten inder Locht, de welcke altijt Antwoort geuen op het ghene datmen haer vraecht. Sy brengen van die eene Plaetse in de andere, alle Edelghesteenten, ende wonderlijcke Medicijn-Cruyden, ende hy can (alst hem Godt toelaet) des Menschen Leuen 700. Jaer verlenghen.

Desen heeft onder hem 42. Coningen, 25. Vorsten, 20. Hertoghen, Raetgeuers, 14. Dienaers, [59] 7. Boden, ende hy regeert ouer 29. Legioenen.

3. Phaeleg is Martialis [5]), een Vorst des Crijchs, die verhooget zijne Vrienden, insonderheyt door strijt ende Ouerwinninge tegen hare Vyanden, ende die heeft so vele onder hem als Bethor.

Den 4. hiet Og, die regeert ouer het gene dat tot der

[1] Dwergen [2] Huisgeesten [3] *Lees* „onsienich", onzichtbaar [4] De planeet Jupiter [5] Krijgszuchtig (naar de planeet Mars)

Sonnen gehoort. Hy can geuen 600. Jaer goede gesontheyt: hy geeft wijsheyt ende voornoemde [1]) Geesten. Hy leert die volcomen Conste der Medicijnen, ende hy leert alle dinck in claer Goudt ende Edelghesteente veranderen. Hy vult die Buydels met Gelt, welcke hy wil. Dese wort geeert op der Aerden, ghelijck eenen Godt. Hy heeft onder hem 36536. Geesten. Hy besorcht alles alleen, ende hem dienen allemael [2]) 100. Geesten t'seffens [3]), d'een na den anderen.

Den 5. is Hagich, die regeert die dingen van Veneris. Wie hy gunstich is, die maeckt hy schoon. Hy verandert terstont Coper in Gout, ooc weder dat Gout in Coper. Wat Gheesten dat hy gheeft, die connen dit alles doen. Hij heeft 4000. Legioenen, Ende hy gheeft elck duysent eenen bysonderen Coninck tot elcker Tijdt.

6. Ophiel is eenen Gouvernateur der Mercurialisten [4]), ende hy heeft onder hem 100000. Legioenen, die verleent hy lichtelijck het Spiritus Familiaris.

Hy leert alle Consten, ende in corter tijt can hy het Quickzilver veranderen in Lapidem Philosophorum, ofte steen der Wijsen.

7. Phul gouverneert die Lunarische [5]), die verkeert alle Metalen in Silver, ende hy gheeft die Watergheesten, dat sy den Menschen dienen connen inde sichtbaerlijcke ghedaente. Dese can den Mensche [60] doen leuen 300. Jaer. Dese Geesten al te samen en zijn niet alleen by die Planeten te rekenen, maer sy worden oock na die vier Elementen gherekent.

Dat eerste Element geeft vuyrighe Geesten, die woonen hooch inde Locht, ende zijn Sollarische [6]) ende Mercurialische,

[1] Buitengewone [2] Geheel en al [3] Te gelijk [4] Der dingen van Mercurius, de planeet [5] De dingen der Maan [6] Zonnegeesten *als het ware*

ende alst haer toegelaten wort, so connen sy quaet Weder maken. Sy werpen Vuyr vanden Hemel, ende verschijnen dickwils die Menschen met brandende Fackelen des Nachts, oock sowijlen in cleynen Lichte, het welcke sy plachten te noemen Dwael-lichten, om datse die Luyden plachten te verleyden, Ende die zijn ghemeynlijck geern op die Kerckhouen, ofte aen de Galgen, ofte waer doode Menschen begrauen liggen, ende hare voornaemste Regent heet Zamael.

Ten tweeden, so zijn wy vande Locht, Lochtgeesten, die woonen in de Locht, ende die vliegen des daechs bouen die Sonnen schijn, want sy zijn het meestendeel in de schatten [1]) der Aerden, hooch in de Locht, ende daerom comtet, dat sy maer des nachts ende niet des daechs gesien en worden. Dese maken seer groote stormwinden, alst haer Godt toe laet, also dat sy somwijlen wel Huysen ende Casteelen, ofte andere getimmeren omwerpen, ofte seer groote schade aen doen. Sy varen in de Locht seer haest vande een plaetse inde ander, ende dien Geest die v in India gevoert heeft, dat is den Ouersten Raetgeuer hier af, synen naem is Bethores, ende is altijt in de gedaente van eenen Haen, gelijck ghy hem gesien hebt. Daer na zijnder Geesten des Maens ende Veneris Aert, die woonen int Water, ende hebben oock daer in te gebieden. Sy voerent dickwils om hooge, ende mengen haer met die Aertsche gee[61]sten, daer in behoodelijck, dat [2]) haer Godt sulcx toelaet. Daer comen dan duyster Wolcken, de welcke met stort-Regenen, ende anders seer groote schade doen het menschelijcke geslacht, sy vervoeren somtijts die menschen int Water, ende treckense somtijts daer geheel in, also datse verdrincken moeten, ghelijck ghy selfs wel bevonden hebt.

Noch zijnder Aertsche Geesten van Saturnus ende oock

[1] *Verkeerde vertaling voor* schaduw [2] Wel te verstaan als

Mercurius Natuere, die hebben hare wooninghe inder Aerden, in de Bergen ende diepe Grauen. Sy besitten die Schatten, ende oock die Costelijcke Erts, gelijck sy dickwils in de Berchgroeuen gevonden worden, want die Berchluyden noemense Berch-mannekens, als syse vernemen. Ende waermendese verneemt, daer is gewis Erts, dat sy bewaren, want sy en hebbense niet geerne genomen, daerom fexieren sy dickmaels die Berchluyden, ende blasen haer die Keersse wt, ende werpense met steenen, ende doen haer dickwils groote schade, ghelijck ghy wel van de Goltgrauers hebt hooren seggen, datse dickwils inde ghedaente van Honden, oock in Padden ofte andere leelijcke Dieren, die Schatten connen veranderen. Sy connen oock Aertbeuinghe maken, also dat somwijlen die Bergen scheuren, ende doen somwijlen meer andere wonderlijcke Teekenen.

Dit selue behaechde Christoffel Wagenaer alles seer wel, ende liet dat altemael also passeren.

So vraechde hy synen Geest Averhaen wederom op een Nyeu: Wat hebben dan die Gheesten voor Lichamen? Ick hebbe die Opinie van velen gelesen, ende sonderlinge den Thomae, die welcke seyt, dat sy gheen Lichaem en hebben, maer dat sy wel [62] doode Lichamen connen aen haer nemen, ende daer inne verschijnen, maer sy moetense geringe [1]) weder afleggen. Also spreeckt oock Augustinus ouer het eerste Boeck Moysi: Die Geesten worden luchtige ende vuyrige Dieren genoemt, om dat sy vande Corporen Natuer [2]) der Locht leuen, ende sy en steruen oock niet, want dat Element is beter ende bequamer hem wat te doen, dan van hem wat te lijden [3]).

[1] Spoedig [2] Natuurstoffen, het voedsel dat in de lucht zit [3] Een element dat verschillende krachten heeft en tegen inwerkingen van buiten bestand is

Wt desen, ende oock wt dese navolgende [1]), verstae ick so veel, dat sy Lichamen hebben moeten, gelijc dan oock Magnus ende Basilius, Gregorius, Nasiazonus betuygen. Maer den Apileius, de welcke mijns bedunckens oock wel wat verstaen heeft, schrijft: datse altemael ghene Lichamen en hebben.

Psellus is wederom daer tegen, ende seyt: de geesten, haer Lichame is een corpus materialæ [2]), gelijck een schaduwe, ende connen lijden, also dat wanneer het gheslagen wort, oock wee doet, ende oock met Vuyr can verbrandt worden, het welcke in Tuscia eens soude gheschiedt zijn, also datmen daer sichtbaerlijcke Assche af heeft gevonden. Ende oft het wel Spiritualae met is, so jst doch grijpelijck, ende men can het voelen. Ende alst van een gesneden wort, so loopt het weder te samen, ende wort weder geheel, gelijck die Locht ende het Water oock doet, maer het doet haer ghelijcke wel [3]) wee, daerom vreesen sy oock voor Sweerden, Pijlen ende Gheschut, etc.

Nv, dewijle ick my seluen hier niet in en can onderrichten [4]), so segt my doch daer van de waerheyt? Den Geest Averhaen antwoorde, ende sprack tot hem: Die Geesten hebben gewislijck Lichaemen, maer die eene heeft suvtijlder [5]) ende saechter Lichaem als die ander, ende die Igneï Spiritus, ofte vuyrige [63] geesten, gaen die Lochtgeesten te bouen. Want als daer wat Lochts tot den vuyrigen Temperateur comt, so comt eenen Lochtgeest daer af, de welcke veel grouer van substantie is, als een vande vuyrige. Ende wort daer yet waterichs toe vermengt, zo worden daer Watergeesten af, die zijn wat Aertscher als die Lochtgeesten, ende die connen seer lichtelijck ghesien worden: Maer so wat Aertsch daer

[1] *Lees* navolgende woorden [2] Stoffelijk [3] Desniettemin [4] Het niet uit mij zelf vinden kan [5] *Waarschijnlijk drukfout voor* subtijlder

toe gedaen wort, so comen daer af die Aerdemannekens, die gheheel groue Aerdtgeesten, die connen noch veel eer van die Menschen ghesien worden, maer sy moeten doch wat van die vuyrighe materije hebben, of anders en waren sy gheen Geesten, maer Animalia. Christoffel Wagenaer vraechde: Oft dan die Geesten Mannelijck oft Vrouwelijck waren? Daer op antwoorde den Geest: Daer en is by haer gheen sonderling' onderscheyt des gheslachts, want dit behoort maer alleen die Corporibus compositus [1]) toe, d'welcke die spiritus niet gelijck en zijn, hare Lichamen zijn simplicia, daerom connen sy haer als sy willen, wel in de gedaente van Vrouwe ofte Man veranderen: Ja haer seluen in alle dinck veranderen, wat haer inden sinne comt, maer alleen die vuyrighe ende Lochtgeesten is dit mogelijck: Maer die ander waterighe ende Aertsche geesten niet, want haer spiritualae is in een dicke groue Aertsche, ende onbehende [2]) Lichaem besloten, daerom en connen sy so mennigerley gedaente niet hebben: Maer onder die Watergheesten zijnt die meestendeel Vrouwen: Als die Naiades, Dryades. Maer die aen dorre ende drooge plaetsen, als in ende op der Aerden woonen, dat zijn ghemeynlijck Mannekens, ofte sy zijn Woutgoden, Onos[64]celi fauni Satyri, met Ezels beenen, ende lange staerten, van de welcke geschreuen is, dat sy vele Vrouwen wel by haer gehadt hebben, ende oock met haer geboeleert hebben. Daer onder worden oock gerekent die Incubi, die Truyten ofte Alpen, die welcke die Luyden des Nachts inden slaep drucken, ende oock het gespens, t'welckmen in Vranckrijck Dusios noemt. Also hebt ghy op v begheerte ghewisse Antwoort, ende meer en derf ick v niet segghen.

[1] Samengesteld, bewerktuigd (hd. compositis) [2] Lomp, onbehouwen

¶ Een Tsamensprekinghe Christoffel Wagenaers, met den duyvel Averhaen, van die warachtighe plaetse der Hellen.

CHristoffel Wagenaer sprack, dat hy wel ghehoort hadde van de Helle, segt my, waer sy is oft sy in oft wt de Werelt zy? Hier op en antwoorde den Duyvel niet, sonder hy woude wechgaen, maer Wagenaer sprack hem toe, ende badt hem seer, dat hy hem doch dese bede niet en woude verseggen [1]), hy en woude hem dan met so sware vragen niet meer moeyelijck wesen. Den duyvel seyde, ghy zijt te nieusgierich, ende vraget my te veel, van alsulcke dingen, daer geen mensche noch seker af en weet, die dan also niet te openbaren en zijn. Ende oft wel sommige heylighe menschen van de Helle gheschreven hebben, so en hebben sy het nochtans niet getroffen, hoe wel dat sy sommige dingen daer van geschreuen hebben, die sy na haren beduncken verstaen, die sommige dan also zijn, daerom wijse ick v aen die, ende leest hare Boecken: Als Chrysostomus, Gregorius, Hieronymus, Beda, Prymasius, ende Tertulianus, so sult ghy wel vinden, wat sy van de Helle schrijuen, daerom ick v dan daer wijse.

[65] Christoffel Wagenaer seyde, dat weet ick al seer wel, wat sy daer van schrijuen. Maer hoe connen sy daer recht van schrijuen, want haerder gheen en is doch daer in geweest, Sy schrijuen daer van als die Astronomi vanden Hemel doen, hoe wijt het is vander Sonnen, van de Mane, van alle sterren, sy hebbent goet te schrijuen, Niemant en cant haer na gemeten, want niemant en jsser gheweest, noch sy oock niet, anders soudt haer verre missen. Maer om dat ghy ten allen vren daer gecomen cont, ende die gelegentheyt wel weet, so segt my die waerheyt sonder

[1] Weigeren

liegen. De duyvel seyde, Weest alleen [1]) te vreden, ende wacht noch wat, den tijt sal haest comen dat ghy selfs daer comen sult, ende alle dinck bevinden: maer en conde ghy so lange niet gebeyden, om het te weten, so wil ick v van stonden aen daer brengen. Doen gedacht Wagenaer, dat synen Meester Faustus oock daer in was geweest, daeromme hy daer oock in begeerde te zijn, ende die te besoecken. Want dat varen inder Nieuwer Werelt, soo hy te vorens gedaen hadde, dat hadde hem goet gedaen, hy woude daerom nv oock met. Die duyvel ruste hem, ende oock Wagenaer. Ende eer sy voeren, vraechde hy den duyvel: Hoe lange moeten wy wt zijn, om dit alle [2]) te besien? Ende wanneer wilt ghy my weder brengen? Daer op antwoorde hem die duyvel: In vier dagen cont ghijt al besien. Wagenaer seyde: Wanneer comen wy daer wt, ende wederom? Averhaen antwoorde: Nemmermeer, brenge ick v daer in, ghy sulter my wel in moeten blijuen. Doen wert Wagenaer vervaert, ende bleef achter. Ende de duyvel seyde, ghy doeter wel aen, want ghy souter wel in comen, maer niet weder wt, ende wert noch[66]tans op zijn eerste meyninghe ghedachtich, dat hy die seker plaetse der Hellen weten woude. Seyde daerom: Segt my doch eens, waer die Helle is? Wel (seyde hy) dewijle ghy so Nieusgierich zijt, sal ickt v metter tijt openbaren ende seggen, dat ghijt geloouen zult, doch te vorens v seggen, wat die H. Leeraers daer van schrijuen, wie 't gheraden heeft oft niet.

So spreeckt ten eersten Chrysostomus Capit. 16. tot die Romeynen: Waer, ende op welcke Plaetse wert [3]) die Helle zijn? waerom vraecht ghy daer na? Die Vrage is, datter een Helle voor seker is, ende niet waer, ende op welcke plaetse

[1] Slechts, maar [2] Alles (*zooals misschien moet worden gelezen*)
[3] Zal (hd. wo .... wirdt die Höll sein)

dat sy is, sommige fabuleren [1]) ende seggen daer van, datse soude zijn in den Dal van Josaphat, maer die H. Schrift seyt dat niet. Maer ghy meucht seggen, waer is sy dan? Ick segge, dat sy op een plaetse is, maer niet in deser Werelt. Item, int Sermoen vanden Loon der Heyligen. Wanneer yemant vraechde, wat woudy seggen? waer, ende aen welcke plaetse de Helle ware? Wat gaet v dat aen? Maer dewijle men nv weet, datter een Helle zy, so en soudemen daer niet so nau na vragen, waer sy is. Ende oft wel sommigen daer voor houden, dat sy ghewis inden Dal van Josaphat zy. Wt deser Oorsake, daerom geseyt wert, dat hier voormaels eenen Krijch int Vuyr, inden Dal van Josaphat is ghehouden worden, so [2]) men het niet bewijsen en can in de H. Schrift, maer dewijle ghy van de plaetse vraget, so wil ick v seggen ende antwoorden, dat sy t'eenenmael buyten den Aertbodem ghestelt is op een plaetse. Ende so en jsser niet veel aen gelegen, datmen gelijck [3]) weet, waer dat de plaetse zy, maer alleman soude meer dencken, hoe [67] hy hem wachten mocht, dat hy daer niet in en quame. Gregorius Dialogorum Lib 4. cap. 42.

Van dese sake en can ick my niet Lichtveerdich onderstaen [4]), want sommige meynen, sy zy in eenige plaetse der Aerden. Die sommighe, sy zy onder der Aerden, maer dit slaet ons aen ons herte [5]), wert die Helle Infernus, dat is, het alder wterste [6]), geheeten, ende heeft haren Naem daerom, om dat sy onder der Aerden staet, so moet sy so wijt vander Aerden zijn, als den Hemel vander Aerden. Daerom dan oock David spreect: Ghy hebt mijn Ziele wt het wterste [7]) der Hellen verlost, dat also die opperste Helle op der Aerden

[1] Verhalen [2] Hoewel [3] Juist (hd. eben) [4] Zich aan iets wagen
[5] Dit schijnt ons van gewicht te zijn [6] *Verkeerde vertaling van* Infernus
[7] *Lees* onderste

zy, ende die alder wterste onder der Aerden dunckt te zijn.

Hieronymus in de wtlegginge op den Propheet Jonam: Gelijck als het Herte van een beest midden int Lichaem staet, also seytmen, dat die Helle staet int midden der Aerden.

Beda int tweede Boeck, Cap 9. Onder der Aerden, dat is, int wterste [1]) der Aerden, waer die alderonderste der Helschen zijn: daerom sy oock dat wterste oft diepste gheheeten wordt.

Ende int 3. Boeck, int 3. Cap. Maer dat de Helle int diepste der Aerden zy, getuycht Jonas, welcke een gelijckenisse geweest is ons Heeren Jesu Christi, bekennelijck in zijn ghebet, dat hy inden Buyck des Walvissches gedaen heeft.

Prymasius int vierde Capittel, totten Ephesien. In de wterste deelen der Aerden, dat beduyt dat de Helle moet onder der Aerden zijn. Haymo. Men seyt: de Helle is int middel der Aerden. Ende van deser meyninghe is oock Tertulianus. Maer hy spreeckt: dattet alleen Opinionen, Vermommin[68]ghe [2]), ende fantasye is. Ende hier wt sult ghy vernemen dat gheen mensche en weet van die plaetse der Hellen wat sekers, die eene heeft wel genoech daer na geschoten [3]), maer de andere heeft t'eenemael gemist, daer met [4]) ghy het rechte verstandt, ende mijn meyninghe daer van hebben, ende verstaen meucht.

So wil ick v ten eersten aenwijsen, dat Godt in de schepdinghe ses Werelden gheschapen heeft, die doch alle een Werelt zijn, die dan in ses deelen ghedeylt, ende verscheyden zijn.

1. Mundus Archetypus.

Die eerste Werelt is ghenoemt dat Aerdebeelt [5]), daer wt,

[1] *Lees* innerste [2] *Onjuiste vertaling* (hd. Vermštung) [3] Is niet ver van de waarheid geweest [4] Opdat (hd. Damit) [5] *Onjuiste vertaling voor* aertsbeeld (hd. Ertzbild; lat.-gri. archetypus)

ende daer na alle dinck wt niet geformeert ende geschapen is, daer is dat Godtlijck wesen, den Oorspronck ende die Cracht ende Macht Gods, die wtvloeyt in de Werelt seer crachtelijck ouer al, die selue regeert hy na synen wille ende welgevalle, meer en ghebeurt my niet daer van te clappen.

2. Mundus Intellectualis.

Die tweede Werelt, js die vernuftighe [1]) Werelt, die leeft van haer selfs wt Gods Cracht ende verleender Influentie, daer in is die Werelt der Sielen, alle Engelen, Ertz-Engelen, Seraphin, Cherubin, Thronen, Dominanten [2]), Virtuyten, ende alle Heyligen woonen daer in. Ende die andere Vorsten die het Regiment door Gods Cracht ende wille in der Werelt zijn voerende.

3. Mundus Coelestis.

Die derde is die Hemelsche Wereldt, daer mede wort begrepen alle dat gene wat hem roert aenden Hemel, als die fixe [3]) sterren, den cleynen ende grooten Beyr. Perseus, die Cassiopea, den Dryangel met alle die Hemelsche Figueren. Item, den Cyrkel der [69] twaelf Hemelsche Teeckenen, als [4]) Aries, Taurus Gemini, Cancer, Leo, Virgo, Libra, Schorpio, Sagittarius, Capricornus, Aquarius ende Pisces. Daer in zijn oock die Seuen Planeten, die haren Loop alleen hebben: Als Saturnus, Juppitter, Mars, Sol, Venus, Mercurius, ende Luna. Dese sterren met alle haer scharen [5]) (gelijck ghy noch hier na hooren sult) worden van die ander Werelt gheregeert, want die beduydenisse [6]) zijn daer by, keeren ende bewegen sy [7]) om, ende steken daer inne, gelijck die Ziele in eens Menschen Lichaem, ende dese beduydenissen hebben haren Oorspronck ende ghequeel [8]) van die Werelt der Zielen.

[1] Verstandelijk [2] Machten [3] Vaste [4] Namelijk [5] *Drukfout voor* spharen (hd. Sphären) [6] Hd. Intelligentiae [7] Ze [8] *Onjuiste vertaling* (hd. Anfanck vnnd Quell)

4. Mundus Elementalis.

Die vierde Werelt, js de Elementische Werelt, daer in zijn die vier Elementen, Als Locht, Water, Vuyr ende Aerde, daer in worden alderley seltzame dingen geboren. Als in het Vuyr die vuyrige Metheora, ende die Salamander. In die Locht, alle Lochtige Metheora, Als die Wint, den Donder ende Blixem, den Regen, Sneeu, den Douwe, Rijp, etc. Inder Aerden worden geboren die Metalla ende Mineralia, Alderley ghewas, Cruyden ende Boomen, Edelghesteente, Wormen ende alle andere Gedierten, so [1]) ick v nv niet alle vertellen en mach. Int Water worden geboren wonderlijcke Visschen, Edelgesteenten, Gout, ende alderley goede Visschen, oock onsuyver [2]) ende quade ghedierten.

Dese vier Elementen werden door de Hemelsche Crachten gheregeert ende gemeestert [3]). Van de sterren inden grooten Cloot [4]), so sy alle met malcander by een staen, ende eenen gelijcken ganck hebben, ende oock sonderlinge vanden seuen Planeten, door ha[70]re byvoeginghe ende bystellingen, Quadranten [5]), ende den Sextyl, oock den Dryhoeckigen schijn, geweldelijck tot alderley Impressingen [6]) ende wonderlijcke Effecten ende werckingen vermaent, gelijck dan inder Astrologia bewesen wordt.

5. Mundus parvus, sen microcosmus.

Die vijfte Werelt, js die cleyne Werelt geheeten, dat is den Mensche, die begrijpt de Werelden alle, ende oock die Helsche Wereldt, waer van ick oock haest segghen wil in hem.

Dan ten eersten, van de Godlijcke Werelt, Eerdebeelt [7]),

1 Welke 2 *Verkeerde vertaling voor* ondieren, monsters 3 *Verbind* „worden gemeestert van", staan onder den invloed van 4 Wereldbol 5 Hd. Conjunctionen, Oppositionen, Quadraten 6 Hd. Impressionen 7 Zie blz. 71

heeft hy groote gauen. Eerstelijc, dat hy na Gods Beelt ende ghelijckenisse gheschapen is.

Ten Tweeden, dat hy een verstandelijcke wijse Siele heeft, ende haest eenen Godt gelijck. Daerom hebben oock die Heydenen geseyt: Een yegelijck in het cleyne beelt, heeft in hem Gods euen Beelt.

Ten derden, dat hy een yeghelijcke Werelt [1]), Natuere ende Eygenschap aen hem heeft, Als die Erkentenisse Godts, die hem ghegeuen wort vanden Heylighen Gheest.

2. Zijne Astra, die worden geregeert van de vernuftige Ziele. Dan [2]) gelijck Godt is, het begin ende den Schepper der Hemelsche krachten, so daer bewegen, ende keeren die sterren. Also is hy oock een Schepper der Sielen, ende des vernufts inden menschen, die welcke oock beweghet, ende leydt alle die Lidtmaten des Lichaems.

Ten tweeden, wat die Sterren beweecht, dat is onsterflijck, also oock dat [3]) die Menschen Leden regeert, Namelijc, die Menschen Ziele die onsterflijc is, ende also is in hem die Werelt des verstants.

Ten derden, ghelijck wy [4]) vanden Hemel, alle die [71] Elementische dingen wel getempereert ende geregeert worden, Also wert oock al wat inden Menschen is, verquickt [5]) ende gheregeert.

Ten vierden, ghelijck inden Hemel die bewegenisse, seer ende wel bestandelijc [6]) is, ende niet moede en werden, also wert oock inden Menschen die bewegenisse der Zielen Cracht niet wanckelbaer [7]) oft moede, maer is volherdich tot allen tijdt.

3. In hem wert oock ghevonden die Hemelsche Werelt:

[1] Hd. einer jeden Welt Natur [2] Want (hd. Denn) [3] Hetgeen [4] Evenals (hd. gleich wie) [5] Tot leven gewekt (nl. door de ziel) [6] Bestendig [7] Veranderlijk (hd. wandelbar)

Want ghelijck wie [1]) die t'eenemael omvloghen [2]) ende omvatet is, also is oock die Mensche in een gewisse Contento [3]) begrepen, het welcke daer [4]) is zijn Velle.

Ten tweeden, gelijck als den buytensten Hemel veel sterren heeft, also heeft des Menschen Vel veel Sweet gaetkens.

Ten derden, gelijck als inden Hemel Seuen, die voornaemste Planeet-sterren ghevonden worden, die de Wereltsche Elementen Regeren. Alsoo zijn oock inden Menschen seuen voornamelijcke Ghelederen [5]), die in der gedaente den seluen oock behandighen [6]), als die Herssenen, die Longhe, die Leuer, dat Herte, die Milte, die Galle, ende die heymelijcke Ghelederen [7]). Als:

Saturnus		Die Milte.
Jupiter		die Leuer.
Mars		die Galle.
Sol	heeft in	dat Herte.
Venus		die heymelijcke gheleder ende Nieren.
Mercurius		die Longe.
Luna		die Herssenen.

[72]

	Dat rechter Oore.
	Dat slincker Oore.
Also zijnder	Dat rechte Neusgat.
oock seuen gater int Hooft.	Dat Rechter Ooghe.
	Dat slincke Neusgat.
	Den Mondt.
	Dat slincker Ooghe.

Also wordender oock gevonden in des Menschen Lichaem seuen paer Aderen, so sy hebben den oorspronck, ende

[1] Zie blz. 74 [2] Hd. vmbzogen [3] Omvang, omtrek [4] Er, *kan voor de vertaling wegblijven* [5] Ledematen [6] Bevatten, inhouden (hd. erhalten) [7] Geslachtsdeelen

nemen vanden Herssenen, Als dat paer [1]) gaet in de Ooghen.

Dat tweede desgelijcken, die welcke alleen door hulpe der Musculęn die Oogen omkeert.

Dat derde paer gaet in de Tonge ende Kouwen [2]), ende gehoort tot die Instrumenten, de welcke onderworpen ende toegedaen zijn tot den smaecke.

Dat vierde paer comt oock wt de derde hervoor ende bevinden haer binnen des Monts, helpt oock tot den smaecke.

Dat vijfte paer gaet in die Ooren, ende om die principaelheydt van buyten der Ooren [3]), Als inden slaep vanden Hoofde ende Wangen.

Dat seste paer gaet in de principaelste Lidtmaten des Lichaems van binnen, ende geuen hem het ghevoelen.

Dat seuende paer gaet in de Tonge, ende keerense hier ende daer, gelijck dan sulcx alle inden mensche ghesien wort, wanneer sy opgesneden worden van die Medicijns.

4. Gelijck alsser nv twaelf Teyckenen zijn aenden Hemel, also heeft den mensche in zijn Lichaem oock twaelf Voornaemste Ghelidtmaten buytenwaerts.

[73]	Aries	heeft in	het Hooft.
	Taurus		den Hals.
	Gemini		die Armen.
	Cancer		die Borst.
	Leo		het Herte
	Virgo		den Buyck.
	Libra		die Lendenen.
	Schorpius		die Schamelheyt.
	Sagittarius		die Billen.
	Capricornus		die Knyen
	Aquarius		die Schenen.
	Pisces		die Voeten.

[1] *Lees*: dat eerste paer [2] Keel [3] Het uitwendige van het oor

Ten vijfden gelijck die Hemelsche lichamen, alle met een ander [1]), niet eene slechte [2]), maer tweederleye beweghenisse hebben, ghelijck als die beweechnis des daechs [3]), ende dan het eyghen, alsoo hebben oock die menschen geleder [4]) tweederley bewegenisse, eene voor hen selfs, ende die ander wt toevallender wijs.

Ten sesten, ghelijck als die Sonne alle dinghen aenden Hemel verlichtet ende verwermdt, ouermits haerder hitte, also verwermt dat Herte des menschen alle gheleder, ende gheeft hen altemael Cracht des Leuens, want het is het eerste leuende ende het leste steruende, gelijck als die Sonne met haren loop des Jaers 4. Tijden maeckt, also dat den eenen in een ander Complexie gheboren wordt als die ander, ende oock also ongheluckigher [5]) van natueren is als die ander: Alsoo is oock des menschen leuen in vier onderscheydelicke ouderdommen, Ten eersten die Kintsheyt wort gheleken by die Lenten als alle dinck wascht, die Jeucht wort geleken by den Somer als sy beghinnen sterck te worden, die Manheyt wort geleken by den Herfst [74] als die vruchten rijp zijn, ende den lesten Ouderdom wort gheleken by den Winter, als alle dinck sterft ende te gronde gaet, also dan oock die vegetabilische [6]) Lichamen, alle in die Corruptioen ende doot gaen: Sulcke ghelijckenisse can ick v, als ick wil, seer vele by brenghen.

Die Mensche ghelijckt oock die Elementische Wereldt, want die natuerlicke hitte ofte wermte gelijckt het vuyr, ende zijnen Adem die locht, zijn Bloet het water, ende zijn lichaem die Aerde.

Ten tweeden gelijck als dicwils inde Elementen wel een

[1] Elkander [2] Éénvoudige [3] Dagelijksche beweging [4] Leden (hd. Glieder) [5] Vijandiger van aard, ongelukkiger voor den mensch [6] Organische

verstoringe oft veranderinge geschiet also maecken oock die Elementen wel krancheyt des lichaems, als met groote hitte, oock wel door groote [1]) coude, oock wel door groote vloet [2]) ende watersucht, ende gelijck inde Elementen die Methora [3]) geboren worden, also verheffen haer ooc in des Menschen Lichaem, vele ongevallicheyden [4]).

Ten derden, gelijck haer die Winden dicwils in der Aerden verhouden [5]), alsoo versteken sy haer in des Menschen Lijf.

Ten vierden gelijc alderley Ephalationes [6]) ende dampe wt der Aerden comen ende optrecken inde hoochte, also zijnder oock in Microcosmo stinkende solphirische [7]) exhalationes, die de andere seer gelijck zijn, dewijle sy beyde branden.

Die seste Werelt, is Mundus infirnales [8]), die Helsche Werelt, daer wy duyuelen met malcanderen onse woonplaets hebben, ende die streckt seer diep inder aerden nae die puncten [9]) toe, die welcke ghy wel weet, (na die Conste van Mathematica te rekenen), dat byde negendehalf hondert mijlen vanden flacke [10]) ghelegen is, aldaer [11]) is die Helle, een groote [75] wijde van sommige hondert mijlen, onderscheyden met sonderlinge plaetsen ende gemacken, daer elcke Duyvel zijn Casteel ofte slot alleen heeft, ende ouer dese alle regeert Lucifier den Ouersten Duyvel, meer en segghe ick v niet? ende dat oock Microcosmus deel heeft aen die Helsche Wereldt dat cont ghy by v seluer wel bemercken: want so haest ghy die Godtlicke verlaeten, ende daer van af gevallen zijt, so hebt ghy v tot die Helsche ghegeuen, daer in sult ghy oock

[1] Zeer groote [2] Catharr [3] Meteoren [4] Ongesteldheden [5] Zich ophouden [6] *Lees* Exhalationes, d. z. „uitwasemingen" [7] Zwavelachtige [8] *Lees* infernalis, „helsch" [9] Hd. nach dem mittel puncten zu [10] Hd. von der eussersten fläche [11] *Lees* aldus (hd. Also)

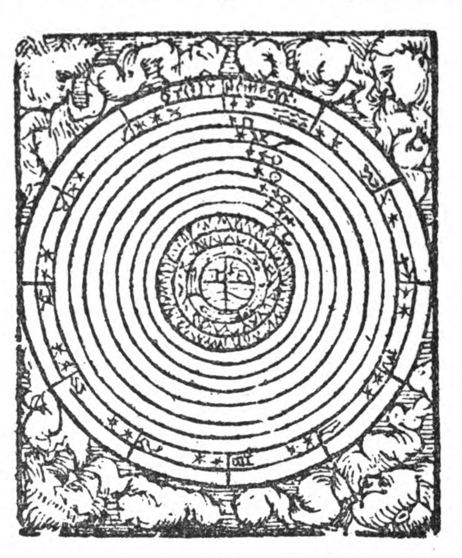
eewelick ghepijnicht worden, ende en hebt oock gheen verlossinghe te verwachten, daerom dat ghy vwe verlossinge in den wint gheslagen, ende verlichtveerdicht [1]) hebt, ende dat ick 2000. Jaer branden soude, ende dan genade ende verlossinge wiste te crijgen, ick woude het terstont beginnen, maer ghy onsalighe mensch hebt om sulcke loose lichtveerdige dingen, ende lamme [2]) consten vwe verlossinge ende eewige salicheyt ouer gegeuen, op welcke ghy v in eewicheydt niet meer en hebt te verlaten, tfy v ghy vervloeckte Creature: Dese Helsche Wereldt is int middel van alle de ander Werelden, wantse geen beter plaetse en heeft connen crijgen, die buytenste Werelt Archetypi, dat is die heerlickste, ende die voornaemste, die ander Werelt Intellectualis, die is wat minder, die derde Coelestis is noch minder, die vierde Elementalis is die minste van alle, ende die Helsche is die alder archste, gelijc ic v hier voormale [3]).

By die middelste plaetse, wort beteyckent, Mundus Infernalis in Centro, den Cyrckel daer buyten om, beteyckent, Viuet microcosmus, by die tweede Cyrckel wordt beteyckent, Elementalis in Qua [4]), by die derde Cyrckel wordt beteyckent, Coelestis. [76] By die vierde Cyrkel wordt beteyckent Mundus Intellectualis. By die buytenste Cyrkel wordt beteyckent Archetypus in mundo infinito [5]).

ALso siet ghy nv hier, hoe dese per gradus versus Centrum afnemen ende argher worden. Hierom so en behoefdy niet te twijfelen van de ware plaetse der Hellen, maer wel vastelijck geloouen, dat sy recht int middel der Aerden is, ende ghy meucht ooc weten, dat Godt eerst heeft begonst

[1] Verbeuzeld, om beuzelarijen of op lichtvaardige wijze verzuimd (hd. verschärtzt) [2] Armzalige [3] Afschilder [4] Hd. ELEMENTATIS IN QUA VIVIT MICROCSMU9 (*d. i.* [mundus] elementalis in quo vivit microcosmus) [5] *Hier volgt de figuur der volgende bladzijde*

te scheppen die Intellectualische Werelt, ende daer na die Hemelsche, daer na die Aertsche ende Helsche. Hy heeft oock begonst aen den buytensten Cyrkel [77] ende niet aen den middelsten Centro, als ghy wilt eenen Cyrckel maecken, so moet ghy altijt het eynde vanden Passer int middel setten, ende dan cont ghy met het ander eynde des Passers eenen Cyrckel maecken, soo groot als ghy wilt, maer Godt

is een ander meyster als ghy zijt: Aldus hebbe ick v die gantsche gelegentheyt der Hellen grondelick bewesen, soo dat vwen Meyster D. Faustus zijn leuen [1]) sulcx niet soo grondelick en heeft connen vernemen, maer wat ick doe dat geschiet daerom, op dat wanneer ick wederom wat op v begeere, dat ghy het seluer te vlijtigher sout nacomen, ende alsoo v voorgaende Beloften des te vaster ende beter houden,

[1] In zijn leven (hd. nyemals)

hier wt verstaet ghy wat den Apostel Paulus seyt, dat hy is op ghenomen inden derden Hemel, dat is inden Hemel die Godt vervult, hy is door gevaren den Coelestischen, Intellectualischen, ende is in den Archetypischen gecomen.

¶ WAT CHRISTOFFEL WAGHENAER TE PADUA AENGHERICHT HEEFT.

HEt geschiede op een tijt, dat een vernoemt Man, te Padua een gasterie heeft aengericht, alwaer hy vele Mans ende Vrouwen genodicht hadde, onder dese wasser eenen daer Waghenaer kennisse aen hadde, desen ginck tot Waghenaer, ende noodichde hem daer met te comen, ende hy seyde hem, datter vele huypsche vrouwen ende Jonge dochters soude wesen, waer met hy vele vermaeckinge soude hebben, dit stont Wagenaer wel aen, ende hy liet hem bepraten, ende ginc met, ende nam synen Aep Auerhaen [78] met hem, ende als sy nv ter Tafelen gheseten waren, so begonst den Aep alderley seltzame ende genoechelicke boetzen te maecken, hy blies op die Trompet, hy sloech [1]) op die Luyt ende speelde so lieflick op ander Instrumenten, also dat daer niemant en was, diet hem conde naedoen, ten lesten brocht hy daer een so lieflicke Music van alderley Sijterspeel, Orgelen, Herpen, Cymbalen Luyten onder malcanderen, also dat sy altemael stom bleven sitten, ende wisten niet waer het henen [2]) quam doch het behaechde haer altemael seer wel, alsoo dat oock die Vrouwen ende Jonckvrouwen, de welcke in een ander Camer saten, van de Tafel opstonden, ende by die Mannen quamen in haer Camer, om te hooren. Als nv Wagenaer dochte, dat het genoech was, wencte hy den Aep, de welcke terstont ophielt. Die luyden aen de Tafel dit siende, bewesen Wagenaer groote

[1] Speelde [2] Vandaan

Eer, ende deden hem Reuerentie. Dit behaechde Wagenaer ooc wel, ende nam de Eere aen, gelijck oft hy een Vorst geweest hadde. Hy hiet den Aep dickwils veranderen in menigerley gedaente, somtijts in eenen Ezel, somtijts in een Vercken, somtijts in een Papegaey, oock in eenen Hondt: Also dat die ander honden quamen, ende wouden kennisse met hem maken, gelijc somtijts die Knecht met de maecht int Hoy doet. Maer den Aep dit siende, veranderde hem terstont in een Catte, ende crabde die honden, dattet bloet daer na volchde. Terstont daer na veranderde hy alle die honden in Apen. Daer begonsten alle die Apen te danssen, lustige Galiaerde, also dat een yeder wel gewilt hadde, dat synen hondt eenen Aep ghebleuen hadde.

[79] Als Wagenaer nv dochte dattet genoech was, so woude hy die Vrouwen ende Jonckvrouwen oock eens besoecken, stonde vande Tafel op ende ginck inde Camer daer die Vrouwen saten. Als sy hem nv gewaer worden, so stonden sy op, ende bewesen hem alle Eer, want sy meynden, hy waer een voortreffelicke Persoon, ende sy baden hem, dat hy haer doch oock wat genuechte maken woude, om oock wat lustich te wesen. Wagenaer beloofde sulcks te doen, doch hy ontschuldichde hem te voren, begeerende datment hem niet qualic en soude afnemen, noch yet quaets daerom na segghen [1]) woude twelck sy hem beloofden. Terstont quamen daer eenen grooten hoop Muysen, die dansten ende sprongen lustich op ende neder, ende songen gelijck den Nachtegael. Terstont daer na scheyden die Muysen van malcanderen, en liepen stracx na die Vrouwen toe. Daer begonsten die Vrouwen te roepen, die Muysen liepen haer onder die Cleeren, ick en weet niet waer, also dat sy de muysen niet en consten weder af crijgen. Sommighe staken

[1] Nageven

met Messen daer na, ende sloegen daer na: maer sy bleuen so vast sitten, ende wouden nergens henen, also dat sy opgeraept [1]) na haer Mans toeliepen, ende baden datmen haer doch de Muysen quijt soude maken: daer conste men wonder veel seltsaems sien, maer die Mans en saghen gheene Muysen, ende sy en wisten oock die oorsake niet, dan sy meynden dattet de Vrouwen doch so eens geworden waren, dat sy sulcken Schouspel houden wouden. Maer alst die Mannen wijs worden, dattet Wagenaer gedaen hadde, so lachten sy om den Avontuerder [2]), ende namen die Wijuen die muy-[80]sen af, maer ouer een weynich liepen sy al weder op haer plaets, also dat sy seer gram op Waghenaer worden, ende en wouden hem niet weder inde stoue laten, hy seyde dat sy hem in laten souden, hy sou haer nv wat lustichs maecken, ende wanneer sy hem niet in laten en wilden, soo woude hy een boets maecken die noch argher zijn soude, als dander geweest waer, nv die vrouwen waren ooc een deel met die schalckheyt wat beholpen [3]), sy lieten hem in, doch sy schaemden haer soo, dat hem niemant en dorste aensien, maer Wagenaer begost weder aen, ende hy liet eenen schoonen Appelboom int midden van die stoue wasschen, daer vele schoone ende heerlicke Appelen op waren, de welcke dese vrouwen seer wel behaechde, sy vraechden hem of sy daer wel Appels mochten afplucken, hy antwoorde Jae, sy mochtent wel doen, daer brac elc een daer af, ende wondent in haer Nuesdoecken, ende Roocken somtijts daer aen, ende hadden grooten lust daer op, terstont daerna veranderde die Appelen altemael in wonderlicke Dieren, doch by die vrouwen wel bekent, die vrouwen dit siende, worpen sy die dinger wech, daer na docht het haer weder Appels

[1] Met opgetilde kleeren

[2] Avonturier (hd. lachten sie der Abentheuer, om het avontuur)

[3] Hadden er zelf wel eenig pleizier in

te zijn, ende namense terstont weder op, daer na veranderde het wederom, also merckten sy dat het Wagenaers schalcheyt was, doen namen sy haer afscheydt ende gingen wech, ende wouden hier na met Wagenaer niet meer te doen hebben. Also worde dese gasterie met vreuchden ende wel-lust [1]) besloten, ende elck ghinck nae Huys, tot des anderen daechs, doen noode hyse wederom.

[81] ¶ HOE CHRISTOFFEL WAGENAER DES ANDEREN DAECHS WEDEROM GASTEN HADDE.

OP den anderen dach, liet Wagenaer alle die goede luyden tsamen weder te Gaste nodigen, oock mede die Vrouwen, maer die en wouden niet comen, want sy sorchden [2]) dat hyse nv noch meer quellen soude als hy te vooren gedaen hadde, twelck oock mogelick gheschiet soude hebben, die Mannen quamen op den bestemden tijt, ende als sy daer int huys quamen, so sagen sy vast rontsom, want het was daer seer woest, ende daer en was vuyr noch rooc int Huys oock geen Huys ghesindt dan alleen zijnen Knecht Claes, in corter tijt waren die Tafels gedeckt, ende rontsom op die Bancken lagen etlicke lege Vaeten, oock groote Blocken, ende daer staken Cranen in, gelijck oft Vaeten met Wijn geweest hadden, daer hadde Wagenaer een Venster inde zael dat hadde hy laten maecken op die maniere van een schapraey, ende daer nam hy die eene schottel voor ende die ander na wt, ende settense op die Tafel, ende die waren vol spijse, sommighe cout ende sommige noch wat werm, ende als hy dese gerichten also opgesedt hadde, so meynden die Gasten, dat daer nv niet meer voorhanden geweest en hadde, maer doen ginck hy ten tweedemael ende haelde noch veel meer ander gherichten, doen

[1] Genoegen [2] Vreesden

begonsten sy haer noch eerst te verwonderen, waer dat sulcke heerlicke gherichten henen quamen, ende hoe dat hy in so cleynen plaetse so vele verberghen conde, maer sy swegen altemael stil, ende sy hadden wel geerne ghedroncken, so begonste daer een te vraghen, oft daer gheen Drincken voor handen en waer, [82] Soo nam Christoffel Wagenaer eenen stock, ende sloech teghen die Wandt ofte Muyr. Doen quam daer een schoon Jongelinck wt, de welcke seer fray ende heerlijc op zijn Duytsch gecleet was, die hadde twee goude bekers in zijn hant, daer des Turcxschen Keysers Naem ende Wapen opstondt. Ende daer toe hadde hy een Ledere Flessche onder synen Arme, daer schenckte hy eenen goeden Fransschen Wijn wt, ende die sette hy op die Tafel, ende lietse die proeuen. Terstont sloech Wagenaer noch eens tegen de Muyr op d'ander zijde. Doen quam daer een Huypsche schoone Jonckvrou voor, die hadde eenen Corf vol schoone Costelijcke Bekers ende schalen, om wt te drincken, daer vele Heeren ende Vorsten Namen ende Wapenen opstonden, waer by des Conincx van Spaengien ende Vranckrijcx Namen ende Wapen oock opstonden, met noch andere vernoemde Prelaten, also dat sy genoech te sien ende te lesen hadden aen alle die Namen.

Dese Jonckvrouwe ginc by de Deure, daer lach eenen Ouden Ronden Block ofte Clos, daer eenen stock in stack, daer tapten sy eenen seer goeden Malvesye wt, ende gaf den seluen die Gasten op die Tafel: Ende bouen die Tafel hinck eenen houten Cloot [1]). Ende als yemant wat Waters hebben woude, om een Glas te spoelen, so hielt hy dat Glas ofte Beker daer aen, ende dan so liep daer water wt, so langhe tot dat Wagenaer daer aen clopte, ende dan hieltet op. Maer niemant en conste weten, waer dattet water

[1] Hd. Rohr, „pijp, buis"

henen quam, want den Cloot hinc bouen die Tafel aen een dun Touken, oft bandeken.

Oock hingender op sulcke maniere noch eenighe Vaetkens, daermen Spaenssche ende Ongerssche [1]) Wijn wt conste crijghen, ende die so goet was, dat haerder niemants sulcke Costelijcke wijn oyt ghedroncken hadde. Hier na brocht hy noch vele meer andere spijse van wonderlijcke vogelen ende visschen, so dat desgelijcken in Italien noyt gesien en waren. Ende als sy nv alle vrolijck waren, so quam Meester Averhaen met noch een gheselle, ende die hadde Oude Veeltken inde Handt, ende daer schrapten [2]) sy so sommighe Lustige gesangen, ende Raetsel-liedekens op. Terstondt daer na namen sy andere Instrumenten, ende maecten het geselschap seer vrolick, in somma, Auerhaen brocht so vele wonderlicke ende cortswijlige Boetsen voort, datse niet en connen vertelt ofte wtgesproken worden, ende als nv die maeltijt gehouden was, so taste Wagenaer wederom in zijn schapraey, ende langde daer wt, alderley seltzame vruchten, die in Spanien, vrancrijc, Nederlant, Arabia, India, ende Grieckenlant wassen, van alle heerlicke Fruyten, die men met lust ende lieffelickheydt [3]) eten ende ghenieten mach, die welcke sommighe in Walslant bekent, ende oock veele onbekent waren, ooc waren daer by alderley bloemen, ende welruyckende schoone kruyden, van het welcke sy haer alle seer verwonderden, ende als sy nv een goede wijle vrolick geweest waren, So sprac een van haer alle, Signor Wagenaer, ick bidde v Vriendtlijck, laet ons doch noch eene van vwe cortwijlige stucken sien, waer op Wagenaer antwoorde, dat sy by die andere cortwijle genoech gesien hadde, twelc sy alle mosten bekennen, ende seyden dat sy daer ouervloet van gehat hadden, maer desen en liet niet af, maer begeerde

[1] Vgl. blz. 54 [2] [2] Krasten [3] Streeling van den smaak

dat tot eenen slaepdronck [1]) noch wat lustichs ge[84]schieden mochte, doen sprack Waghenaer, het sal gheschieden, terstondt daer nae in een oogenblick creech desen eenen Ossencop met groote Hoornen, die andere beghonsten zijner seer te lachen ende te spotten, dit verdroot hem, ende hy woude hem verantwoorden met kijuen, daer begonst hy soo leelick te brullen ende te tieren, gelijck eenen natuerlicken Os, voort nam hy den Beecker ende wilde eens drincken, maer daer en conde hy hem oock niet toe schicken, wandt zijn lippen te groot ende ongheschickt waren, doen nam Waghenaers dienaer een tobbe ofte kuyp, daer dede hy hem Wijn in, ende daer dede hy eenen goeden dronck wt, ende also hadden die anderen altemael haer ghenuechte met desen Osse, twelc sy hem altemael wel gonden, hier en tusschen quam dit gheroep aen zijn Huysvrou, ende als die hoorde dat haer man een Ossenhooft hadde, so liep sy stracx daer henen, ende bevondt dat het alsoo was, daer beghonst sy met quade woorden tegen Waghenaer te kijuen, ende vloeckten hem seer, waerom dat hy haren Man also tot eenen Geck ende spot van andere maeckten, Wagenaer hiet die vrouwe stil swijgen, ende gaf haer goede woorden, ende so deden ooc die ander gasten, maer het was al te vergeefs, doen Toverde Wagenaer die vrouwe eenen schoonen koykop op, met fraye hoornen, daer werde het ghelach noch veel grooter, doen woude dat Wijf noch veele seggen ende kijuen, doen begonde sy te bleren gelijck een koye, desghelijcx begoste den Osse oock mede te brullen, alsoo dat daer sulcken gelach ende ghetier was, dat het wonder was, ende als sy saghen dattet anders niet wesen en mocht met haer [85] hoofden, soo ginghen sy alle beyde nae huys, ende hadden seer veel besienders, ende sy moesten daer also met gaen

[5] Eene vloeibare spijs of een drank voor het naar-bed-gaan

slapen, tot op den anderen dach, doen baden die ander Gasten Wagenaer, dat hy haer doch weder soude veranderen, het welcke hy doen dede.

ℭ Hoe Wagenaer te Florentzen een Peert verkofte.

NAe dat nv Wagenaer veel Gelts te Padua verteert ende met die hoeren om gebrocht hadde, so moeste hy pracktisieren om meer te crijgen, so nam hy voor hem niet meer te Padua, maer op een ander plaetse zijn schelmstucken te ghebruycken [1]), Hierom trock hy na Florens ende kofte daer twee Muil-esels sonder Gelt, als hy te Florens quam, sach hy eenen man die twee Muylesels hadde, de welcke hy vraechde of hy die vercoopen woude? den Man sprack Ja Wagenaer vraechde hoe duer? den Man loofdense [2]) 50. Croonen, Wagenaer lachte, ende boot hem 5. Croonen, den Man antwoorde, ick woude lieuer datse de buel [3]) hadde, eer ickse om so loosen [4]) gelt gheven soude, maer Wagenaer woude hem niet verlaten [5]), maer liep hem na, ende bode hem voor den eenen 4. Croonen, daer hy te vorens 5. gheboden hadde, die vercooper wert gram, ende verstondt dat hy met hem Geckte, neemt eenen Voet, ende stieten van hem, also dat hy hem gheraecte voor zijn scheen oft been, het welcke van stonden aen gebroken was, Waghenaer viel daer neer, ende crees [6]) seer luyde, die luyden loopen daer henen, ende vonden dien kruepelen daer ligghen, den Peertvercooper wert van de Ouerheyt gevangen ende aengetast, ende hy bekende dat hyen wel gestooten hadde, maer [86] niet seer, het welcke hy oock bevestichde met sweeren. Daer liet den Raet den Creupelen besien, ende wordt bevonden, dat den breucke versch waer, also dat hem opgeleyt

[1] In praktijk te brengen [2] Vraagde er voor [3] Beul [4] Gering, armzalig [5] Loslaten [6] Krijschte

worde, dat hy hem met den Creupelen verdragen moeste. Ende het wert aldaer ghewesen, dat Christoffel Wagenaer hebben soude die twee Muyl-Ezelen. Als nv Wagenaer die twee Muyl-Ezelen hadde, so gaf hy den Barbier [1]) eenen, die zijn Been ghemeestert hadde, het welcke hy in dry dagen al gesont hadde. Den anderen Muyl Ezel veranderde hy in een schoon Peerdt, het welcke hy te coop hadde, ende lietet den Hertoch sien ende aenprijsen. Als den Hertoch dat Peert sach, stont hem dat seer wel aen, aengaende die gedaente zijns lijfs, die verwen ende seer springers [2]), also dat desghelijcx in Italien niet gesien, oft gevonden en worde, ende gaf hem dry hondert Croonen daer voor. Ende als Wagenaer dat Gelt wech hadde, opten derden dach wert het Peert wederom eenen Muyl Ezel, gelijck het te voren geweest hadde. Also creech Wagenaer wederom Gelt, ende conste also te beter slempen ende bancketteren.

ℂ HOE CHRISTOFFEL WAGENAER TE PADUA SCHOLE HIELT, ENDE LEERDE DIE SWARTE CONST.

ALs nv tot Padua den Naeme van Christoffel Wagenaer hoe langer, hoe meerder bekent wert, so quamender veel Studenten tot hem, die met hem disputeerden ende Kennisse maecten, ouermits om dat sy groote begeerte hadden tot die swarte Const. Ende baden hem seer, dat hy woude wat voornemen [3]), ende haer leeren, want [87] sy en meynden niet, dat hijt met Duyvels bedroch dede. Maer Christoffel Wagenaer hadde haer luyden te voren wijs gemaeckt wat hy dede, dat dede hy met een goede Conscientie, want het waren altemael goede Geesten van Godt geschapen, tot dienste ende profijt des Menschelijcken gheslachts, die hy

[1] Chirurg [2] *Waarschijnlijk te lezen* springens; zijn seer springen, „zijne hooge sprongen" [3] Zich ergens toe zetten, iets ter hand nemen

dan tot hem wiste te crijghen door Natuerlijcke middelen, de welcke hem dan eenen tijtlanck dienen moesten. Hy seyde oock, dat hy eens menschen geest so haest als die Mensche gestoruen ware, wederom in zijn gedaente dwingen conste, hem te ghevalle te zijn ende te doen wat hy woude, die hy dan oock al wiste te laten gaen wanneer hy wilde, ende daerom sy dese dingen so seer geloofden, begeerden sy het so veel te meer te leeren. Ende Christoffel Wagenaer nammer sommige tot hem, die hem veel Gelts gauen, die hy leerde die besweeringe, ende sommighe Specien inder Conste: Als die Geometriam, Hydromantiam, & Capnomantiam, &c. [1]). Ende sonderlinghe oock die geheele swarte Conste, also dat sy in corter tijt seer na Meester waren.

Onder dese studenten warender dry, alle met namen Johannes geheeten, die hen voornamen te varen int Eylant Syciliam, om dat te besien. Waerom dat sy begonsten haer Gecx pijpen wt den Sac te trecken [2]), sprekende alle drie die besweeringe, ende maeckten henluyden eygene Characteren, ende Cruys teeckenen, ende was den Duyvel also besworen, dat hy henluyden t'allen vren conste twaelf Walsche mijlen onsienlijck door die Locht voeren. Ende hen was bevolen, dat sy een woordt niet en moesten spreken, oft sy vielen van des Duyvels Waghen.

Ende doen sy nv op die Reyse waren, haestelijck [88] door die Locht varende, onsienlick [3]) mocht yemant van haerluyden wat vergeten zijn, oft hy en moest niet wel sitten oft zijn hooft mocht hem omdraeyen ende hy riep met luyder stemmen inde locht, hout, hout, daer valdt hy nederwaerts, alsoo dat hem zijn hooft opgheborsten was, die ander twee voeren vast wech, tot dat sy wijt gecomen waren

[1] De toekomst voorspellen uit water en uit rook [2] Hun tooverkunsten voor den dag te halen [3] Onvoorziens

op die groote Zee, daer begint een van haer beyder te sien, het Eylant Sicilia, want hy die ghelegentheydt wel wist, die geleert hebbende, wt der Caerten ende Schipvaert, wt dien eynde [1]), hy seyde, ick sien Sicilien, daer liet hem die Duyvel van stonden aen inde Zee vallen, op dat hy soude leeren swemmen [2]), ghelijck eenen Muelensteen, maer den derden die zijn Const seer lief ende weert hadde, heeft het Eylant van Sicilien, vier dagen lanck wel doorsien, ende op den sesten dach wederom tot Padua ghecomen, heeft Wagenaer al vertelt, hoe dattet met beyde zijn metgesellen al toegegaen heeft, ende dat hy in Sicilien ghesien hadde, den grooten Berch AETNA, die nv noch sonder ophouden stondt ende brande, die sommige duysent Jaren al gebrandt hadde.

ℭ Hoe Johannes de Luna hem met Wagenaer ghecomponeert [3]) heeft, ende met hem die Touerie ende zwarte conste seer ghebruyckt heeft.

ALs nv desen voorschenen [4]) Johannes zijn eerste reyse so wel gheluckt was, heeft hy eenen seer grooten lust gehadt, met Wagenaer hem te vergeselschappen, om met hem die vrye conste te doen, ende te gebruycken, ge[89]lijck sy het best vermochten, so coemt hy daerom tot Wagenaer, hem te kennen geuende zijn meyninge, seggende: dat hy groote lust ende begeerte hadde, met hem Conversatie te houden, oock zijne metgesel te worden inder conste, daerom Wagenaer blijde wort, ende en dorstet niet beginnen, sonder consent van sijnen Geest, den welcken hy des auonts tot hem riep, hem te kennen geuende, Johannes de Luna zijn meyninge, waer ouer den Gheest wel te vreden was, hem

1 Waarom 2 Drijven 3 Eene overeenkomst gesloten 4 *Te lezen* voorschreven

des Morghens antwoort geuende, het welcke Wagenaer seer wel geviel, also dat Johannes lange tijt by Waghenaer bleef alleen tot Padua, haren lust hebbende met den quaden Geesten, leefden in alle schanden ende sonden, haer beneerstighende, alleen met die duyvels conste, die sy alle dage ende nachten trouwelick bystonden [1]).

ℭ HOE CHRISTOFFEL WAGENAER ZIJNEN GEEST AUERHAEN OP EEN PLAETSE GEHAT [2]) HEEFT, ENDE WAT HY MET HEM GEDAEN HEEFT.

DEse voorschreuen Johannes, hadde Wagenaer dickwils ghebeden, dat hy zijnen Gheest eens tot hem doen comen wilde, ende in zijn Presentie met hem spreken, want hy hadde oock vele nootsaeckelicke saecken, daer hy hem om vragen moeste, op dat hy die sake, ende gront daer van mochte weten, Wagenaer die maende zijnen geest, de welcke terstont quam vragende wat haer beyder meyninge waer: daer hief Wagenaer aen, ende sprack, lieue Auerhaen, ghy weet dat ick v getrouwe ben, ende noch noyt in meyninge ben gheweest v af te vallen, daerom [90] behoef ic nv vwes onderrichtens in sommige saken, die ick v dan te kennen gheuen wil, daerom wilt my die waerheyt seggen, ende het geerne doen so niet, so wil ick oock van v af vallen, Auerhaen sprack tot hem: vraget vry, ghy sult goet bescheet crijgen. Daer sprack Wagenaer ten eersten, ghy weet wel, doen ick noch by mijnen Meester Faustum waer, dat ick my lange tijt gebruyct [3]) hebbe in sommige zwarte consten, ende hadde seer geerne geweten, hoe vele harer specien, geslachten ende eygentheyden waren, ende welcke onder dese alle het beste ende het alderhaeste [4]) te weten waeren?

[1] Zich toelegden [2] Tot zich geroepen, ontboden [3] Geoefend (hd. geübt) [4] In den kortsten tijd

Hier op antwoorde den Geest, dit is eene sware vrage, ende sy en soude oock een yegelick niet openbaer worden. Maer om dat ghy daerom gebeden hebt, so wil ick v perfecktelick na een ander [1]) vertellen, ende openbaren, teeckenet op, ende maket tot v profijt, so ghijt best cont.

Ghy sult ten eersten weeten, dat die const der Touerie tweederley zijn, die eene natuerlick, die v met hare specien seer wel bekendt is, die welcke anders niet en leert dan alleen Lappenwerck [2]), ende Kinderwerck, somwijlens die dingen treffende, somwijlens oock niet, sy schijnt wel somwijlens verborgen ende heymelicke dinghen te openbaren, maer het zijn Menschen Fantasien, ende Aepenwerc, so ghy selfs gesien hebt, ooc niet dat alder geringste wat weert zijnde, daermet ghy niet wt gericht hebt, daerom het niet weerdt en is, veel daer van te Fabelen [3]).

Die ander oft tweede const der Touerie, welcke de eerste verre te bouen gaet, is veel Heerlicker ende schoonder, gaet oock bouen die Natuer, daer [91] om het dan, daer in veel meer verwonderinge ende naedencken geeft, daerom niemant geen oorsake bevinden can, welcke haer wercking ende cracht is, maer wy Geesten moeten in alle stucken daer by zijn, altijt van achter ende van vorens, die Const vorderen, want wy haren oorspronck zijn, ende die inuentores daer van, ende geuent den Menschen also te weten, dat sy het op dese manier also doen ende maecken sullen, ende wanneer wy mercken, dat die menschen hem op dese wegen begeuen, soo comen wy terstont tot haerluyden, ende brengen haer sommige Boecxkens, helpen haer daer toe, leeren haer Ceremonien, superstitionen, verkeerde geloofse [4]) woorden, ende andere dinghen, hoe sy haerluyden houden sullen in

[1] Na elkander, achtereen [2] Knoeiwerk, lapwerk [3] Babbelen
[4] Kettersche, door bijgeloof ingegeven (hd. aberglaubisch)

het eten ende drincken kleeden ende besweren, also dat de Menschen meynen, sy bezweeren ons door Godt, ende by zijne H. Engelen, (so doch Godt dat hoochlick verboden heeft) ende meyndt alsoo den Mensch dat hy Heerschappye ouer ons gebruyckt, dat wy haerluiden gehoorsaem zijn, daer wy niet toe verordineert en zijn, den Menschen toe dienen, maer daer toe dat Godt ons altemet ghebruyckt, die quaden te straeffen, ende die vroomen in haeren Gheloof te proeuen, wy hebben oock niet macht in het alder minsten den mensche wat te doen, alsoo wanneer den mensche een hayr van het hooft op der Aerden gevallen sy, dat en connen wy niet sonder Oorlof op heffen, so verre het ons niet geoorloft en is, ende so het ons God verhenget, waert dattet aen ons gelegen waer, wy souden de gantsche Werelt om keeren, ende alle menschen bedriegen, also dat niemant inden Hemel soude comen, wy souden altijt [92] by den Menschen zijn, ende sy [1]) noch met meerder seltzame dingen ende consten bedriegen, op dat een yeghelick het soude moeten doen [2]), die nv dese const recht connen wil, die moetense van ons leeren, ende dat met sekere voorwaerden, dat hy hem met ons verbinde, ende dewijl ghy ghesellen wt wetenheydt [3]) oft eygen invensie geern woudet rijck werden, ende heymelicke schatten gewinnen, oft vreemde krancheyden genesen, ende gelt daer mede verdienen, oft ander seltsame cluftige [4]) boetsen voortbrengen, oft tot grooter eeren comen, oft v wraeck doen ouer vwe vyanden die v quaet ghedaen hebben, oft die Menschen die ghy niet lijden en moecht, schaede toe voegen, soo hebben wy hier alderley conste ende middel toe gepractiseert, ende in het Licht laten brengen, Als ten eersten die bezweeringe, daer met

[1] Hen [2] Ieder er toe brengen, dat hij de bezweringen enz. zou verrichten [3] Weetgierigheid, verlangen naar iets nieuws [4] Kluchtige

ghyluyden ons bezweert, ende wanneer ghyluyden verborgen schatten soeckt, ende ons verdrijft daer misbruyct ghyluyden het Euangelium Johannes, ende die Psalmen Dauids, ende valt wt v liedens beroep daer v Godt ingesteldt heeft, ghy misbruyckt daer toe oock het Wy-water oft het Doopwater, ende andere dingen meer. Ende wanneer wy ander luyden Kranck gemaeckt hebben, die door onse kinderen betoouert zijn, daer toe hebben wy versiert sommige eyghen woorden, ende Caracteren, daer met maken wy v luyden wijs, dat ghyluyden meynt, ghy maect hem daer door gesont, maer neen die en doent niet, maer wy doent ende nement haer selfs af [1]); wanneer die luyden sulcke dingen aen haer halsen hangen, hen laten beroocken oft ouerlesen, so misbruycken sy den Namen Godts, ende het gevalt ons seer wel.

Ten derden wanneer yemant tot grooten staet [93] wilt comen, ende van die luyden groot aengesien wil zijn, so soecken wy andere grepen hier toe, ende leeren haer consten in Natuerlicker Touerie, ende helpen haer tot Philosophie, dat sy daer in wat leeren, ende verleenen haer daer toe Kueckelerie [2]), alsoo dat sy hen onsienbaer maecken connen, sloten open doen, die luyden die ooghen verblinden naer haren eygen wille, ende een dinck in dat andere veranderen, daer wy dan veel toe helpen, ende bestellen wat van nooden is, ende varen in verre Landen, ende bestellen [3]) wat den Meester van doen heeft, ende wy brengent hem daer na, gelijck ghy wel weet, want ghy gehoort onder dese oorden [4]), ende int cortste, ghy cont so veel consten, dat ghy doen cont, wat ghy doen wilt, ende dat met onser hulp, wanneer yemant wil weten, hoe het in vreemde Landen staet oft al gaet, so brengen wyse daerin aller haeste, so bespreken

[1] Hd. wir nämen die Ursach hinweg [2] Tooverkunsten [3] *Verkeerde vertaling*, (hd. stälen) [4] Orde

wyse so lanc, dat sy een salf maken, van Menschen smout, ende andere dingen meer, ende wanneer sy hem daer met smeeren, ende eenen Bessem, ofte den stock tusschen die been nemen, so passen wy seer nau op den dienst [1]), ende varen met hem wech, ende brengen sy waer sy begeerte hebben, ende wanneer het dan tijt is, so brenghen wyse dan thuys sonder eenich ghebreck, altemet oock soo nemen wy haer met den Lichaem inde Locht, maer wy maecken haer ghedachten alsoo seltzaem [2]), dat sy niet anders en weten, oft sy zijn aen die plaets daer sy begheert hadden, ende sien also alles wat sich daer toe droech, waeren oock selfs daer by, ende hebben oock geholpen, daer sy nochtans op een plaetse stil liggen ende rusten.

Wanneer ghy nv wilt toecomende dingen we[94]ten, so hebben wy seer veel manieren, ende wegen daer toe, dat wy dat te pas connen brengen, ende zijn deser consten soo veel, datmense op alderley manieren ghebruycken can.

Ende wanneer oock yemant hem wilt wreken aen zijne vyanden, so leeren wy hem ooc wonderlicke dingen, die hy hier toe gebruycken moet, dat hy can hem een gelidt aen zijn lichaem Lam maken het welck hy wil, een Ooge wt steeken, hy can oock op eenige plaetzen wat grauen [3]), soo hy daer ouer gaet, moet steruen, hy can hem messen, hayr Beenen Yser, Hout, Glas, Potscheruen, Steen ende ander dingen in zijn Lichaem Toueren, ende als hy wil schade ende ongeluck te wege brengen, oock can hy Weder ende groote stuerwint [4]) verwecken, het welck wy altesamen door sulcke Middel doen, ende wtrichten connen; dese const hebben wy so langh als die Werelt gestaen heeft, gants seer onder die luyden gebrocht, ende veel daer met bedroghen

[1] Letten wij goed op wat ons te doen staat [2] Verward [3] In den grond graven [4] Geweldigen wind

ende vervuert, ende insonderheydt zijn haer wonderlicke ende seltsame naemen gegeuen worden door haer inventeurs ende leeraers, ghelijck als volcht.

Goetia, Die welcke door het bezweeren die Geesteren tot hem locket, ende die beroert, die doch onghenoyt wel van selfs comen.

Nicromantia, Die verweckt die dooden op, ende gaet tot die Grauen, ende gebruyckt aldaer wat van nooden is, gelijck als die Ceremonien, ende die bezweeringen, ende bezweeren alsoo den geest vanden verstoruen Mensche, die dan soo wt het Graff comen ende hem vertoonen, (ghelijck als ghy dan leest, van die Touenaersse, die den Pro[95]pheet Samuel op gewect heeft, (maer wy wachten [1]) selfs op sulcke menschen, ende wy verschijnen in sulcke gedaente, ende geuen haer antwoort.

Theurgia, Dat is: wanneer men de Hemelsche ende Olympischen geesten by een [2]) wil hebben, ende begeert met hem te spreken, ende die ghesellen die haer hier met beneerstighen, die willen met God spreecken, ende willen daer toe in die Godtheydt veel studeeren, sy meynen die Openbaringhe van sint Jan te sien, ende oock inden Hemelschen troon te climmen, maer hoe het haer daer ouer al gaet dat worden sy ghewaer.

Die voorgaende Nicromantia wort wederom in twee deelen ghedeyldt, die eerste daer van heet Nycromantia [3]), dat is, wanneer men die Doode lichamen wederom leuendich maeckt, daer moeter een van ons in het doode lichaem kruipen, ende dat alsoo opbringen [4]), dat het gaen ende staen kan, ende dat het oock somtijts kan spreecken, het tweede deel hier van heet Scyomantia, dat is: wanneermen alleen den scheem [5]) vanden dooden voortbrenght, gelijck als Aeneas

[1] Staan ten dienste [2] *Lees* by hem, „bij zich" [3] Hd. Necyomantia
[4] Oprichten, omhoog brengen [5] Schim, schaduw

by Vergilium gedaen heeft, ende gelijck oock Erictbone [1]) een erghe Touenaersse gedaen heeft in Thessalia, die eenen Dooden verweckte, die welcke Sexto Pompeo te voorens vertelde den wtganck des oorloges Pharsalici.

Also heeft ooc Apollon, den geest Achillis wt de Helle geroepen, op dat hy zijn gestaltenisse sien soude, ende hem vertellen soude zijnen willen [2]) vanden Troianischen Oorloch, so hy begeerde te weten, ende hoe dien toeghegaen was, Den Gheest seyde: dien Gheest ben ick selfs geweest, ende ick zijn [3]) inder gedaente van Achillis verscheenen, daer op [96] antwoorde Wagenaer, seggende: dat hyen oock wel begeerden te sien, soo het moghelick waer, die Duyvel veranderden hem van stonden aen, inde ghedaente van Achillis, ende ginck op ende neder in die Caemer, ende was tamelijcke lanck, omtrent xj. ofte xij. Voeten, seer schoon van aenghesicht, maer hy sach seer Suer daer wt [4]), als oft hy quaet waer geweest, hy hadde eenen frayen rooden baert, oock tamelick lanck hayr, hy had ooc een sterck Borst-harnis aen, ende in zijn hant eenen grooten Schilt, inde ander hant hadde hy een schoone jonge Joffrouwe, die seer schoon als een Coninginne gecleet was, hebbende eenen blooten blinckende Saebel inde handt, daer Waghenaer hem seer ouer verwonderde, seer geern gevraecht hebbende: Ende en dorste niet, wandt die Duyvel haddet hem te voren verboden.

Als hyen nv genoech gesien hadde, so versween Achillis, ende den Gheest Auerhaen quam doen weder, tot welcken Wagenaer sprac, wat beduyden die Joffrouwe met den Sabel inde hant, die hy by hem hadde? Den Geest antwoorden, als Achillis omgebracht waer, so is hy tot Troya begrauen worden, ende zijnen Gheest van veelen dick gesien

[1] *Lees* Ericthone [2] Hd. was er gewolt [3] Ben [4] Hij zag er zeer grimmig uit

worden, want het die Griecken seyden zijnen Geest te zijn, welcken Geest zijt ooc voorwaer also meynden, begeerde dat men hem te lief[1]) sou slachten, ende offeren Polipenam[2]), des Conincx Priami dochter, die van den voorschreuen Achillis ondertrout ofte toegheseyt was, van Polipena vader, (tot een eeuwige gedachtenisse) soo sou zijnen Gheest te vreden zijn, t'welck also geschiet is, tot welcke ghedachtenisse dese Jofvrouwe die [97] Saebel inde hant draecht, want sy oock de doot gheern gheleden heeft, Wagenaer vraechde veerder, hoe isset dan met die Ziel van dese verstoruene? Den duyvel sprac, doen Achillis doot waer, soo soude Polypena met eenen anderen ondertroudt worden, ende ondertrout[3]) hebben, ende dewijle wy verstoorders ende Vyanden zijn vanden Houwelicken staet, soo stelden ick my in die ghedaente van Achillis, ende begheerden die Siele van die voorschreuen Polypena, die welcke my die Griecken te gevallens[1]) het Hooft af hieuwen, ende die sy my also op offerden, dit wort also belet dat sy niet ghetrout noch ghehoudt[4]) en wort, ende also en wort hier niet met allen wt.

Appion den Grammaticus schrijft van hem seluer, dat hy die Siele ofte Geest van Homerus bezworen heeft, dat hy tot hem ghecomen is, van den welcken hy vernomen heeft, van wien dat hy gheboren was, ende wie dat zijn Ouders geweest hebben.

Dese Constboecken, noemen die Studenten, libros Albæ Magiæ, dat is geseydt, Boecken vande witte Conste, ende niet vande Swarte const, wandt sy onder den schijn, der goede Enghelen gemaeckt ende gheoordineert zijn.

Alhier moet ick eene Historie ghedencken, die welcke gheschiet is, met een vernoempt Heer int Roomsche Rijck, wiens Naem ick hier wil verzweeghen hebben, den selfden

[1] Ten gevalle [2] *Lees* Polixenam [3] *Lees* ondertrouwe [4] Uitgehuwelijkt

begeerde op een tijt te weten, hoe dat het al met hem vergaen soude, ende oock wat Doodt dat hy steruen soude, soo heeft hy eenen Toovenaer om Raet ghevraecht, den welcken eenen Jacobijner Monnick was, [98] die de conste van Nicromantiam meesterlick wel geleert hadde, die antwoorde hem: dat hy moeste die Geesten een Ziel Offeren, so verre als [1]) hy gewisse antwoort van haer hebben woude, hier op heeft desen Heer den Toouenaer bestelt, eenen eerst geborenen Soon, wesende thien Jaeren oudt, die welcke hy slachte, ende Offerde hem den duyuel, ende beswoer daer na dat af-ghehouwen Hooft, met zijn guechely ende geckenwerck [2]), ende als hy vraechde dat hooft, hoe het met den Heer vergaen soude, soo antwoorde dat Hooft: vim patior, dat is: ick lijde gewelt, terstondt daer nae begonst desen Heer rasende te worden, ende heeft altijt gheroepen, doet dat Hooft bescheydt [3]), ende is alsoo in dese onsinnicheyt gestoruen, dit is die straffe daer van, ende daer na het helsche vier.

Antropomantia, is die Nicromantiæ seer gelijc, want sy gaen oock met doode Lichamen om, sy brengen die luyden oock omt Leuen, ende willen daer na wt het ingewant ofte ander Deelen des Lichaems oock waersegghen, ende dit heeft den Keyser Heliogabulus ghevonden ende seer gheoeffendt.

Leconomantia geschiet in een Becken vol waeters, waer inne datmen onser een bezweert, daer moeten wy dan antwoorden op tgene datmen ons vraecht.

Gastromantia geschiet in een Glas vol Waters dat rondt is, daer sedtmen by sommige brandende Waslichten ende als dan eenen geest bezworen wort, so moet hi daer in, ende antwoort op tgeene datmen hem vraecht, dan brenght-

[1] Indien namelijk [2] Dwaze kunsten, zotte fratsen [3] *Verkeerde vertaling*; hd. beseyt, „ter zijde, weg"

men eenen Jonghen knecht daer by die noch onbevleckt is [99], oft eene zwanghere Vrou, die connen dan sien, al wat wy hebben willen, dat sy sien sullen, deser gelijcke conste canmen oock met eenen spiegel doen, also verblinden wy die arme Luyden, also dat sy meynen, sy sien ons heel claerlic, hoewel datse anders niet dan onghewisse ende verkeerde dinghen ghewaer en worden.

Captromantia, behoort oock hier by, ende is dit seer gelijck, maer men moet het spiegel int water leggen, ende op eenen sekeren tijt, ende met gewisse Ceremonien daer met omgaen, so can als dan een Kindt ofte Swanger Vrou, die welcke noch niet aende negende Maent en is, sien watmen begeert, op sulcke manier hebben wy den Didium Iulianum oock in ons net gebrocht, die welcke veele dingen die hem wedervaren soude te vooren gheweten heeft.

Nae by Patras hadden die Heydenen in voortijden eenen Tempel die Goddinne Minerue ter eeren gebout, daer by stont een schoone Fonteyn ende als daer eenen krancken een spiegel in worp ende die Coniurationes gesproken had, so verscheen den Krancken, wanneer zijn Krancheyt een eynde nemen soude, weer [1]) dat hi Leuen ofte Steruen soude.

Desgelijcx wasser ooc eenen Put in Achaia, voor den Tempel Ceteris [2]), daermen euen op de selfde manier sulcx mede conde wtrichten.

Also moeten wy die luyden haer oogen verblinden, ende haer dat Voorbeelden [3]) hoe dat het met haer vergaen sal, want wy sulcx wel sien connen aen die Luyden, beter als goede Physici ende Medici doen moghen.

[100] Onomantia, die geschiet op den naegel aenden duym, ofte in die Handt van een Jonck Knechtghen, dat maecken sy zwart met Oly ende Roet, ende bezweeren daer met die

[1] Weer — ofte, „of — of" [2] *Lees* Cereris [3] Voor oogen tooveren

Geesten, die moeten dan inde naeghel ofte handt verschijnen, ende also antwoort geuen op het gene men ons vraecht, ende dat wy hier Jonge Knechtgens toe hebben willen, dat doen wy, om datse van joncx op hier in souden geoeffent worden, ende also op het lest daer genoechte in crijgen, want sy en verstaens niet, ende sy meynen dat het cleyne Eerdemannekens zijn.

¶ ALSO VOLGHEN NV DIE VIER ELEMENTA MET HAREN DIUINATIONIBUS,

HYdromantia, daer Touert men die Geesten met int Waeter, daer moeten sy haer laeten sien, ghelijck Marcus Varro betuycht, daer hy schrijft dat hy eenen jongen Knecht int water gesien heeft, die welcke hem den wtghanck van den Mithridatischen Crijch, met anderhalf hondert verskens beduyden. Numa Pompilius heeft oock een sonderlinge lust daer in ghehadt om toecomende dingen daer wt te leeren.

Geomantia, gheschiet voornamentlick met een Dobbelsteen die 16. Canten heeft, daer werpen de Constenaers met op die Aerde, ende spreken dan sommighe Coniurationes, Psalmen ende andere woorden, die sy daer toe ghedicht hebben ofte die wy haer geleert hebben, oft sy hebben eenen dobbelsteen die vier Canten heeft, daer moeten sy dan 16. mael met werpen, ende als dat ghedaen is, soo crijghen sy een Figuer, die noemen sy Moeder, daer wt worden dan vier andere geboren, die noemen sy Filias, ende dan wt dese acht Formieren [101] sy noch vier figueren also datter t'samen 12. wort ghelijck daer 12. Hemelsche Teyckenen zijn, ende dan maecken sy daerna een Thema Geomanticum, ende daer wt Prognosticieren [1]) sy al wat sy weten willen, sy stellen vraeghen van alderley saecken, als of eenen lange

[1] Voorspellen

leuen sal, of dat eener rijc worden sal, ofte niet, oock of eener die wech is weder comen sal, of een Vrou die zwanger is, een Soon oft een Dochter draecht, ende ander vele vraegen meer, maer sullen sy in alle dese dingen yet wtrichten, so moeten sy ons te hulp roepen ende bezweeren, daerna so neemt den Meyster, ofte den genen die sulcx doen wil, den Dobbelsteen, ende so haest die neder valt, so zijn wy terstondt daer, ende seggen haer dan dat sy weten willen, ende treffen dan somwijlen wel eenighe dingen, ende dan meynen sy dit coemt al van haer const, maer het leydt al aen ons, also dat het sonder ons al te vergeefs is.

Hier op seyde Christoff. Wagenaer, dat hy hem dat oock leeren soude, want hy sich daer geerne in oeffenen woude, den geest en woude niet, maer hy sprac tot hem, ic wil v wel eenen beteren wech openbaren, die ic nv nieus verdacht [1]) hebbe, ende hier voortijts niemant geleert en is, neemt een vat vol waters, dat bouen fijn breet [2]) is, ontrent bouen een half el wijt ende spreect dese woorden, daer ouer gelijc ghi hier in dit boecxken sien meucht, (ende hy langde hem terstont een boecxken daer alle duyvels consten in geschreuen stonden met alle Teyckenen ende Characteren ghemaelt, het welcke wy om sommighe boose nieusgierige menschen hier wt laten, om geen oorsaeck te geuen van sulcx na te doen) den Geest sprac, beneden op die aerde maect de 12. Hemelsche huysen [3]), ende [102] legt eenen houten rinc, daer die 12. Hemelsche teekenen in gemaect staen daerin, daerbeneuen legt sommige cleyne stucxkens houdt daer by, met die seuen Planeten, ende den Draeckencop, beweget altemael met malcanderen, ende gaet daer af, latet so een half vre staen, ende dan gaet daer weder by, ende

[1] Uitgedacht [2] Hd. fein breyt [3] De twaalf vakken waarin men het oppervlak van den hemel verdeelde

dan sult ghy yeder Teycken aen een bysonder huys vinden, ende oock die seuen Planeeten aen haere gewisse plaetsen.

Dan merckt ende Iudiciert [1]) daer wt gelijck ghy in die Regelen van dit Boecxken sult mogen vinden, ende als ghi dit so voorneemt, so sal ick altijt die Figuer so draeyen, ende die Planeten so setten dat ghy het altijt wel sult treffen, ende als ghy wilt Natiuiteyt stellen [2]), ofte Prognostica schrijuen, so sult ghy het altijdt so treffen, dat niemant vwes ghelijck zijn sal.

Pyromancia, Dat is, alsmen wt het Vuyr wil waerseggen, hoe die vlammen branden, of sy heel oft gedeylt branden.

Aeromancia, dat is, alsmen wil waerseggen wt de bezworen Locht, vande vier winden ofte deelen der Werelt.

Capnomantia is, alsmen wt den Roock van een besworen vuyr wil propheteren, te weten, oft den Roock om hooge gaet, oft dat hy ront en coghelachtich [3]) wordt, of dat hi slim [4]) op een zijde wt gaet oft dat hy oock haest vanden wint ghedeylt ofte verdreuen wordt, daer hebben wy in voortijden veel Apenspels met aenghericht, dan moesten die luyden daer eenige saden in werpen, ooc somtijts wel vleesch van Dieren, oock wel van menschen, daerna conde dan een zwanger Vrou daer eenige [103] Figueren in sien, die wy dan al gemaeckt hadden.

Cæromantia, is alsmen met Was een Gochelye aenrichtet, te weten aldus, men spreeckt eerst eene besweeringhe, daer na laet de selue Constenaer het Was int Vuyr druypen, ende dan hebben sy als sy meynen, haer conste wel getroffen, ende dit hebben wy in Turckyen den Machometh gheleerdt, die oude Wijuen weten oock te waer-segghen op dese maniere, als een mensche Kranck gheworden is, wie

[1] Maakt een oordeel op, trekt een gevolg [2] Horoskoop trekken [3] Bolvormig [4] Schuins

dattet hem ghedaen heeft, oft het yemant vande 12. Apostelen, ofte ander heylighen zijn, dit maken sy aldus: sy steken seer veel Waslichten aen van eender grootte, soo veel Waslichten, als daer heyligen zijn, ende gheuen een yeder licht eenen bysonderen naem, nae elcke heylich, ende wiens licht dat het eerst wt is, die moet een oorsake der sieckte zijn. Hier siet ghy nv Christoffel Wagenaer, hoe haest wy die menschen verleyden connen, sy geuen de schult de Heyligen, die daer doch niet met allen toe en doen, want sy niemant Kranckheyt toevoegen en connen, ten sy dat wy dat door Godts verhenckenisse doen.

Ichthiomantia, is alsmen met die Visschen ende haer ingewandt die Toueryе bedrijft.

Onomantia, is als men met des Menschen naemen also Kuechelt [1]), datmen daer toecomende dinghen wt wil leeren weten, van welcke const Apollonius een vernoemt Meyster is gheweest, die Romeynen hebben wy ooc seer dicwils daer mede bespot, want als sy een stadt belegerden, soo moesten sy haer namen weten, daernae vraechden sy ooc den Genio, ofte Godt, in welckes bescherminghe dat de stadt was, ende hoe de selue stadt genoemt was. [104] Ende als zy dit nv met vlijticheydt ondersocht hadden, so voorderden sy de selue huys-goden tot haer, ende dan verscheen haer eenen gheest, ende die hebben sy dan gebeden, dat hy haer toch die Stadt soude laten winnen, ende dan seyde haer die geest wat sy doen souden, ende also hadden wy onse tijt cortinghe daer mede. Liuius heeft sulcke Conjurationes beschreuen, ende oock Macrobius, wy hebben noch huyden op den dach onse jonge Scholiers, hier ende daer in die werelt, die ons te willen alsoo met der luyden namen speelen, want sy segghen den Crancken oft hy steruen of ghenesen

[1] Goochelt, toovert

sal, gheluck oft ongheluck hebben sal, oock oft hy ghesont sterck ofte onghesont werden sal, sy doen aldus: sy schrijuen eerst die namen op die Tafel, ende daer onder hoe out die Mane met haer ghetal is, ende oock wat het voor een dach is, ende sy schrijuen bouen elcke letter, den Tal die hem toe behoort, als namelick: den Sonnendach 13. den Manendach 24. den Dinsdach 15. den Woensdach 24. den Donderdach 11. den Vrydach 13. den Saterdach 24. Ende vorder soecken sy dan alle de Letteren des naems in dese nabeschreuen Tafel (ghelijck als sy oock in dat boecxken staen dat ick v ghegheuen heb) wat elcke Letter voor eenen Tal heeft, ende dat doense by het voorgaende ghetal, ende dit maecken sy dan al tot een somma, ende treckent dan met dertighen af, dit doen sy so lange als sy connen, ende wat haer dan ouerblijft, dat soecken sy in dese navolgende ouergheblеuen ghetallen.

[105]	A	B	C	D	E	F	G	H	I	K	L
	3.	4.	22.	24.	25	1.	7.	6.	10.	25.	22.
M	N	O	P	Q	R	S	T	V	X	Y	Z.
23.	25.	29.	54.	21.	13.	1.	8.	7.	6.	3.	4.

☞ Tal van die Planeten dach.

Sonnendach 13. Manendach 24. Dinsdach 15. Woensdach 25. Donderdach 11. Vrydach. 13. Saterdach 24.

☞ Hooftpuncten met haren Tal in die drie eerste deelen.
Dat Leuen heeft desen Tal, 11. 13. 14. 16. 17. 19.
Gesondtheyt heeft desen Tal. 1. 2. 3. 4. 5. 9. 10.
Geluck heeft desen Tal, 21. 23. 26. 27.

¶ Dese drie onderste deelen zijn quaet
Die Doot heeft desen Tal. 15. 18. 22. 24.
Kranckheyt heeft desen Tal, 7. 6. 8. 12. 29.
Ongeluck heeft desen Tal. 20. 25. 28. 30.

Pythagoras heeft veel hier van gehouden [1]), ende oock op

[1] Heeft er veel waarde aan gehecht

een ander maniere bedacht ofte ghepractiseert, dwelck men dickmaels plach te ghebruycken.

Tephramantia, dat is, alsmen met fijne Assche Touert, het welcke aldus toegaet: Men schrijft in de Assche het A. B. C. in eenen ronden Cyrckel, ende settet inden Windt, ende als den Windt dan sommige letteren wech Waeyt, so weetmen dan wt die ouergebleuen letteren te waerseggen, als sy dit beginnen, so moeten wy daer by zijn, op dat wy die Letteren, die daer niet toe en dienen wechnemen: [106] ende wy maecken oock altijdt, datter sommighe ouerblijuen, op dat sy daer wt altijt wat weeten te seggen, ende so stellen wy haer te vreden.

Alectriomantia, beghintmen met eenen Huyshaen, die setmen in eenen rinc, ende buyten rontom den Crinck schrijftmen het A. B. C. Daerna leyt men sommige garsten coornen, dan besweert men den Haen, soo gaet dan den haen ende neemt sommige Garsten coornen van die letteren, daer connen sy dan wat wt waersegghen.

Met dese const heb ick Jamblichum bedrogen, den welcke des Keysers Valentis zijnen Toouenaer was. Desen selfden Keyser woude eens op een tijt weten, wie dat na hem Keyser soude worden. Doen gebruyckte Jamblichum dese const met den Haen, ende ick regeerde den Haen, ende brocht hem op de vier Griecxsche Letteren, ΘΕΟΔ, ΘΕΟΔ. Dat is, Theod. ende ic en wilde den haen niet meer laten nemen. Als dit Valens sach, ende verstont, so en wiste hy noch niet, of hy Theodorus, oft Theodotus, oft Theodosius, ofte Theodectus heeten soude, daerom liet hy alle die ghene die haer naemen also begonsten, ombrenghen. Daer toe noch wel meer als hondert Toovenaers, om dat sy hier van die rechte waerheyt niet en wisten te segghen. Als Jamblichus dit wijs worde, so brocht hy hem seluer met vergift om, het welcke ick noch veel lieuer hadde.

Goscinomantia, wort gedaen met een Seeff oft Teems, alsmen weten wil, wie wat gedaen heeft, ofte wie wat gestolen heeft, so begintmen op sulcken maniere, men neemt een Scheer, ende steect die bouen inden rant vant Seeff, ende twee houden [107] die Scheer met haer voorste Vingheren daer het Seeff aenhangt, ende houden dat so vast alse connen, elck met eenen Vingher, ende dan spreeckt den Meyster ses woorden, die vint ghy ooc in v boeck. Als den rechtschuldigen [1]) genoemt wort, dan moet den Geest het Seeff om draeyen, ende also den dief ofte rechtschuldige verraden.

Axiomantia, euen op sulcken maniere, heeftmen oock sulcken Const met een Bijl, die houdtmen in eenen stock, daernae doetmen eenen stercken draet ofte vaedem [2]) aen die Bijl, ende men heftse so op, ende laetse stil hanghen, daerna begint den Constenaer te Procidieren [3]), op die maniere van het voorgaende: dan gaet die Bijl met den stock rondtom.

Alsoo Christophore, hebt ghy die voornaemste stucken in die Magia, ende alle hare Speties, die andere welcke noch seer veel zijn, die wil ick v op een ander tijdt verclaren. Also scheyde die Geest van hem, ende en quam in een Maendt niet weder by hem.

Dit gespreeck behaechde Wagenaer met zijnen Ghesel seer wel, ende sy haddent oock seer vlijtich opgheschreuen.

¶ Wat Johan de Luna te Padua aengherichtheeft.

HEt gheschiede op een tijdt, dat Joannes de Luna spatzieren ghinck, gants alleen in die Stadt, so coemt hy in een Huys, daermen goeden Wijn tapte, alwaer hy noch andere goede Heeren ende Vrienden vondt sittende, die welcke oock lustich ende vrolijck waren, dese hadden twee Speel-luyden, die op de Pijpe [4]) speelden, [108] waer op sy

[1] De eigenlijke dader [2] Draad [3] Te werk te gaan [4] Zie blz. 17.

niet veel en dochten [1]) te Speelen, het welck Johannes de Luna verdroot, want hem van sulck speel het hooft seer dede, alsoo dat hy 2. ofte driemael seyde datse swijghen souden, maer sy en stoorden haer daer niet aen, maer speelden al op haer oude maniere. Doen dachte Johannes de Luna dat hy haer dat betaelen soude, gelijck sy weerdich waren, so wachten hy so langhe tot datse drincken souden, doen betoouerden hyse alle beyde, datse bleuen sitten ende hielden die Drinckbeeckers aende mont, ende sy en constense niet weder daer af crijgen, maer sy moesten also bespot ende sonder drinckgelt wechgaen, en hielden also die Drinckbeeckers aende mont, tot op den derden dach.

¶ Hoe Christoffel Waghenaer eenen Edelman wonderlick Fexeerde.

HEt geschiede eens op een tijt, dat Waghenaer quam gaen op de straet, so ontmoeten hem een Jonck Edelman, t' welcke eenen wilden ende woesten Quant was, die welcke hem kende, so haest als hy hem siende worde, so begonst hy luyde te roepen, daer gaet den Toovenaer, daer gaet den Toovenaer, ende dit verdroot Wagenaer gants seer, ende hy en wist niet wat hy hem doen soude, om dit het best te betalen, maer hy bedocht hem seer haest een lustige boetze, te weten also: hy maeckte daer een schoone lustige Cortizano [2]) ofte Joncvrou op den wech ende sy sprack hem seer vrientlic aen, ende gaf hem so veel te verstaen, dat hy soo verre hy lust daer toe hadde, met hem [3]) gaen soude, sy soude hem in als wel te wille zijn, het welc hi niet seer af en sloech, [109] maer was seer willich daer toe, ende hy volchden haer terstondt na, met grooter begeerten

[1] Deugden, bedreven waren [2] *Lees* Cortizana *of* Cortizane (hd. Curtisana)
[3] Haar, *zooals misschien te lezen is*

tot haer, ende als hy haer dus volchden, soo leyden sy hem op een schoone ghelegen plaets, in eenen Hof, daer een cleyn Speelhuysken [1]) in stondt, het welcke seer wel toebereyt was, ende een bedde in stondt, seer lustich toeghericht. Dese Joffrou trock haer Cleederen wt, den Edelman dede oock alsoo, ende wouden nv t'samen te Bedde, den Edelman was d'eerste ontcleedet, want hy haer seer begeerich was, so neemt hy eenen spronck, ende wil int Bedde springhen, soo springt hy in eenen diepen poel, die vol Menschendreck was, daer viel hy in, tot den Hals toe, doen versween die Hoere, ende den Edelman, sadt tot den Hals toe inde stront, ende hy en conde hem selven niet helpen, maer bleef also sitten, tot des anderen daechs dat daer luyden quamen die hem siende worden, de welcke hem daer wt holpen, ende sy cregen schoon Water ende maeckten hem weder reyn, doen tooch hy zijn cleederen wederom aen, ende ginc na huys ende liet Wagenaer op een ander tijt met vreden.

¶ HOE DAT HET CHRISTOFFEL WAGHENAER TE NEAPELS GHEGAEN IS.

ALs [2]) de Duyvel nv zijne Scholiers oock dickmaels bedriecht ende fexeert, ende haer met leugens payt, gelijc men in dese Historie sien mach, t'welcke te Neapels gheschiet is. Het is eens ghebeurt dat Wagenaer daer quam, ende hoorde datter een rijck Coopman op die Zee berooft ende omgebrocht was, die zijn goet veel weert was, t'welcke hem meest genomen was, ende zijn Erfgenamen hadden geern die waerheyt gheweten, hoe dat het daer om [3]) zijn mochte, ende wie dat [110] de Roouers geweest mochten zijn, so gingen sy by Wagenaer ende boden hem groot Gelt, so verre als hy haer yet van dese saecken woude ontdecken

[1] Tuinhuisje, koepel [2] Hd. DAs der Teufel etc., sihet man [3] Daarmede

ende openbaren, doen dochte Wagenaer, dat soude wel een goede saecke voor my zijn, wandt hy meynden eenen grooten penninck daer met te winnen, so seyde hy tegen die luyden, dat hy die const seer wel conde, ende dickwils gheprobeert hadde. Die Luyden waeren oock ongeloouich, ghelijck doch die Italianers ghemeynelick zijn, ende seer veel daer van houden, ja ooc somwijlen, selfs seer goede Touenaers zijn, want niet alleen sommige Paepen ende Monnicken, maer oock sommighe Pausen, goede Toouenaers zijn gheweest. Soo vingen sy het met Wagenaer aen, ende beloofden hem tweehondert Daelders, dat hy zijne consten soude int Werck stellen, ende haer vertoonen, wie dat de Roouers ende moordenaers geweest waren. Doen nam Waghenaer een Christalijnen Spiegel, dat beswoer hi, ende hielt hem tegen die Sonne, doen sachmen daer een Beelt in, wesende de beeltenisse van eenen rijcken Coopman binnen Neapolis, den welcken sy wel kenden, den welcken sy doen seyden dat den anderen op die Zee vermoort soude hebben. Nv het was wel waer, datse met malcanderen wtgevaren waren, ende niet tsamen wederom ghecomen. Dese Luyden seer vastelick staende op die Touerie van Wagenaer, gingen hierop[1]) ende beclaechden den Coopman voor die Ouerheydt, soo worde desen Koopman byde Heeren ontboden ende gevraecht, oft hy van den anderen niet en wiste, waer op desen Koopman antwoorde, dat hy voor henen[2]) gevaren was, maer [111] oft den anderen vergaen, berooft, ofte vermoort was, dat en wist hy niet, desgelijcx vraechdemen oock die dienaers de welcke al gelijcke Antwoort gauen, maer alsoo men dat daer niet by laten en wilde, so worden sy altemael gevangen ende ghepijnicht, ende soo begonsten sy eerstelick met den eenen knecht, den welcken door pijnen bekenden,

[1] Gingen hierop af [2] Vooruit

dat sy den Man vermoort hadden, op dese bekentenisse pijnichden sy den Coopman ooc, den welcken sulcx mede wt pijnen bekent heeft, dat hy den Man soude vermoort hebben, waerop terstondt het oordeel gestreken is, datse altemael als Zeerovers souden gestraft worden. Dewijl [1]) dit alles dus geschiede, so quam den Coopman, den welcken men meynden vermoort te zijn, weder te lande cloeck [2]) ende gesont, sonder eenigen schade, dan hy hadde door storm van onweder [3]) verdreuen [4]) geweest, also dat hy op een plaets 5. Weken moest stil liggen, als sy dit nv gewaer worden, so sagen sy wel dat Wagenaer haer bedrogen hadde, wouden derhaluen haer Ghelt wederom hebben, Wagenaer dit merckende, ghinck hy loopen, maer sy volchden hem met sommighe Scharianten [5]) na, ende hoewel dat Wagenaer seer liep, so worde hy nochtans vanden eenen ghegrepen met zijnen Arm, ende die hielt hem seer vast, Wagenaer dit voelende, vlooch met hem inde hoochte, ende leerde hem so vlieghen, ende als hy hem nv tamelick hooch hadde, so liet hy hem wederom op die aerde neder vallen, also dat hy zijn Beeen [6]) brack. Als d'anderen dit sagen, so vreesden sy ooc so te varen, ende haerder niemant en woude meer naloopen, want sy en conden ooc niet, want sy des vliegens niet gewoon en waren. [112] Alsoo quam Waghenaer daer af.

ℭ Hoe dat Waghenaers Aep Pomerantzen [7]) Adt.

HEt was eenen Man te Padua, die welcke seer veel Pomerantzen in zijnen Hoff hadde, Wagenaer ginc daer voorby ende sach dit, so vraechden hy den Man, of hyse vercoopen woude? den Man seyde Ja, Waghenaer sprack, ick wil Morghen wederom by v comen.

[1] Terwijl [2] Frisch [3] Boos weer [4] Afgedreven, uit den koers geraakt [5] Dienaars [6] *Lees* Been [7] Oranjeappels

Des anderen Daechs quam Wagenaer weder daer, ende hadde zijnen Aep by hem, doen koft hy wat vanden man, ende hy gaf den Aep somwijlen oock een, den Aep adtse al op, met schaelen met al [1]). Den Houenier sach dit met ghenoechten aen, dat den Aep soo lustich was. Waghenaer merckte dit, so vraechden hy den Man wat hy hebben woude, dat den Aep mocht zijnen buyck vol eten, den man dochte hy en cander niet veele Eeten, wandt hyse met die schellen Eet, ende op dat mael wasser daer int Lant soo vele, also datmender ontrendt, 6. ofte 7. om een Penninck cofte, alsoo dat den Man omtrent 4. ofte 5. Penningen eyschte. Wagenaer gaf hem dat gelt, ende sprack, laet den Aep binnen gaen, ende hem sadt Eeten, ick wil thuys gaen, ende hem tauont wederom haelen, den Man was te vreden, ende hy sette den Aep in eenen Boom, die welcke den Aep terstont ledich adt, stracx daernae spranck hy op eenen anderen boom ende maeckten die oock ledich, Also datter niet een op en bleef, desghelijcken dede hy oock met den derden ende oock den vierden, den gaerdenier dit siende, worde toornich, ende en woude den Aep niet meer laten eten, [113] maer hy nam eenen langhen stock, ende sloech den Aep wt den Boom, den Aep vlooch den Gaerdenier toe, ende crabden hem so gheweldich dat hem t'Bloedt langs zijn Schouweren liep. Dit worde Wagenaer gewaer, ende hy liep weder nae den Hoff, ende hy vraechden hoe het met den Aep was, ende of hy niet schier [2]) sadt en was, jae sprack den Hovenier, hy heeft my meer als Duysendt Pomerantzen verslonden, ick gelooue dat hy den Duyvel binnen heeft, ende daer toe heeft hy my dus ghequetst, ghelijck ghy hier sien moocht, Doen begonste den Aep in Italiaens te spreecken, waeromme sloecht ghy my, hadt ghi my niet geslagen, ghy waert wel

[1] Met schil en al [2] Bijna

ongecrast bleuen, maer sonder lang te beyden nam Wagenaer zijnen Aep, ende ginck daer met door.

ℭ Hoe dat Wagenaer nae Toledo in Spaengien gheVaren is, ende wat hy daer bedreuen heeft.

HEt worde Wagenaer geseydt, ende hy had gewisse tijdinge gecregen, dat te Toledo in Spaengien, die Swarte const opentlic geprofiteert [1]) ende gelesen soude worden, het welcke oock die waerheyt was, so creech hy grooten lust daer henen te trecken, ende zijnen gesel Joannes ooc, so namen sy te Padua haer afscheyt, ende voeren op 2. haenen daer henen, die een so groot is [2]) als een Peert, ende sy quamen vroech daer: Als sy nv daer waren, so gingen sy in een Herberch, daer waren oock studenten, die de zwarte const wel gheleert hadden. Als sy nv gheseten waren, so dacht Wagenaer op zijn Knecht Claes, hierom schickie [3]) hy den eenen Haen wederom, dat hy hem haelen soude, [114] den welcken hy binnen acht vren daer brocht, ende als het Wagenaer tijt docht te zijn, soo ginck hy te Bedde, ende liet zijnen metghesel Jan noch by het geselschap, den welcke met die andere begonde te spreken van zijn Studium, die Studenten seyden hem, dat sy in Magia gestudeert hadden, ende Jan die liet hem duncken, als oft hi daer niet af gheweten en hadde, ende oft hy het niet verstaen en hadde, maer hy vraechden seer simpel ende slecht [4]) daer na, ende hy badt haer dat sy hem dat seggen wilde [5]) ende hem daer van onderrichten wat dat het ware, doen sprack een van die principaelste onder hem, hy soude zijnen mont toe houden, ofte het en soude hem niet wel becomen, ende sy begonsten altemael op hem te roepen, alsoo dat hy meynde datse alte-

1 Wetenschappelijk of als leervak beoefend   2 Hd. ward   3 *Lees* schickte
4 Onnoozel, dom   5 *Lees* wilden

mael op hem souden geslagen [1]) hebben, maer hy stelde hem om te verweren, doen touerde [2]) sy hem terstont 2. Ezels ooren op zijn hooft, waer met sy hem wouden te kennen geuen, dat sulcken . ghesel niet en behoorde na sulcks te vragen, Johannes de Luna liep wt die stoue, ende riep zijnen Heer ende metgesel Christoffel Wagenaer, ende claechden hem alle het gene dat hem wedervaren was, Wagenaer sprack: waerom en liet ghy haer niet met vreden, ende ginct met my slapen, doch Wagenaer begonst oock zijne const int werck te stellen, ende hy veranderde haer altemael in Verckens, die selue liepen doen hier ende daer inde huysen ende tuymelde ende weyntelde [3]) inden dreck ende stront, ende dan quamen sy so weder inde Sale, ende maeckten alle dingen vuyl ende onreyn, also dat die Weert met zijn Huysghesin die Verckens dapper sloegen, ende wt den huyse jaechden, ende [115] niemandt en wist waer dat die Verckens henen [4]) quamen, des morgens als die dueren open waren soo liep een yegelick na zijn Camer daer sy te voren gelegen hadden, ende sy waren noch al Verckens. Als het nv haest maltijdt [5]) was, soo en quamender gheen af om te Eeten, hierom ghinck die Weert na haer Camers om daer nae te sien, want hy meynde oft sy sieck geweest hadden, ende doen bevont hy een yeghelick op zijn Bedde in die Camer liggen, ende sy waren noch al Verckens, oock die selfde, die hy des daechs te vooren soo gheslagen hadde, doen merckte hy wel wat daer te doen was, hierom soo sandt hy na eenen principaelen Toouenaer, die welcke haer alder Meyster was van die gene die te Toledo woonden, desen quam daer, ende hy brocht haer altemael wederom in haer voorgaende ghedaente, doen verhaelden sy hem, hoe

[1] Tegen hem gevochten [2] *Lees* tooverden [3] *Lees* tuymelden, weyntelden
[4] Vandaan [5] *Lees* maeltijdt

dat het haer gegaen hadde, ende hoe dat sy desen vreemden knecht Ezels ooren gemaeckt hadden. Des Auondts quamen sy wederom by malcanderen te Eten, doen sadt Wagenaer oock mede aende Tafel met Johannes de luna, maer sy en wisten van Waegenaer niet, dat hy een soo goeden meyster in dese Conste was, maer sy namen voor haer, dat sy haer aen desen Johannes de Luna wreken wouden, soo maeckten hem den eenen, een groote langhe Oyvaers snab [1]), terstont stont hy op, ende ginck in het midden van die Stoue ofte Sael, ende doen nam hy een Mes, daer met hieu hy een stuck van die Snab af, terstondt viel den gheenen die het hem ghedaen hadde zijn neuse achter die Tafel ende bloede seer, den anderen dit ghewaer wordende, verschrickte seer, dat [116] hy zijne neuse so quijt was, doen stont hy op ende ginck by Johannes de luna, ende versoende sich met hem, ende badt hem om vergiffenisse, ende liet hem zijn Neuse doen wederom aensetten, maer hy moeste al zijn leuen dat Lijckteycken behouden, gelijck als oft het niet te recht geheelt en hadde gheweest, om dit speul, d'welck Wagenaer doch selfs aen gericht hadde, lachte Wagenaer seer schamper, ende bespotte haerder, om datse so fijne consten wisten, dit verdroot die anderen, ende sy dachten Wagenaer oock een boets te maken, soo nam den eenen een wasse manneken [2]), het welck hy al in voorraet, by hem hadde, ende hy stack dat met een naelde int ooge, also dat sy dit al sien mochten die aen die Tafel saten, terstont hier na verdorf Wagenaer zijn een ooghe, Alsoo dat het water daer wt op die Tafel spuyte, het welck seer schrickelick om aen te sien was, Waghenaer worde hier seer toornich ouer, ende hy liet hem een fijn sterck Mes langhen, ende dat stack hy inde Tafel voor hem, doen vraechde hy

[1] Sneb [2] Wassenbeeldje

den Nigromanticum, oft hy hem zijn ooge wederom woude geuen? den anderen antwoorde neen, ende oock dat hi sulcx niet en conde, al woude hi schoon, want het was heel wt, doen liet Wagenaer een houtken brengen dat stack hy inde Tafel, daer wiesch terstont een schone Roose op, die welcke gantsch bloet root was ende van schoonder Verwe, doen vraechde Wagenaer noch eens, oft hy hem zijn ooge wederom woude goet maken, wandt hy sulcx conde doen? den Nigromanticus seyde neen, doen trock Wagenaer zijn Mes wt, ende hieu die Roose vanden Steel, terstont viel den anderen Constenaer zijn]117] Hooft af op die Tafel neder, ende het bloet spuyte aenden Solder ofte gewilfsels des Camers, de geene die daer by saten, meinden eerst dat het maer speel ofte verblindinge geweest en hadde, daerom baden sy Wagenaer dat hy hem doch dat Hooft wederom woude opsetten, eer dat het vercoude ofte verbloede? Wagenaer antwoorde, het is om [1]) mijn ooge ende om zijn Hooft, dat en can nv niet anders zijn, also moeste desen Toovenaer in zijn zonden steruen ende versmooren, ende Waghenaer ginck smorgens vroech wt die Herberghe, ende liet den man so liggen, zijn Meyster ende gesellen besochten oft sy hem weder hadden connen leuendich maecken, maer het was al te vergheefs: Aldus loont den Duyvel zijne ghesellen, als sy hem lange gedient gedient hebben, dit is het drinckghelt datse daer af brenghen, sy en hebben niet alleen schade aen haer Lijf ende leuen, maer sy moeten oock in eewicheyt hare siele verliesen, ende haer van den Duyvel laten braden.

[1] Ik ben mijn oog kwijt en hij zijn hoofd

¶ CHRISTOFFEL WAGENAER GAET BY EENEN ANDEREN VOORNOEMDEN TOVENAER, OM RAET ENDE HULPE TOT ZIJN OOGHE.

ALs dit nv dus geschiet was, ginc hy tot een vermaert Professoor in Magia, ende vraechde of hy hem niet ende [1]) wist te helpen, dat hy zijn ooge mocht weder crijgen, ende of hy dien geest die den anderen gedient hadde, by hem conste doen comen? den Professor sprac neen, want ick niet en weet wattet voor een geest is, ooc niet hoe zijnen naem is, doch ten lesten bedacht hy hem, ende vraechdent zijnen Preceptor, die seyde hem wat het voor een [118] geest gheweest was, doen beswoeren sy die Geest ende sy vraechden hem, of hy Wagenaer zijn Ooge weder conde gheuen, die Gheest sprack neen, hy moet dat van mijnent weghen lijden, Ende alsoo bleef het daer by, Ende Wagenaer en conde zijn Ooge niet weder crijghen, doch so riet hem dien seluen Magius, dat hy in Lappenlandt trecken souden, wandt daer seer veel Toovenaers woonden, alsoo dat sy dat gheheele Landt schier vervulden, ende conden soo veel Consten, dat sy schier alle Natien Meester waren, ende soo verre hy daer comen conke [2]) so soude hy mogelijck yemandt vinden, die hem raet hier toe soude connen gheuen, want sy in sulcke dinghen seer wel gheoeffent waren, ja oock also gewis, dat haer gene dinghen en faelgeerden, ende bouen dat, soo zijn sy van Natueren, ghelijck die Geesten seluer, want sy connen somtijts haer lant also betooueren, dat het niemandt vinden en can, al sochten sy een gheheel Jaer daer ouer, ende daer toe connen sy oock op het Waeter gaen, ende oock om hooghe in die Locht vaeren, sonder die Gheesten hulpe, het welcke ghy daer sult ghewaer worden, so verre ghy [3]) daer in coemt.

[1] *Lees* en [2] *Lees* conde *of* conste [3] Als gij namelijk

ℭ Hoe dat Christoffel Wagenaer van zijnen Geest in Lappenlandt ghebracht worde.

ALs Waghenaer dit ghehoort hadde, soo creech hy sonderlijcke grooten lust, dat Lappenlandt te besoecken, om dat hy gehoort hadde, datter soo vele swarte Constenaers woonen, so sprack hy zijnen Gheest hierom aen, dat hy hem doch daer soude brengen, doen [119] quam daer terstont eenen grooten haen, daer ginc Waghenaer opsitten, ende den Haen voerde hem tegen Middernacht ouer die Zee, ende hy quam also tijtlick [1]) daer. In dit Lant, zijn die luyden gelijck die Duyvels seluer, sy woonen aen den cant van de gevroren Zee, ende sy en bouwen gheenen Acker, noch sy en voeden [2]) ooc geen Vee, dan alleen een Dier ghenoemt Tarandum [3]), ende sy gheneeren haer van Jacht ende Visscherie, ende sy houden Houdt ende steen voor hare Goden. Als sy op die Jacht trecken, oft wt Visschen willen gaen, so spreken sy eerst sommige woorden ende besweringen, daer met sy hare Goden die sy aenbidden, van haer plaets connen doen bewegen. Als haer dan die Goden volgen, daermet geuen sy haer te verstaen, datse in haer voornemen sullen voortvaeren, ende als die Goden stil blijuen staen, soo zijnse quaet, ende gheuen haer te verstaen, datse haer voornemen sullen achterwegen laten.

Ende wanneer hare Goden ghestoort zijn, soo plachten sy haer op dese manier te versoenen.

Sy hebben een groote Kopere plaete [4]), daer op zijn gemaeckt [5]) sulcke Aert van Wilde Dieren ende Voghelen als sy ghemeynelijck connen vanghen, daerna soo hebben sy eenen Metalen Vorsch, den welcken aen een Yseren stanghe gemaeckt is, die steken sy int middel van een trommel datse terstont bouen haer staet [6]), ende dan seggen sy hare be-

[1] Bijtijds, tijdig [2] Houden [3] Rendier [4] Hd. Paucke [5] Hd. gemahlt
[6] Zoodat de stang overeind staat

sweeringhe ten tweedenmael, ende slaen dan op die Trommel, so springt den Vorsch van dat getuymel [1]) beneden op die Copere plaet, daer alle die gedierten op gemaelt staen, ende op wat dier dat den Vorsch valt ofte wijset, dat crijghen sy dan ende [120] Dooden het ende offerent haere Goden, ende het hooft hangen sy in eenen boom, de welcke sy voor heylich houden, ende het ander dat koocken sy, ende nodigen Gasten daerop, ende verteerent soo, daernae begieten sy haer met dat sop ofte nat, daerin het gesoden is, welck haeren Offer geweest is. Als dit alles also gheschiet is, so ghelooуen sy dat het haer alles sal gheluckelick vergaen, wat sy voornemen. Dit alles hebben sy door lange Ervarenheyt gheleert, ende dickwils versocht.

Als daer nv yemant vreemders coemt, die weten wil, hoe dattet tot zijnent al toegaet, ende hoe het met zijn Vrienden ende Bloetsverwanten is, ende wat sy bedrijuen, soo weten sy soo veel te doen, ende te weghe te brenghen, datmen dat in 24. vren can weeten, hoet met haer toegaet, ende wat sy doen, alwaert schoon ouer driehondert Mijlen, ende dat doense op dese naevolghende maniere: Als een van haer bezweerders ofte Duyvels banders, met die Goden gesproken heeft, ende zijne behoorlicke Ceremonien ghedaen ende wtghericht heeft, soo valt hy pladt op der Aerden neder, ende is doot, gelijck of hy gestoruen waer, ende dat zijn ziel van hem ghescheyden waer, want men can ghene Teyckenen des levens aen hem sien, maer daer moeten altijdt eenige by zijn, die dat doode Lichaem bewaeren, want anders soude die Duyvel daer terstondt by wesen ende halent wech. Als dan de 24. vren ghepasseert zijn, so coemter wederom Leuen in, ende dat doode Lichaem beghint hem dan wederom te roeren, ende dan staet hy met suchten op, ghelijck oft hy

[1] *Verkeerd vertaald* (hd. getümmel, „rumoer, geweld")

van eenen vasten slaep opstonde, ende als hy dan weder by hem seluen coemt, soo antwoort hy dan op alle [121] t'ghene datmen hem vraecht, ende op dien datmen [1]) hem te vaster soude geloouen, so seyt hy altijt eenich Waerteecken, van den ghenen diet van hem weten willen wt zijn Huys: Also datmen sekerlijck moet geloouen, dat hy daer geweest is. By haer is altijt eenen machtigen grooten hoop van alderley Gheesten ende gespuys [2]), de welcke dagelijcx met haer om gaen, Eten ende drincken, Oock spreken ende wandelen: dese en connen met ghene middelen van haer verdreuen oft verjaecht worden. Ende dewijle sy sonderlinghe van die verstoruen ende doode Sielen ofte Gesichten geplaecht, verschrickt ende gefexeert worden, so hebben sy dit gebruyck, om daer van ontledicht te zijn, dat sy die Dooden onder den Heerdt begrauen. Ende op dese maniere zijn sy seker van die boose Geesten, ende blijuen also met vreden.

Ende als sy dit nv ghedaen hebben, so blijuen die gesichten geheel achter, ende so sy zulcx niet en doen so en zijn sy nimmermeer met vreden, maer worden altijt van haer verstoruen Vrienden Zielen, oft gespenssen [3]) ghequelt. Dese woonen in waterige plaetsen, twelc al met Moras, of diepe sompige [4]) plaetsen rontomme is, also dat niemandt by haer comen en can, of het en zy inden Winter, dattet hart ghevrosen is, dan comen somwijlen die Luyden wt Feynlandt [5]), ende andere plaetsen die daer ontrent liggen. Ende als sy dan een van dien crijghen, die leeren sy bidden, ende doopen hem oock somtijdts, maer sy steruen al aen den seuenden ofte achten dach, twelcke groot wonder is. Christoffel Wagenaer was ontrent vier ofte vijf daghen daer

[1] Opdat men [2] Spoken (hd. Gespänst) [3] Geesten, schimmen
[4] Moerassige, modderige [5] Finland

in gebleuen, ende daer na is hy wederom na Toleto ghevaeren, ende heeft synen gheselle Johannes wederom besocht.

[122]

CHRISTOFFEL WAGENAER SANDT EEN HOOFT SONDER ROMP TE TOLEDO, TOT EENEN BARBIER, OM DAT SELUE TE BARBIEREN.

OP eenen tijt waren te Toledo sommige goede Gesellen by malcanderen, ende oeffenden haer vast in de Const, ende versochten also wat sy geleert hadden, ende deden also school recht [1]), so woude nv Christoff. Wagenaer zijn Conste oock laten sien. So nam hy Johannes de Luna in presentie van alle de andere, ende sloech hem zijn Hooft af, dat sy het alle sagen, ende hy nam dat hooft ende dedet in een groote Schotel, ende langdent sijnen Knecht, genaemt Claes Muller, dat hy dat tot eenen Barbier soude brengen, om dat selue te Barbieren, t'welck den Jongen dede. Ende hy liep seer haest om gheringhe [2]) weder t'Huys te comen. Den Barbier nam dat hooft, ende barbierdent so hy het best conste. Op die selue tijdt brocht het Barbiers Wijf een Calfs Cop in, twelc versch geslacht was. Den barbier namt terstont, dewijle Claes eens eenen anderen wech sach, het menschen Hooft wt die Schotel, ende sette den Calfs Cop weder in de plaetse, ende liet Claes also daer mede loopen, de welcke dit niet eens ghewaer en worde, maer den Barbier hadde wel gemerckt, dattet so een speel van Touerije wesen moeste, want het was hem ooc voor die tijt wel meer geschiet. Als nv Claes weder by zijnen Meester quam, so langden hy hem de Schotel met dat hooft, Christoffel Wagenaer siende, dattet een Calfs Cop was, so meynde hy dat hem yemant dit wt schalckheyt [3]) verandert hadde, so en

[1] Zij legden proeven van bekwaamheid af in hun vak [2] Spoedig [3] List, boosaardigheid

wiste hy niet, oft hy hem dat weder op woude setten of niet, [123] ende oock en wiste hy niet wel, oft dat daer op soude willen passen, doch hy en besinden hem niet lange, maer nam dat Hooft, ende settent weder op dat Lichaem, ende hy meynde, het soude wel haest weder tot een menschen Hooft worden, maer t'Hooft bleef staen, ende begonste te bleeren, waer mede Johan de Luna te kennen gaf, dat het zijn Hooft niet en was. Dit merckte Wagenaer, Ende so vraechde hy, oft hem yemandt dese Schalckheyt ghedaen hadde. Maer die eene swoer voor, ende die ander na; dat haerder niemant gene schult hier toe en hadde. Hierentusschen quam des Barbiers Jongen, ende brocht den rechten Cop wederom, want den Barbier wiste wel, so verre het hooft vercout hadde geweest, datment dan niet wederom aen malcanderen en conste maecken. Als Christoffel Wagenaer dit selfste Hooft sach, soo was hy blijde, ende hieu den Calfs Cop weder af, ende sette het rechte Hooft weder op zijn voorgaende plaetse, ende het worde terstont genesen. Ende hadde den Jongen hier noch een half vre langher mede wtgebleuen, so en hadde dat Hooft niet weder opgheset connen worden.

ℭ Hoe Christoffel Wagenaer den Barbier wederom betaelde met gelijcker Munte.

ALs nv Christoffel Waghenaer vanden Barbier so fijn bedrogen hadde geweest, so dachte hy in synen sinne, hoe dat hy hem dat wederomme betalen soude, op dat dit niet also ongeloont en soude blijuen. So quam Wagenaer te weten, als dat hy daer seer na by eenen verwonden Man hadde ligghen, die hy moeste Cureren ende verbinden, die een groote Schade [1]) hadde. So nam Wagenaer seer [124] nauwe den Tijdt waer, dat hy daer voor by soude gaen.

[1] Lichamelijk letsel, verwonding

Doen veranderde hy desen Barbier in de gedaente van een Calf. Ende doen hy int Huys quam daer hy desen man soude verbinden, so en worde hy van niemant bekent, want een yeghelijck meynde, dat hy een Calf gheweest hadde, Maer hy seluer en wiste niet anders, dan of hy en hadde noch die ghedaente van een Mensche gehadt, ende hy ginck also tot den Man, ende taste hem also met zijne Calfsvoeten na die Quetsuere. Als den Pacient dit sach, hiet hy dat Calf ten huyse wt jagen, maer het Calf en woude niet van het bedde wech, daer den Pacient op lach. Ten laetsten liet hy dit Calf dapper slaen, ende met die Honden wt jagen, de welcke hem dapper beten, also dat hy sommige dagen daer aen ghenoech te meesteren hadde. Aldus worde dese zijne boeuerije geloont, het welcke hy ooc seer wel mercte, waerom dat hem dit wedervaeren was, Ende daerom verloofde [1]) hy dat hy hier na sulcke Luyden met vreden soude laten, ende niet meer also met haer spotten ende ghecken.

ℭ WAT CHRISTOFFEL WAGENAER MET SYNEN GHEEST AVERHAEN VOOR EEN AFSCHEYDT GHEHOUDEN HEEFT.

ONtrent om dese tijt so waren nv al dry Jaren gepasseert van Christoffel Wagenaers tijt, also dat hy maer noch twee jaren voorhanden hadde, die hy begeerde met Lust ende ghenuechte des Werelts ouer te brengen. Hierom ginc hy nv dagelijcx by het geselschap ende schoone Vrouwen: Oock quamen sy dickwils genoech van selfs by hem, ende dat daerom, dat hy so kostvry [2]) ende milt [125] was, want hy haddet Gelt met menichte, twelcke hy met zijn wonderlijcke ende seltzame Consten genoech conste crijgen. Ende somtijts so brocht hem synen Gheest Averhaen oock een schoone Vrouwe, daer hy dan lustich ende vrolijck mede

[1] Nam hij zich plechtig voor [2] Royaal

was. Aldus brocht hy den Tijt ouer, maer doch werde hy oock eens denckende op de Helle, dat hy die besien woude, so badt hy synen Gheest, dat hy hem daer eens soude brengen, ende dan wederom t'huys, maer den Geest en woude niet, ende hy sloech hem dat geheel af, ende seyde tot hem, dat hy daer na te truerich soude wesen. Ende hy seyde hem oock, dat hy noch maer twee Jaren voor de handt en hadde, dan soude hijt genoech sien ende selfs besoecken. Doen quam Wagenaer een bangicheyt aen, ende hy worde seer cleynmoedich, ende suchte in hem selfs. Den geest vraechde hem: Waerom zijt ghy so truerich? Christoffel Wagenaer antwoorde: Om dat ic nv eerst bedencke, wat ick gedaen hebbe, ende dat ick my so schandelijck van v heb laten bedriegen, ende dat ick hebbe om so cleynen tijt van vijf Jaren mijn zalicheyt ouergegeuen. Den Geest antwoorde hem: Ic bidde v: En bedroeft v doch daerom niet, ic sal v noch wel so menige vreuchde maken, ende ick sal v so dickwils lustich ende vrolijck doen zijn, dat ghy dit altemael vergeten zult, daerom so laet nv uwe sorghe varen, want het mach nv niet anders wesen, want ghy het seluer ghesocht hebt. Het heet also: Factum infectum fieri nequit. Hierom so laet alle v Truericheyt varen, so sult ghy alles wat my, ofte yemant van onsen Gheesten mogelijck is, van ons vercrijgen. Ick salt maken, dat ghy alles wat een ander onmogelijck is, sult connen te weghe brengen, ende [126] wat aen de swarte Constenaers verborgen is, dat sal v geopenbaert worden. In summa, ghy sultse al te bouen gaen, die voor v gheweest hebben. Alle genuechte ende Cortswijle sal ick v helpen doen, oock en sult ghy v Leuen gheen gebreck hebben, maer al wat ghy begeert, sult ghy in Ouervloet hebben, so langhe als ghy leeft, ende siet om, dat ghy v Const vorder brengt, Want voor elcke Ziele die

ghy cont toebrenghen, sult ghy noch een Jaer leuen. Ende daer na als ghy dit vlijtich bedient hebt, so sal ick maken dat ghy daer en bouen sult een goet Locum hebben in de Helle, also dat ghy onder v gebiet sult hebben vele Tooue-naers ende Toouerinnen, de welcke alle tot uwen dienste sullen moeten bereydt staen.

Daer op begonste hem den Geest een Cortswijle te maken van alderley Jachten ende wilde Dieren. Daer by vergaderde hy vele schoone Joncvrouwen al waer Christoffel Wagenaer eene wtnam, ende zijne genuechte met haer hanteerde. Ende des anderen daechs nam hy weder een ander, ende so al voorts, tot dat zijn truericheyt een weynich vergeten was.

¶ HOE DAT CHRISTOFFEL WAGENAER IN DIE NIEU GEVONDEN WERELT VOER, ENDE WAT HY DAER IN BEDREUEN HEEFT.

ALs Christoffel wagenaer nv wederom goets moedts was, ende wat ghehoort hadde van de Nieuwe Wereldt, die welcke doen ter tijdt eerst ghevonden was, hoe wel dat hy daer te voren noch eens geweest hadde. So nam hy voor hem, noch eens daer henen te vaeren, ende alle gelegent-heyt beter te besien, ende oock des [127] Volcx manieren, Zeden ende ghebruycken te rechte leeren kennen, So riep hy synen Gheest Averhaen by hem, ende gaf hem zijne meyninge te kennen, de welcke sonder eenige versuymenisse willich daertoe was. Terstont quam daer eenen grooten Haen, ende daer ginck Christoffel Wagenaer op sitten, ende die brocht hem sonder eenige schaede daer hy wilde wesen. Als hy nv eenen Dach met hem gevlogen hadde, so sach Wagenaer eenen hoop seltzame Vogels ouer die Zee vliegen. Doen vraechden hy, wat dat beduyden tegen synen Geest? Die welcke hem antwoorde, datse nv na by het Landt waren, ende dat haer dese wonderlijcke Zee vogels daer om lieten

sien. Ende als het nv heel doncker begonste te worden, so vlooch den Geest geheel neder met hem, also datse seer na ouer het water henen vlogen, ende daer sagense doen ooc sommige vliegende visschen, die welcke van verre schier die Vogels gelijck waren, ende die consten haer gheheel in de hoochte opgeuen, ende inden Morgenstont worde Christoffel Wagenaer nedergesedt int Eylant Cumana, maer daer en sach hy niet sonderlincx, dan een seer leelijck ende onghesteldt[1]) Wijf, voor die welcke hy hem seer verschrickte. Sy hadde eenen Corff met Vruchten in haer Handt, die welcke daer ontrent wasschen.

Dese sach so hetzelijck[2]) ende schrickelijc onder Oogen, dat hem Wagenaer seer verwonderde. Sy was gheheel naeckt, behaluen een cleyn Plaetsken, ende sy hadde seer lanck Hayr, ende die Oorlappen hingen haer tot aen die Ocxelen, ende die waren doorghehouwen, ende daer hinghen sommighe Houten Ringhen in. Hare Nagelen waren seer lanck, ende hare Tanden Swart. Den Mondt was wit. Die [128] Neuse was vol gaten, ende daer hingen oock Ringen in. Op dese Plaetse en hadde hy genen lust langher te blijuen, maer hy voer al vorder int Landt, ende hy quam ten lesten int Landt, datmen noemt Indiam Occidentalem. Dit was doen ter tijt noch seer Rijck van Volck, Maer nv ter tijdt hebben die Bloetgierige Spaengiaerts daer in so seer ghetyrranniseert, also datse int Eylandt, het welcke men noempt Dominico, niet meer als ontrent vijf hondert Menschen hebben laten leuen, daer dus[3]) te voren wel vijfthien hondert mael duysent geweest is.

In dit Landt zijn seer veel wilde Menschen, die ghenen Baert en hebben, want sy scheeren hem seer gladt af, so haest alsser een weynich wtcompt, met scherpe Messen. Die

[1] Wanstaltig [2] Leelijk (hd. scheutzlich) [3] Hd. doch

Spaengiaerts hebben altijdt genoech te Oorlogen teghen dit Volck, want sy en laten haer niet geerne bedwingen, Sy schieten met fenijnige Pijlen so wijt van haer, also dat de spaengiaerts haer nauwelicx genoech verweeren en connen. Aldaer sach Christoffel Wagenaer, hoe dat de Spaengiaerts die Luyden in India plachten te vanghen.

De wilde Menschen woonen gemeynlijck op de Bergen, ende insonderheyt, als daer Vyandt voorhanden is, dan verberghen haer die Spaengiaerts beneden aen sulcke bergen, also dat sy haer niet sien en connen. Als dan de Indianer daer af comen, om in de Zee te loopen visschen, dan comen de Spaengiaerts daer wt, ende vangense, ghelijck den Wolf het Schaep verrast.

Haer Schepen zijn van groote Boomen, ende so van een heel Hout, ende dat is van binnen wtghebrant, gelijck of het met een Bijl wtgehouwen wa[129]re, want sy en hebben geen gereetschap, om het anders te maken, dan sy steken daer vuyr in, ende dat vuyr stieren sy daer henen, daer sy het willen hebben, dat het meest wtbranden sal. Daer na so schrapen sy het met beenderen ende tanden [1]) van Beesten, tot dat het sulcken Fatsoen wordt als sy het begeeren. Ende dese Schepen zijn alsoo groot, datmen in een yeghelijck van dese wel vijftich Persoonen voeren mach. De Spaengiaerts brengen dickwils sommige duysent gevangenen, van de Indianers te samen by malcanderen, ende die binden sy dan altesamen aen den anderen, Ende om dat sy haer niet en souden onderstaen Meyster te worden van de spaengiaerts, ende haer so ouervallen, soo steken sy haer door Vel ende Vleesch, so wel door die Armen als door die Beenen, tot die Borst toe, also dat sy haer niet en connen roeren. Die Moeders hebben sy ooc also gebonden, de welcke somtijts

[1] Hd. Gretten, „graten"

wel vier oft vijf Kinderen na loopen, dan huycken [1]) die moeders somtijts neder, ende laten de Kinderen op hare schouderen sitten, op dat syse also met mogen crijgen. Ende als sy dan niet met en comen, dan doorsteken die bloetdorstige Spaengiaerts dickwils die Kinderen, ende latent die Moeders aensien, daer in hebben dese Bloetdorstige Spaengiaerts haer genuechte.

Die Jonghe Dochters en laten sy oock niet ongeschendt, maer die moeten alderwegens aenhouden [2]). Desgelijcx oock wel die Vrouwen, ende laten die Mans daer by staen, ende sient aen.

Een yegelijck ghemeyn Man en mach niet meer als een Wijf t'seffens hebben, maer den Oppersten Coninck wort gegunt, dat hy der dry of vier mach hebben. Onder die welcke een is, die de Heerschap[130]pije ouer die andere heeft. Ende alsser eene out wert, so danckt hy die af, ende neemt een ander.

Die Mannen ende Vrouwen gaen naect, maer sy hebben sommige wat, dat binnen hol is, ende oock lanckachtich, daer sy haer Schamelheyt in dragen ende die andere Reste laten sy daer buyten hanghen slingeren. Somwijlen vercieren sy dese dingen ooc voor met Gout ende Peerlen, maer dit is met haer luyden wat bysonders, ende van grooten aensien.

Die Vrouwen gebruycken in dese plaetse dunne sluyers, ende de Jonge Dochters een Huyve, daer sy hare Cleynodije [3]) mede bedecken.

Als nv yemant van de voornaemste een Hoochtijt ofte Bruyloft hout, so moet hem den Pape, de welcke sy Piacchas noemen, die Bruyt eerst te voren besoecken [4]). Dit is daer een groote Eere, ende sonderlinghe Pracht [5]).

[1] Hurken [2] Hd. herhalten, „lijden hetgeen hun aangedaan wordt" [3] Schaamdeelen [4] Beslapen [5] Feestelijkheid

Sy behelpen haer seer nauwe, ende leuen van die Visschen die sy vangen.

Sy eten oock Menschen vleysch, Vorssen, Luysen ende Wormen, ende oock ander leelijcke Dieren.

Daer wasschet by haer luyden een Cruyt, Capsacum [1]) genoempt, ofte Axi, dat is seer sterck gelijck Peper, dit branden sy tot Pulver met Peerlemusse [2]) ende maken daer hare Tanden Peck swart mede, ende dit doen sy oock daer om, dat sy haer niet seer en souden doen, want dit is een gewisse Medicijne daer voor.

Hare Bedden maken sy van Boomwol te samen, ende breydense tesamen, gelijckmen die Netten doet. Dese hangen sy tusschen twee Balcken, ende gaen daer dan op ligghen, ende slapen alsoo tusschen Hemel ende Aerde.

[131] Sy maken gaeten in haer Lippen, Neusen ende Ooren, ende daer hangen sy Costelijcke ghesteenten in, Ende sy smeeren haer met alderley Sappen van Cruyderen, Root, Swart, Blaeu, ende wie dat die meeste verwen heeft, die is met haer [3]) die schoonste.

Hare Wapenen zijn Bogen, ende vergiftige Pijlen, die maken sy van beenen, ofte andere harde scelpen, om datse daer gheen Yser en hebben.

Voor aen die Pijlen maken sy harde Visschubben ofte Graten: Oock wel Keselsteenen, ende die smerense met een Swarte Salue, die welcke die Oude Wijuen van sommighe Cruyden ende Beesten toemaken ende koken, ende haerder sterfter oock vele vanden Roock ofte damp.

Als Yemant met sulcken Pijle geschoten wordt, de welcke versch gesmeert is, so loopt hem dat Lijf op, ende hy swelt seer haestich, ende hy wordt oock van wegen des grooten vergifts terstont daer van Rasende.

[1] Brasilie-peper [2] Parelschelpen (hd. Perlenmuscheln) [3] Onder hen

Als die Spaengiaerts daer mede geschoten worden, so moetense die schaede terstont met heete Yserens wtbranden, ende dan daer na wederom genesen. Als dan andere Spaengiaerts wederom daer int Lant scheepten, so vermangelden ofte verbuyten [1]) sy die ghevangen Indianer voor Wijn, ofte ander dingen, die wt Spaengien ghebracht worden. Ende oft schoon die Indianische Vrouwen swaer gaen van die Spaengiaerts, dat en achten sy gantz niet. Ende die ghevangens worden arger gehouden dan die Beesten, want sy en crijghen nimmermeer genoech te Eten oft te drincken, also datse in Armoede moeten vergaen, ja in haren eygen dreck ende Onreynicheyt verderuen.

[132] Die Spaengiaerts daer int Landt comende, so meynden sy, dattet Goden waren, ende geheel onsterflijck. Dit selfde woude eens een vernoemt Coninck versoecken, so liet hy eens eenen (de welcke op den Cant vanden Oeuer gevangen was) met eenen strick aen synen rechten Voet binden, ende liet hem so een wijle int water houwen, tot dat hy verdronc. Ende als sy dit sagen, so wisten sy nv seker, dat die anderen oock sterflijck waren.

Die Inwoonders van dit Landt hebben veel Gouts ende Peerlen, ende andere Edel gesteenten, twelck by haerluyden seer veracht is, want sy en wetent nergens sonderlincx toe te gebruycken, ende sy en connender oock niet van maken, daerom hebben sy dickwils seer veel Gouts, ende Edelgesteenten voor een weynich Spiegels ende Messen gegeuen: maer nv ter tijt hebbent die Spaengiaerts so seer wech ghesleypt, datter nauwelijcx niet meer te crijgen en is. Die Peerlen vintmen daer aende cant van hare Rivieren, jae men scheptse met Netkens, gelijckmen hier te Lande die Visschen doet.

[1] Verruilen

Als die Spaengiaerts eerst daer int Lant quamen, soo verwonderden haer die Indianers, hoe dat sy aen de Baerden quamen [1]), ende als sy die groote Schepen saghen, ende oock die Sweerden, ende die Rustinghen, ende oock die schoone Cleederen, Ende noch daer en bouen die Roers, met het Geschut ende andere Rustingen, tot des Schips Oorloge dienende, so en wisten sy niet wat sy dencken souden.

Ende doen sy hoorden het schieten van de Roers, ende het Geschut, so meynden sy dat die Spaengiaerden vanden Hemel af ghecomen waren.

Als sy nv sulcx saghen, worden sy hier in so ver[133] blindt, dat sy van die Spaengiaerts ghevanghen worden, eer sy het wisten. Ende als sy die Ruyters op die Peerden saghen sitten, so meynden sy dattet maer een Dier geweest hadde, maer merckten niet dat daer oock een Man op sadt, dan sy hebben eens een Ruyter te Peerde ghevanghen ghenomen, ende doot gheslagen, doen saghen sy datter een Man op sadt. Ende sy bonden hem eerst Handen ende voeten, ende worpen hem doen ter Aerden, ende staken hem synen mont vol Gouts ende Peerlen, so veel als sy daer in crijgen consten, ende wouden hem daer mede te kennen geuen haren Ouervloet van Gout ende Costelijcke Juweelen, die sy daer hadden. Ende seyden tegen hem: ghy Christenen, eet nv vry Gout, want wy sulcx doch genoech hebben. Daer na nam eender [2]) een groot Messe, ende sneet hem eenen Arm af, ende daer na een Been, dat gingen sy braden, ende dansten doen so lange, tot dattet gebraden was, ende doen aten sy dat selue te samen op, ende waren vrolijck daer mede, ende die Reste [3]) namen sy met in haer Hutten, ende hinghen dat op om te drooghen, ghelijckmen hier te Lande

[1] Hd. wo doch diese Leute mit Bärten her kämen [2] Een
[3] Hd. die Beyn

het Roock vleysch doet. Ende hare Religie wort gebruyckt [1]), gelijck hier na volcht:

Sy maken seer vele Ghebeden tot hare Goden, want sy hebbender vele. Sommige zijn maer slecht ghemaelt, ja somtijts maer met Crijt gheschreuen, maer nochtans so doen sy daer seer veel sacrificien voor, maer die meeste ende die principaelste zijn van Gout ende Silver gemaeckt, want sy en maecken hare Goden niet na die Ghelijckenisse van eenighe Menschen, maer sy maken hare Goden na die ghelijckenisse van eenich gedierte ofte gevogels, anders [134] gheen gelijckenisse als wy hier te Lande den Duyvel maecken [2]).

Sy hebben daer te Lande oock Monnicken, die welcke haer wel van hare Goden afraden, maer sy en willen sulcx niet laten, seggende daerenbouen, der Christenen Godt moet doch eenen leelijcken Godt zijn. Want sy seggen, dat die Christenen vol boosheyts zijn? hoe can haren Godt dan schoon ende goed wesen? Als sy hare Goden bidden, so en bidden sy anders niet, dan dat sy wel te Eten ende te drincken moghen hebben tot haren Wellust, ende dat sy ghesondt moghen blijuen, ende dat sy cloeckelijck tegen hare Vyanden moghen strijden. Maer die Duyvel bedriecht haer seer, door welcke sy geen Kennisse van Godt en hebben: Ende de Duyvel geeft haer Priesters somtijts een schoone beloftenisse te kennen, ende dat vermaent hy in de Ceremonia, ende als het dan so niet en valdt, als die Priester door des Duyvels ingeuen haer belooft heeft, ende sy dat selue van den Priester voldaen willen hebben. So seyt hy dan teghen haer: dat hy zijn meyninghe verandert heeft, ende dat wt Oorsake, datter sommighe tegen hare Goden grootelijcx gesondicht hebben, also worden dese arme Menschen vanden Duyvel ende van haren Priesters bedroghen.

[1] Uitgeoefend [2] Hd. mahlen

Ende wanneer eenighe van hare Coninghen een groote Maeltijdt bereyden wil, so ghebiedt hy zijn Ondersaten, so wel die Mannen als de Vrouwen, ende gaen dan also te samen in Ordinantie na hare Goden: maer de Coninck gaet voor aen, ende gaet eerst inden Tempel, ende die Priesters zijn al voor henen [1]) inden Tempel, ende dan vallen sy te saemen op hare knijen, ende bidden gelijckelijc hare Goden [135] aen. Maer als nv die Coninck eerst inden Tempel comt, so slaet hy op een cleyn Trommeken, dan comen die Ondersaten terstont inden Tempel geloopen, ende hebben haer verciert ende behanghen met Papegaey vederen, ende sy draghen oock aen haren Hals, Armen ofte beenen, Peerlen met Goudt ghewerckt, ende gaen so al danssende ende springhende inden Tempel, ende singen oock sommighe Liedekens op hare sprake.

Als sy nv al tsamen inden Tempel zijn, so neemt elck eenen stock, ende steken die in haren Hals [2]), also dat sy moeten ouergeuen, al wat sy int Lijf hebben, daer mede willen sy bewijsen, dat sy niet quaets int Herte en dragen. Daer na vallen sy op haer knijen, ende singen dan wederom haer Liedekens, gelijck te voren. Daer comen dan noch andere Vrouwen, die hebben elck een Corf met Broot, ende Offerent hare Goden: Dit Broot nemen dan die Priesters, ende deylent rontomme, so wel Vrouwen als mannen: Sy houden dit oock voor een groodt Heylich Werck. Dit omgedeylt wesende, so gaen sy al te samen wederom na Huys, ende zijn seer blijde, dat sy dat Sacrificie volbracht hebben. Daer wasschet een Cruyt int Lant, het welcke sy Tabacum noemen, ende het heeft bladeren gelijck eenen Appelboom, dan die bladeren zijn wat grooter als Appelboomsbladeren, ende sy zijn licht groen, ende oock Ruych. Dese laten sy geheel drooge worden inde Locht, ende als sy dan eenige verlus-

1 Vooraan   2 Keel

tinge begeeren te hebben, het zy in droomen, oft andere Melancolije oft beduytselen te weten. Jae sy connen oock daer mede weten, oft sy met Crijch ende andere swaricheden dat Jaer aengevochten souden mogen worden: so nemen sy dan [136] dese gedroochde bladeren, ende leggense op gloeyende Colen, ende ontfangen den reuck door eenen trechter, ende dien Damp latense door den Trechter in haer Neusgaten trecken, want sy steken ofte houden haer Neuse inden Trechter, so lange als daer Rooc door den Trechter comt, ende als dan vallen sy van den damp ter Aerden, gelijck oft sy doot waren, ja sy blijuen wel somtijts eenen geheelen dach also liggen, datse haer sinnen [1]) berooft zijn. In desen slaep so droomen sy veel wonderlijcke gesichten, het welcke haer anders niemant in en geeft dan die Duyvel. Want als sy ontwaecken, so gheloouen sy dat hare Goden haer dat selue geopenbaert hebben. Maer de sommighe zijn wel so arch [2]), datse maer een weynich Roocx ofte damps in de Neuse en laten comen, ende die en worden daer so wonderlick niet af, dan sy crijghen wel groote Hooftpijne, maer anders niet, dan oft eender wat te vele gedroncken hadde, ja sy en achten oock gheen Eere noch schande, want sy daer gheen onderscheyt van en hebben, waer by ick haer anders niet ghelijcken en can, dan by eenen Haen, die welcke met zijne Hinnen door den Dach hem op der straten gheneert, ende doet zijn Werck also openbaerlijck wat hem ghelust, ende sy hebben een Bedde voor hare Hutten hangen, daer sy haren Lust met hare Vrouwen hanteren.

Ende wanneer een Vrouwe ghebaert heeft, soo gaet sy aenden Oeuer van de Zee, ende suyuert ofte wasschet haer seluen, ende oock het Kint, ende dan gaen sy weder na Huys, ende laten haer in ses Weken niet roeren [3]).

[1] *Genitief*, van hun zinnen [2] Slim [3] Aanraken, naderen (hd. jrren)

Daer wasschet by haer Luyden een Vrucht, die welcke sy Maysz noemen, die sayen sy dan wt, ende [137] dan connen sy daer Broot af backen.

Sy en Ackeren hare Velden, ofte Landen niet, gelijck als wy hier te Lande doen, maer sy grauen cleyne Cuylkens ofte gaetkens, Ende in een yeder Gaetken doen sy vier oft vijf Coornkens, ende bedecken dan dat wederom met Aerde toe, ende latent so wasschen. Wanneer het dan Rijp is, so brengt elck Coren wel hondertvoudige vruchten voort, ja somwijlen noch wel meer.

Ende wanneer dat sy het backen willen, soo zijn daer Vrouwen toe verordineert, die begietent met cout water tegen den Avont, ende so laten zijt staen weycken tot des anderen daechs toe, ende dan slaen sy het met Keselsteenen ontwee tegen malcanderen ende Knedent so ghelijck een Deech: dan formeren sy het tot Broot, Lanckworpich ofte Rondt, ende dan omwinden sy het met blaederen, ende makent vochtich, ende backent also.

Wanneer die Spaengiaerts Toornich worden ouer hare Lijf eygene Knechten, die sy in India gevanghen hebben. Te weten, dat eender zijn Dachwerck niet te deghe gedaen en heeft, oft dat hy niet so vele Gouts, ofte Peerlen te weghe ghebrocht [1]) en heeft als hy wel mochte, soo moet den Indiaener des Avonts als hy Thuys comt, zijn Hembde wttrecken (so verre als hyer een aen heeft), ende dan so binden sy hem handen ende voeten, ende leggen hem dan so op die Aerde neder, ende gheesselen hem met Swepen van Coordekens daer toe gemaeckt, also dattet bloet alderwegens daer na volcht. Daer op gieten sy dan gesmouten Peck, ofte heete Olydroppen. Als sy hem aldus ghemartert hebben, so maken sy een scherpe Looge, van seer scherpen

[1] Geleverd

Peper, [138] Zout ende Water, ende daer mede beghieten sy zijn geheele Lijf, ende dan leggen sy hem op eenen Ouden Doeck, ende laten hem so lange liggen, tot dat hy wederom tot den Arbeyt bequaem is, ende sommige leggense so gheslagen in diepe Grachten, ende begrauen so zijn gantsche Lijf, behaluen het Aengesicht, ende so laten sy hem eenen heelen dach ende Nacht liggen, ende al sterft hy alschoon, so en geschiet daer gheen straeffe ouer, dan hy moet synen Heere eenen anderen wederom in de Plaetse bestellen.

In dese Landen vintmen Crocodil Eyer, die zijn seer hart ende soo groot ghelijck Gansen Eyer, die welcke die Spaengiaerts dickwils wt Honghers Noot eten moeten.

Daer is oock een viervoetich Dier, twelckmen Iguannam noempt, de welcke onse Heghedessen niet onghelijck en zijn. Onder wt die Kinne hangt een cleyn Tapken [1]), gelijck eenen Baert, ende heeft eenen Cham gelijck eenen Haen: Het heeft op den Rugge vinnen gelijck eenen vissche, het leeft int water, ende oock opt Lant, zijn Eyer zijn beter om te eten, dan Vleyssche.

Men vanghet daer oock Visschen, Lutras genoemt, die welcke een yeder wel xxxij. ende oock wel xxxv. Voeten lanck zijn, ende by de twaelf voeten dick, het Hooft is so groot als een Ossen Cop, ende heeft cleyne Oogen, ende een harde hayrighe Huyt, ende heeft twee voeten als eenen Olyphant, de wijfkens baren Jongen, ende sogense aen hare borsten, sy smaken by na gelijck Calfs vleysch.

Noch een ander Vissche worter oock gevangen, die seer groot is, ende desen heeft die Menschen seer lief, Also dat eens een Man sulcken Vissche sessen[139]twintich Jaren in synen Kolck ofte Poel heeft gehouden, ende met broot ge-

[1] Puntje, spitsje (hd. zipflein)

voedet. Desen Vissche is so verstandich geworden, dat so wanneer die Kinder des daechs aenden Kolc riepen: Matto, Matto, t'welck op het Indiaens gheseyt is: groot ofte Heerlijck, so is hy daer voor gecomen, ende dan hebben hem die Kinderen broot gegeuen, ende met hem ghespeelt. Hy heeft dickwils wel haerder thien op den Rugghe genomen, ende onbeschadicht ouer den Poel ghebrocht.

Daer wort noch een ander Dier gesien, dat heeft aen zijn Lijff eenen grooten Clomp, ghelijck oft het noch een Lijff waer. Ende wanneer het Jonghen heeft, die liggen in desen Clomp verborgen. Het is by na seer gelijck eenen Vosse, ende heeft handen ende voeten gelijck een Meyrkatte, ende Ooren ghelijck een fledermuys. Dese hebben een sonderlinge Natuere, want het bijt ende steect de mensche tsnachts alsse slapen, ende het suyget bloet van de menschen, maer sy en zijn niet fenijnich. Want als sy gebeten oft ghesteken hebben, so heylt die schade in dry ofte vier dagen weder toe. Als Wagenaer dese Landen nv genoech doorsien hadde, so badt hy synen Geest dat hy hem weder woude t'Huys brengen.

¶ HOE DAT WAGENAER IN EEN ANDER LANT VOER, AL WAER HY HEM IN VENUS KRIJCH GHEBRUYCKEN LAET.

DEn gheest Averhaen nam Wagenaer op zijnen Rugge, ende soude hem t'Huys brengen. Doen brochte hy hem in een ander Provintie, Nicaragua genoemt, het welcke beter na den Hemelschen Cyrckel der Equinoctiael genoemt wort. Daer in jsset des daechs van de Sonneschijn [140] so seer heet, datmen niet dueren en can int Velt, oft op die straten: maer als die Inwoonders yet doen willen, dat moet by Nachte geschieden, wanneer de Sonne onder is.

Als het inden Mey comt, so begintet daer te Regenen, ende dat duert tot inden October, ende daer na so jst altijt

schoon ende heet Weder. Sy en ghevoelen nymmermeer Winter, Daer en werdt oock ghenen Sneeu noch Ys by haerluyden gesien, den Dach ende Nacht is by haer luyden altijt gelijck.

Honich, Was, Balsem, Boomwol wasschet by haerluyden ouervloedich. Daer is oock eenen sonderlingen Aert van Appelen, dat desgelijcken in de Werelt niet gevonden en wort. Sy zijn ontrent gelijck een Peersick [1]). Sy hebben binnen een ront houten Clootken, ontrent een halue Not, ende sy zijn seer Lieflijck van smake om te Eten.

Daer zijn veel Vlecken ende Dorpen int Lant, maer seer cleyn, met huyskens van basten gemaect van de Boomen, ende die zijn seer leech [2]) byder Aerden. Veel Papegayen worden daer ghevonden, die de wasschende Vruchten ende Zaden groote schade doen, ende somen die niet met gewelt wech en jaechde, so souden sy de Indianer noch grooter Schade doen. Wt dit Eylandt plachtmen die Calcoensche Hoender hier te Lande te brenghen, wandt sy daer met groote menichte zijn.

Daer wasschet een Cruyt by haer, Tabacum [3]) genoemt: dit ghebruycken sy in de plaetse van Gelt, het is seer na ghestelt gelijck [4]) een Amandelken, ende het en wort des Jaers maer eens rijp, die boomen daerse op wasschen, en zijn niet hooch, maer leech by der Aerden, ende sy staen op plaetsen daer die Sonne [141] niet seer en schijnt. Want als die Sonne dese Boomen te dege treft, so verderuense, daerom plantense veel andere boomen, rontom dese boomen, ende binden die Tacken van de ander Boomen by malcanderen, also datter gheen Sonne by en can comen.

Die Inwoonders deses Lants, eten oock geerne Menschen

[1] Hd. Pirn, „peer" [2] Laag [3] Hd. Cacauate, „cacao" [4] Ziet er ongeveer uit als

vleesch. Het Vuyr crijgen sy wt twee harde Houten, ende sy hebben oock wel Was ghenoech, maer sy en wetent niet te gebruycken, maer sy maken haer Licht van Wilde schichten [1]), daer sy des Nachts by sien connen.

Als Christoffel Wagenaer nv daer quam, sach hy ten eersten eenen lustighen dansse. Daer waren ontrent een Duysent Indianers by malcanderen, die hadden een groote ronde plaetse ghekeert [2]), ende huyps schoon gemaeckt, daer dansten haerder een voor henen [3]), ende voerde den Rey, ende hy sprongh het meestendeel achterwaerts, ende hy drayde hem somtijts rontom. Ende so desen dede, so deden oock die andere, ende haerder was altijt dry oft vier gemeynlijck in een Gelidt, die haren Voordansser na volchden: die Speelluyden speelden op Beckens, ende sy songen oock sommighe Liedekens op haer sprake. Daer antwoorde die Voordanssers op, op die selfde maniere, ende oock die selfde woorden.

Daer na begonstense altesamen te roepen, gelijck haer voor gesongen was. Ende daer na hieuen die speel luyden wederom aen, die eene droech een vliegende Vendelen [4]), die andere een Corf [5]) vol steenen, ende clapperde daer mede op malcanderen. Sommighe haddent Hooft vol seltsame Vederen gesteken, ende sommige hadden haer met Schulpen ende Corallen behangen. Den eenen hief die Beenen op, die ander [142] die voeten. Den eenen hielt hem blint, den anderen doof, de derde crom, de eene lachte, de ander schreyde. In summa, wie hem het gecxte houden conste, die was de beste. Ende wie de meeste Boetzen ende grillen conste voortbrengen, die was het meest gheacht. Dit duerde so tot inder Nacht, ende sy droncken eenen Dranck van hare Vrucht, Cacauatæ genoemt. Als Wagenaer dit speel aensach, so woude ende

[1] Hd. Fichten [2] Geveegd [3] Vooraan [4] Hd. Fliegenwädel, „vliegenkwast" [5] Hd. Kürbis, „pompoen"

moeste hy oock hier by zijn, so liet hy hem van synen Haen sichtbaerlijck inden Rinck dragen. Ende als dit die Indianers saghen, so worden sy verschrickt, ende liepen van daer, ende en wouden haer niet laten sien. Doen quamen daer twee vernoemde Priesters, die vraechden hem, wat hy begeerde? So en verstont Wagenaer die Sprake niet, daerom moestet hem den geest verduytschen. Doen seyde den gheest: Ick ben Godt, ende wil hebben dat ghy my offeren sult. Als sy dat hoorden, so en wouden sy het niet doen, maer sy meynden het waer eenen ghierigen Spaengiaert gheweest, want sy wel wisten hoe dat die met hare gebueren, ende met haer omghegaen hadden. Christoffel Wagenaer seyde: So verre als sy dit niet en deden, so woude hy haer altemael in wonderlijcke Dieren veranderen, ende hy maecte terstont den eenen Priester eenen Peerts Cop, ende den anderen eenen Ossenkop, ende so liet hyse henen gaen. Als nv die anderen dit saghen, so worden sy seer beweecht [1]), ende gingen terstont henen ende brochten Peerlen ende Goudt, met veel ander Edelgesteenten, ende offerden dat, ende baden hem om ghenade.

Ten lesten quam daer een vernoempt Coninck, die nam hem met in zijn Hutte, ende leyde hem een [143] Fraye schoone Jonckvrou toe [2]), die welcke niet leelijck en was, Al waer hy des Nachts goede Cortswijle ende ghenuechte met hadde.

Dese Jonckvrou (seytmen, dat het Joannes de Luna sekerlijck daer nae vernomen heeft) datse die tijt van Wagenaer bevrucht is gebleuen, ende heeft een Dochter gebaert, het welcke een arghe Toouenaers [3]) is gheworden.

Des anderen daechs smorgens, als sy opgestaen waren, so gingen sy met malcanderen wt de Hutte, ende doen be-

[1] Onthutst [2] Stelde te zijner beschikking [3] *D. i.* toovenersse

gonstet seer warm ende heet te worden, maer Wagenaer ghinck seer haest wederom in die Hutte. Ende corts daer na quam die Coninck met zijn gantsche ghesinde, ende gaf hem gheschenken, ende badt hem aen. Desghelijckx deden oock zijne Knechten ende dienaers. Doen liet Wagenaer een geluyt van Trommelen ende Pijpen comen, waer ouer dat sy noch meerder verwondert waren dan te voren, want sy en saghen Niemant, also dat sy niet en consten weten, hoe dattet toeginck, ende sy bewesen hem meer Eeren dan te voren.

Als nv Wagenaer dese goede Luyden haer vromicheyt ende Eenvoudicheyt sach, so en woude hyse niet meer met Touerije quellen, maer hy woude nv voortaen haer ongequelt laten. Ende so troc hy wederom van daer op een ander Plaetse.

Doen quam hy daer na in eenen grooten Berch, de welcke seer roockte ende dampte. Ende daer vloghen groote voncken Vuyrs wt, also datment by Nacht wel meer dan 100000. schreden sien can.

In desen Vuyrigen Berch, meynden sommighe Spaengiaerden een deel Gelts te vinden. Hieromme so gingen sy henen, ende lieten een Ketinge maken [144] van hondert en veertich Ellen lanc, ende daer hinghen sy eenen Ketel aen, ende lieten die inden Berch sincken, ende wouden daer also Gout wt scheppen, maer so haest als den Ketel daer in quam, is hy gesmolten met den Ketel [1]). Haerder was twee, die zijnder oock in ghevallen, daer moghen sy tot noch toe Gout soecken, want sy en zijn noyt daer wederom wt ghecomen.

Die Wilden in dien hoeck Lants verwonderden haer seer, hoe datmen schrijuen can met Swarten Inct op wit Pampier. Ende dat noch meer is, als het by die Luyden comt, so spreect het, ende geeft zijn meyninghe te verstaen [2]).

[1] *Lees* Ketinge, „ketting" [2] *De bedoeling is* dat anderen er uit wijs kunnen worden

Hier na voerden hem den geest inde Insel Peru, het welcke een cleyn Provintie is, ende het en is oock niet seer Rijck, ende het leyt onder die Linie des Equinoctiali, daer is eenen Coninck in geweest Attabalibas genoempt, Twelck een Wijse ende verstandighe Man is gheweest, gelijckmen wt die navolgende geschiedenisse sien mach.

Als de Spaengiaers hier in dese Provintie quamen, so hebben sy eenen Monnick by haer gehadt, de welcke is totten Coninck gecomen, hem seggende, dat hy wt bevel der Conincklijcker Majesteyt, ende oock wt bevel des Paeus van Roomen tot hem quam, de welcke onses Heeren ende verlossers stadt houder is, dien heeft onsen Coninck dit Landt geschoncken, op dat hy geleerde Luyden daer in soude seynden, die welcke synen Heyligen Name in dit Landt souden wtbreyden, ende haerluyden van de grouwelijcke ende duyvelsche duysterheyt verlichten. Ende seyde daer op vorder, hoe dat Godt Hemel ende Aerde wt niet geschapen hadde, ende oock [145] vanden Val van Adam ende Eva. Oock hoe Christus vanden Hemel gecomen, ende Mensche geworden was, ende van een Jonckvrouwe geboren, ende aen het Cruyce voor alle onse, ende oock der Werelt Sonden ghestoruen was: oock aen den derden Dach wederom opgestaen, ende is door zijn Godlijcke Cracht ten Hemel gevaren, ende hoe wy alle na onsen Doot sullen opstaen, ende salich worden, ende in Eewicheyt by hem zijn ende blijuen.

Hier na seyde hy oock van de Macht des Paus, hoe dat hy macht hadde te geuen, wien dat hy wilde, ende hy roemden hem oock seer van des Keysers ende Coninck van Spaengiens gewelt ende Rijckdom. Ende hy gaf hem zijn Brevier, ende seyde hem: Dit is die Wet Gods, Hier wt sult ghy het Christelijcke Ghelooue leeren, ende uwe valsche Goden verwerpen, ende den rechten warachtigen Godt in

dry onderscheydelijcke Personen leeren kennen, aennemen ende eeren. Ende hy vermaende hem oock daer en bouen, dat hy des Conincx van Spaengien Vrientschap niet en soude af slaen, het welcke doch een Heere is ouer die gantsche Werelt, ende dat hy hem doch willich Toll ende Tribuyt soude geuen, ende hem in zijn Bescherminge ende Bewaringhe stellen?

Hier op antwoorde den Coninck, als dat hy een vry Coninck ware, ende en waer oock niemant genen Tol schuldich: Also en waert oock nitt [1]) billijck ofte Recht, dat hem yemant sulcx af soude eysschen. Oock moeste den Paeus wel een Onverstandigher ende Onbeschaemder Man wesen, Dat hy andere Luyden goet so mildelijck wech gaf.

Aengaende die Religie, En woude hy gants niet [146] veranderen, ende woude oock aen ghenen Christum ghelooouen die gestoruen ware, maer hy woude aen de Sonne geloouen, want die nemmermeer en storf. Oock vraechde hy den Monnic, waer wt hy dit wiste, dat der Christenen God, wt niet Hemel ende Aerde gemaeckt hadde, ende oock aent Cruys gestoruen? Den Monnick seyde: Wt dit Boeck. Den Coninck nam het Boeck, ende worpet van hem, Ende sprack: Dit Boeck en seyt my ymmers niet. Ende so ghy nv dit Boeck verloret, van waer wout ghy het dan weten? Den Monick nam zijn Boeck wederom op ende ghinck wech, also en woude hem die Coninck niet laten bekeeren, maer hy is daer na vande spaengiaerts met eenen strick omgebracht worden.

Als Christoffel Wagenaer daer quam, so begeerde hy vanden gheest, dat hy hem tot den Coninck soude brengen, t'welck den geest dede. Daer sach hy hem doen op den stoel sitten, de welcke met Boomwol behangen was, ende hy was gants naeckt, maer om synen buyck hadde hy een ge-

[1] *Lees* niet

vlochten dinc, met eenen t'samen gewonden doeck, gelijck voor toe gebonden, ende hy hielt Maeltijt. Op zijn Tafel hadde hy sommige Wortelen, ende Indiaensche groote Vijgen om te eten. Oock had hy eenen slechten dranck, om te drincken. Maer als Wagenaer dit sach, so sandt hy synen geest in Spaengien, de welcke haest weder quam, ende brocht een glas vol Wijns, ende een goet gericht van Vogels gebraden, ende ander Costelijcke Spijse wel bereyt. Dit sette hy den Coninck voor, de welcke hem seer verwonderde, waer dat dit henen quam, want hy en sach niemant, dan zijn Dienaers van verre, want Wagenaer hadde hem onsienbaer ghemaeckt. Doen meynde die Co[147]ninck, dit moeste een God doen. Ende hy vraechde zijn dienaers, oft sy niemant en sagen? sy antwoorden altemael: Neen, behaluen eenen, die liet hem duncken [1]) dat hy een schaduwe van eenen vreemden Mensche gesien hadde, maer hy en conste dat niet gewis weten, wie ofte wat het ware. Die Coninc vraechde hem, oft hy der Sonnen Kint ware? Wagenaer sprack, Ja. Daer badt den Coninck, oft hy niet en mochte gesien worden van hem? Doen liet hem Wagenaer terstont sien, ende die Coninck badt hem aen, en begeerde doch een lanc leuen van hem, dwelc hem Wagenaer toeseyde, Ende seyde oock, hoe dat hy tot hem was gecomen, om dat hy synen Godsdienst ende Rijckdom sien soude. Terstont woude die Coninck opstaen, ende hem sulcx laten sien, maer Wagenaer vermaende hem, dat hy soude blijuen sitten, ende eten dat dede die Coninck doen, Ende Wagenaer adt met hem, maer den geest was by hem onsichtbaerlijck, ende leerde hem de sprake, want hy hem des Conincx woorden verduytste, ende hem oock antwoorde. Die Coninc behaechde dat glas metten Wijn seer wel, ende badt Wagenaer, dat

[1] Verbeeldde zich

hy hem dat wilde schencken, ende hy gaf Wagenaer wederom andere Cleynodijen van Gout, also dat Wagenaer wel te vreden was. Daer na brocht hy Wagenaer in zijn schatkamer, daer veel Gouts, Peerlen, ende Edelgesteenten lagen, also dattet onwtsprekelijck waer om te seggen. Waghenaer versorchde hem seer wel hier van, het welcke hem die Coninck geerne toeliet.

Cortelijck hier na nam Wagenaer zijn Afscheyt vanden Coninck, ende voer in de Locht, dat sy het altemael consten sien, ende sy en wisten niet anders dan der Sonnen sone hadde by haer geweest.

[148] VAN DESER VOLCKEN GHELEGENTHEYT.

DE Indianers in dat Landt, hoe wel dat sy metten Duyvel wel Spraeck houden, nochtans so bidden sy de Sonne aen, ende sy eerense als eenen God. Ende wanneer sy wat bidden willen, so gaen sy smorgens seer vroech op een hooch dinck, ontrent gelijck hier te Lande een Predickstoel is, ende dit is van steenen gemaeckt, daer blijuen sy stil staen, ende laten haer Hooft neder hangen, ende slaen haer handen tesamen. Terstont hier na steken syse om hooch, ghelijck als oft sy die Sonne grijpen wouden, ende dan spreken sy haer gebedt, ende bidden dan wat sy sonderlingx begheeren.

Daer zijn veel Capellen by haer luyden, de welcke sy die Goden toe eygenen, ende sonderlinghe die Sonne, in de welcke groote Rijckdom is, want die Muyren zijn met Gout ende Silver becleedt, ende daer zijn oock Jonckvrouwen in gewijdt, op datse souden Heylich zijn, die selue werden Mamaconæ op hare sprake genoempt. Dese en hebben anders niet te doen, dan datse Naeyen ende wercken, het ghene dat tot den Godsdienste behoort, oft dat het Cierlijcxste is:

Sy Offeren Menschen, Mannen ende Knechten, maer haer Vleysch dat en eten sy niet.

Beesten, Vogelen, ende ander Dieren Offeren sy oock, ende met het Bloedt des Offers bestrijcken sy hare Goden monden, ende oock die Deuren des Tempels. Wanneer alsser eenen Coninck by haer Luyden sterft, oft een ander vernoempt [1]) Heer, so dragen sy hem in een heerlijc Graf, daer by doense veel schoo[149]ne ende heerlijcke Cleederen, Costelijck gemaeckt, Oock andere Cleynodijen van Gout ende Zilver. Desghelijcx oock vele Vrouwen, ende ander goede Vrienden, de welcke hy binnen zijn Leuen heeft lief gehadt. Hier toe oock noch zijn Knechten, Vruchten, Wijn, ende ander Costelijcke dingen, Op dien dat [2]) haer doch geen dingen gebreken en souden, Op dat, wanneer sy in die ander Wereldt comen, doch geen gebreck en hebben, want sy houdent voor ghewis ende seker, dat die Sielen onsterflijck zijn.

Die Spaengiaers hebben in sulcke Grauen het meeste Gout ghevonden, maer die principaelste en hebben sy noch niet ghevonden.

Wanneer sy eenen verren wech Reysen willen, so besmeeren sy haer luyden met een Roode verwe aen haer Aengesicht, op dat haer die hitte, ende den scherpen Windt niet letten en soude: Ende sy nemen een Cruydt inden Mondt, dat can doen, datse in eenen gantschen dach genen honger noch dorst en crijgen. Dit selfste Cruyt is het principaelste, daer sy haer Comenschap mede drijuen. Sy hebben oock schapen by haer, die so groot zijn als Ezels, ende sy zijn ghestelt [3]) gelijck een Kemeel, maer die Spaengiaerts hebbender so vele ghegeten, datter nv seer weynich ghebleuen zijn.

Dit Volck heeft oock eenen sonderlingen grooten Lust

[1] Voornaam [2] Opdat [3] Gelijken op (hd. gestalt)

tot veel Etens ende Drinckens. Want sy alle daghe (so verre alst haer mogelijck is) vol zijn. Ende wanneer sy dan vol zijn, so neemt een yegelijc een Vrouwe oft Jonge Dochter, die haer het naest ende het best gelegen is, het zy dan Moeder, Suster oft Dochter, ende doen met haer het gene sy willen openbaerlijck by daghe, dattet een yeder sien mach, [150] wie wil, het zy op die strate, oft aen den Wech, oft waer dattet haer te passe comt. De Coningen hebben hare Susteren tot Echte Vrouwen.

Men vint oock Goutsmeden by haerluyden, die welcke sonder eenige Ysere Instrumenten vele wonderlijcke Wercken connen maken, T'welck sy doen op sulcke maniere: Sy smelten dat Gout oft Silver in eenen Ouen, tot dattet schoon ende claer wort, want sy blasent met pijpen aen alle canten, tot dattet smelten moet.

Daer na nemen sy het wt den Ouen, ende gaen op de Aerde sitten, ende sy hebben swarte Keselsteenen, die seer na gestelt zijn gelijck eenen Hamer, ende daer mede slaen ende drijuen [1]) sy het so lange, tot dat sy Drinckschalen, ofte Bekers daer van gemaeckt hebben. Oock Halsbanden ende Beelden, ende alderley ghedierten ende Vogelen, ende watmen van haerluyden begheert.

Die Rijckste ende geweldichste Provintie, in die Insel Peru, hiet Quinto.

Daer wasschet veel Lijftochts [2]). Oock zijnder vele Verckens ende Koeyen [3]), met grooter menichte te crijgen, maer den Wijn is daer seer duyr, also dat men daer dicwils voor so vele als hier in een flessche is, moet xiiij. oft xv. Ducaten gheuen.

Sy meynen, dat die Christenen wt die Zee gheesten ghe-

[1] Bewerken [2] Voedsel (hd. Getreidt) [3] *Verkeerde vertaling*, *lees* koninen (hd. Küniglein)

boren worden, ende niet van andere Menschen ter Werelt ghebrocht, want sy houdent voor onmogelijck, dat Menschen sulcke Bloetdorstighe Beesten souden connen voortbrenghen.

Oock seggen sy (so men wt hare Tyrannije wel sien can) datse ghene Kinder Gods en zijn, daerom noemen sy die Christenen Viracochiae, Want Vira [151] dat hiet by haer spuma, ofte Gheest. Ende Cochiae dat hiet by haer luyden Meyr, ofte Zee.

By haere Begraffenissen zijn veele Afgrijselijcke dinghen te bemercken. Waer onder dit het Voornaemste is, dat sy een Sap, het welcke sy Chia noemen, die Dooden door een lange Pijpe van buyten int graff inden mont laten loopen, daer mede meynen sy hem noch een tijtlanck op te houden, dat hy so haest niet vergaen en soude.

Ende so wanneer die Spaengiaerts hare Grauen beroouen, so bidden sy slechts voor de Beenderen, datse die doch souden by malcanderen laten, op datse hier na wederom so veel te rasscher souden by malcanderen wesen, ende so verrijsen, ofte opstaen.

¶ Hoe Christoffel Wagenaer quam inde Insel Canariae, ofte Insulae Fortunatae.

ALs nv Christoffel Wagenaer de Insel Peru wel door sien hadde, so bracht hem den Gheest in de Insulas Canarias, ofte Fortunatas. Dese zijnder seuen, ende die liggen al na malcanderen teghen den Nederganck [1]), in eenen Rey, ofte Ordinantie, Daer den Polus Mundi ontrent by die seuen en twintich Graden, bouen den Horizont ghevonden wort, ende den Equinoctialis dryent'sestich Graden hooch verheuen is.

In dese Insulen, ofte Eylanden beghinnen die Cosmographiae [2]), ende [3]) Longitudines Locorum aen te Tellen, ghelijck

[1] Het westen [2] Hd. Cosmographi [3] Ende *berust op eene verkeerde vertaling*

als een yeghelijck wel weet, die in dese Conste wel gheleert ende Ervaren is, want sy [152] worden oock daerom Fortuna [1]) genoempt, dat is, geluckige Insulen, Om dat alles, watmen tot des Menschen Nootdruft behoeft, Rijckelijc ende ouervloedich daer in wasschet wt hem seluen, sonder te saeyen oft te Planten. Ende deser Insulen zijn seuen: 1. Grancanaria 2. Teneriffe. 3. Palma. 4. Gomera. 5. Ferrea. 6. Lanzarotta. 7. Forte ventura.

Die Insul Grancanaria is onder dese die grootste, seer ront, ende sy begrijpt in het Ronde, ontrent 130000. schreden, Ende daer in wasschet seer veel Zuyckers, daerom varen die Coopluyden van Genua het meestendeel daer henen, om die daer op te coopen, ende in Italien te brengen.

Die ander Insel Palma is seer Wijnrijck, ende des wasschet daer so vele, datse niet alleen die omliggende ses Insulen besorgen [2]) connen, maer datse noch vele in Indien, Vlaenderen ende in Engellant seynden. Oock comter wel af hier in Duytslant, ende behout den Name van Canarien wijn. Desgelijcx heet ooc den Zuycker, Canarien zuycker.

Die derde Insel, dat is, Teneriffe, die geeft oock veel schoone Vruchten, Waer onder dry die Voornaemste zijn. Ende hoe wel datter vele meer wassen, so en worter nochtans ghene by dese geleken.

In die Insel Ferrea is eenen Boom, die niet seer groot en is, ende hy heeft bladeren gelijck die Walsche Notteboomen, maer sy zijn een weynich grooter. Wt dese Bladeren druypt altijts Water, sonder op te houden, ende dat met alsulcke menichte, dat niet alleen die Inwoonders ghenoech hebben, maer dat sy oock haer Ghebueren genoech connen mede deylen, ende anders en is in dit Lant niet een Fonteyne, oft Putte, ofte een druppel soet Waters [153] int

1 *Lees* Fortunatae   2 Van het noodige voorzien

geheele lant, want dat Water daer Sout is, ende dat en can ooc met gene middelen soet gemaect worden, oft men Disteleert het dan, ende maket costelick toe [1]), gelijckt behoort, om desen Boom is altijt eenen grooten Neuel, den welcken by dage somtijts door. die groote hitte der Sonnen verdreven wordt. Als die Spaengiaerts dese Insel eerst werf hadden ingenomen, so waren sy in meyninge dit selfde weder te verlaten, om dat daer geen Soet water te crijgen en was, daerna hebben sy die Inwoonders gevraecht, waer datse haer soet water cregen? de welcke haer antwoorden, dat sy het van den regen vergaderden, twelc die Spaengiaerts moesten geloouen, maer daerna heeft eenen Spaengiaert seeckere kenschap [2]) ghehadt met een oude Vrouwe, de welcke hem heeft geopenbaert van desen boom, de welcke onder vele ander boomen stondt, anders en souden die Spaengiaerts desen niet ghevonden hebben. Als dit die Indiaenders mercten, dat die oude Vrouwe sulcx geopenbaert hadde, so hebben sy dat oude wijf doot gheslagen, sulcken drinck-gelt heeft sy daer voor ghecreghen.

Daerna worde Wagenaer vanden Gheest gebrocht tegen Middernacht inde Insel Floridam, de welcke 25. Graden vanden Aequinoctiael leyt. In dese Insel zijn seer boose ende onverledige [3]) menschen, want sy haer kinderen niet dan tot boosheyt op en voeden, sonder tucht oft eerbaerheyt, sy Stelen ende roouen, waer datse connen, ende sy en achten dat voor Sonde, noch Schande, maer sy houden den Echten staet seer vast, want een yeder Man heeft een Echte vrou, sy hebben steets Oor[154]loch met hare omliggende nabueren: want sy haer [4]) gants niet verstaen en connen. Haer geschut dat zijn Pijlen ende Boghen. Haer Huysen

[1] Prepareert [2] Kennis [3] Vuil, verdorven [4] *Vul aan* sprake (hd. derer sprach)

zijn ront, ontrent gelijck met ons: Die duyuen huysen [1]) zijn van groote Boomen gemaeckt, ende die zijn met Palmbladeren bedeckt. Sy worden oock van sommige Wormen [2]) gequelt, die welcke de Vloeyen ofte Luysen niet ongelijck en zijn. Dese en connen sy anders nergens mede verdrijuen dan met brandende Vuyr. Dese Wormen bijten seer hart, ende welck Lidt datse treffen, dat wordt terstondt als oft het Lazarus ofte Melaets ware.

By dese luyden en is niet costelicker noch heerlicker dan Vogels Vederen, van vele verscheyden ende schoone Coleuren, haer gelt dat is van sommige knaken [3]), wt Visch-beenderen ende graten ghemaeckt, ende oock van andere roode steenkens.

Haer spijse dat is van Wortelen ende Cruyden, oock sommighe Visschen ende Vruchten. Daer wert eenen seer vetten Visch ghevonden, die doen sy dat Inghewant wt, ende roocken hem dan, ende die Traen hier af, die gebruycken sy in de plaetse van Boter. Sy en hebben daer int Landt ghene Vruchten, die de onse ghelijck zijn, anders dan den Aert [4]) van Gerst, die wasschet by haer ontrent seven voeten hooch. Die Coornen zijn ontrent een Erit groot, ende yeder Aer eenen voet lanck. Hier van backen sy haer Broot, gelijck die Indianer, maer het schimmelt terstont, daerom moeten sy het versch op eten, ende terstondt weder ander backen. Haren dranck die maken sy van Cruyden, t'welck seer na is ghelijck met ons het Bier, ende en smaeckt oock niet qualick.

[155] Wilde Dieren worden daer oock seer veel gevonden, Also datse die Inwoonders groote schade doen, voornamelick de Crocodillen, die hebben haer Woonplaetse daer int

[1] *Verbind* gelijck met (*bij*) ons die Duyvenhuysen zijn [2] Insekten
[3] Knoken, beenderen [4] *Lees* een Aert, „soort"

Zant, somwijlen loopen sy oock den Roof na op die straten. Dese dieren zijn ontrent 12. oft 14. voeten lanc. Het heeft eenen seer grooten Mont, waer van het maer het bouenste deel en verroert: Zijn Tanden sluyten seer dicht in malcanderen: het heeft seer corte beenen, ende eenen langen steert, daer zijn kracht heel in is: het zijn seer leelicke dieren, ende schrickelick om aen te sien, maer sy en zijn niet fenijnich.

Als Christoffel Wagenaer dese Insel nv oock wel besien hadde, so begeerde hy wederom te huys te wesen. Dit dede den Gheest, ende brocht hem des anderen daechs wederom Rijc wesende, binnen Toleten.

ℂ Wat Christoffel Wagenaer daer na binnen Toledo in Spaengien aenghericht heeft.

ALs nv Christoffel Wagenaer ontrent by die drie Maent hadde wt geweest, ende die Werelt rontom wel besien hadde, so worde hy van zijne goede Vrienden, als hy te huys quam, wilcoem geheeten seer feestelijc. Ende sy vraechden hem, hoe dattet hem al gegaen hadde, ende wat hy al gesien hadde? so antwoorde hy: dat hy gout ende peerlen genoech gecregen hadde, ende hi gaf elck wat, also datse seer wel te vreden waren. Daer by richte hy haer een Maltijdt [1]) aen, Ende liet daer veel heerlicke Bancketten [2]) comen, Ende sy waren te saemen vrolick ende lustich.

[156] Ende als sy nv veel van zijne Reys gehoort hadden, so vermaende een van haer luyden van het Lant ofte Insel China, hoe dat dit ooc een seer groot ende machtich Lant was, ende rijck van Volck, met noch meer van ander wonderlicke dinghen, ende hoe dattet ootk een so machtigen Coninck

[1] Zie blz. 115[5]

[2] Suikergoed *of* taartjes, *misschien ook* lekkernijen *in het algemeen*

hadde dat zijns gelijcke op den Aertbodem niet en was te vinden. Als Wagenaer daer van hoorde, so vraechde hy t'sanderdaechs zijnen gheest, oft hy dat Lant wel wiste? Ja sprac den geest: So ghy lust hebt, ende daer hen [1]) begeert te wesen, ic ben bereyt v seluer daer te brengen. Hier mede was Wagenaer wel te vreden. Ende als hy zijn afscheyt nemen woude, so baden hem sommige, so verre het mogelick ware, dat hy haer woude mede nemen, Ende sonderlinge Johannes de Luna hielt daer seer sterck om aen. Wagenaer seyde dit Johannes de Luna met noch sommige andere toe, sonderlinge dat sy haer seluen wel moesten wachten ende datse Sint Johans Euangelie souden aenden Hals hangen, ende datse haer met Wywater moesten laten besprengen. Oock so moeste een yeder, so haest als hy gesont weder te huys quame, een Menschen Siele offeren. Dit leste Punct dochte haer wel zwaer zijn, nochtans beloofden sy sulcx te doen, ende meynden dat sy dit alles wel souden houden. Ende des anderen daechs so quamen sy in Wagenaers Logiment, doe nam Wagenaer haerder drie op zijnen Mantel, ende daer vlooch Auerhaen mede wech. Johannes de Luna namer oock drie, daer voer den Haen Bethor genoemt, mede wech. Ende als sy nv eenen goeden tijt, ja langer als eenen dach gevaren hadden, [157] soo quamen sy in het Landt China, in een groote Stadt Suntcar genoemt, die welcke so groot ende breet is, datmense in drie dagen nauwelicx en can door gaen. In dese Stadt waren drie schoone heerlijcke Palleysen, ende Conincklicke Huysen, also dat haerder geen in Spaengien oft Vranckrijck, noch op eenige plaetsen desgelijcx gesien en hadde. Het eene was met seuen stercke Mueren omvangen, ende also vast ghebout, dattet onmogelijck waer, van hare Vyanden ouerwonnen te worden. Hier

[1] Heen, naar toe

op hielt den Coninck seluer Hof, ende daer en mocht niemant opcomen van eenige vremde Menschen, dan alleen synen voornaemsten Raet ende vrienden: Want daer waren sommige duysent Soldaten op, in haer volle Rustinge, op dat daer niemant eenich Oproer en soude connen maken oft den Coninck also ombrengen. Den Gheest brocht het Volck in dit Palleys in een Camer daer die Coninck alleen sadt, op eenen schoonen Yvoren stoel, met goude Knoopen seer schoon gheciert ende Costelick ghemaeckt.

Achter den Coninck hinck costelicke Tapeeterie ende Purpure Cleeden met Zijde gestict. Ende als die Coninck wat geruysch hoorde met eenen stercken Wint, so verschrickte hy seer, ende sach ront om ooc achter zijne Deken, maer hy en sach niet: want de geesten hadden haer alle onsichtbaer gemaeckt, ende so meynde die Coninck dattet een gespens gheweest hadde, want hy dat selue seer wel ghewoon was. Ende als sy nv ontrent een half vre rontomme gesien hadden, so gingen sy weder hen wt [1], ende den Gheest sochte haer een Plaetse, daerse seker mochten blijuen sonder eenige vreese, [158] oock daerse van niemant gesien, noch bekent consten worden. Terwijlen vlogen die geesten wt, ende hielen [2] spijs ende dranc, datse sulcke haer leuen noch noyt gegeten en hadden. Op den anderen dach so ginghen sy wederom in des Conincx Palleys, ende verhielden haer [3] daer gelijc sy te voren ooc gedaen hadden. Als die Coninck nv wederom dat geruys hoorde, so nam hy eenen Boge met eenen vergiftighen Pijl, ende schoot onder den hoop, ende hy trefte ongheveerlick [4] eenen Spaengiaert, also dat hy doot bleef, die andere liepen wech, ende den dooden bleef liggen. Doen sach die Coninck, dattet een recht natuerlick

[1] Naar buiten (hd. hinausz) [2] Haalden [3] Zich schuil houden
[4] Toevallig

Mensche was. Doen viel hem inden sin, hoe dat dit moeste toegaen [1]), ende dattet geen gespens, maer natuerlicke Menschen moesten wesen. Daerom ginck hy ende liet zijn Camer beter bewaren, ende hy offerde zijnen Godt, ende en ginck niet eens van daer, also dat die andere seer bevreest waren. Maer den geest seyde: Verbeydt ende zijt te vreden, ende weest niet verschrickt, v en sal geen leet gheschieden. Des anderen daechs smorgens liet de Coninc zijn Touenaers ende Waerseggers tot hem comen, ende hy beraetslaechde hem met haerluyden, wat datse met dat doode lichaem souden doen, ende of sy hem openbaerlic souden begraven ofte niet, oft datmen hem soude verbranden, ofte int water werpen, oft die wilde dieren te eten geuen? Die eene seyde dus: die ander seyde so: die derde seyde oock het zijn, etc.

Ende als die Coninck dit hoorde, dat elcken Toouenaer zijn bysonder Iudicium gaf, ende gants niet ouer een en quamen, so beval hy haer by verlies haers Leuens, dat sy hem van alles souden die rechte waerheyt seggen, [159] wat dit voor een werck was, ende wat dese spaengjaert met zijn medegesellen inden sin ghehadt hadden. Die Toouenaers vasten hier op drie dagen, ende drie nachten, ende quamen doe wederom in des Conincx Palleys. Die Coninck lietse voor hem comen, ende vraechde haer: hoe datse op dese sake gestudeert hadden? daerop antwoorden sy: datse hem dat in zijne tegenwoordicheyt souden laten sien. Dese Touenaers waren haerder twaelf, het welcke altemael sulcke treflicke ende vernoemde [2]) Meesters waren, dat haer niemant in dese Conste te bouen ginck, so maecten sy eenen ronden Cyrckel ofte Rinck rontsom haer, ende daer ginc een yeder driemael rontom, ende den dooden spaengiaert lach int midden. So wasser een van haer luyden die hadde een lanc root

[1] Begreep hij wat dat zijn moest   [2] Zie blz. 147[1]

lijnen Cleet aen, die song' een gesang' op haer sprake, ende als hy een veers wt hadde, so songen alle die ander na. Als dit aldus geschiet was, so brochten sy daer een jonc Knechtken ontrent van 6. jaren. Doen baden sy sommige Hymnus ende gebeden [1]), gheheel onbekende sprake, ende sy hadden vele lichten aengesteken, ende hadden met sommige Cruyden so gerooct, dattet daer anders niet en was dan eenen damp ende roock. Als dit nv alles geschiet was, so nam die outste van haer een zweert, ende hieu dat kint den cop af, dattet bloet op de Aerde spuyte, doch het meest op des dooden spaengiaerts Lichaem. Daer na ginc den outsten neder liggen met zijn Aensicht op het Aensicht van den dooden spaengjaert, ende seyde zijne bezweeringhe, het welcke hem die anderen altemael nae seyden: Terstondt soo richten hem den Dooden spaengiaert op, ende hy sach seer bleec, ende en dede [160] oock ghene oogen op, ende was oock anders niet aen te sien dan eenen dooden, maer hy conde gaen staen ende spreken, doen vraechden hem die Toovenaers, wie dat hy ware? den dooden antwoorde ende seyde dat hy een Spaengiaert was, wt verre Landen, ende een Student binnen Toledo op de hooge school, (dese Toouenaers waren inde Latijnsche sprake seer wel geleert) oock seyde hy, dat hy daer binnen Toledo by een Nigromanticus ten eten gheweest hadde, ende dat hy van haer hadde verstaen, datse in een vreemt Lant wouden trecken, ende dat hy haer ghebeden hadde, datse hem doch mede soude [2]) nemen, twelck sy op het bidden ende versoecken van hem ghedaen hadden.

Ende als hy dit wtgesproken hadde, so viel hy wederom neder, ende was doot, gelijck hy te voren geweest hadde, maer nv woude den Coninck weten, wat sy daer voor eenen

[1] *Vul vóór* gheheel *in*: op eene (hd. in) [2] *Lees* souden

aenslach [1]) ghehadt hadden, ende waerom datse daer int Landt, ende in zijn Palleys gecomen waren, ende om sulcx seeckerlic te vernemen, so liet hy die 12. Toouenaers van malcanderen nemen, ende lietse aen drie partien setten, te weten, vier by malcanderen, ende so liet hy yeder partye bysonder verhooren, om also te vernemen of sy oock wel ouer een souden comen. Als sy nv dus alleen waren, so beswoer yegelicke partye haer duyvelen also, den eenen ginck op de Aerde neder liggen, de ander las wt een Touerboeck, ende daer toe clincten sy met schellen, doen voer den duyvel terstont in haer, ende sprack wt haeren Mondt, ende terstont quamen sy wederom by haer seluen. Als sy nv wederom voor den Coninck gebrocht worden, so seyde een yeder tge[161]ne dat hem vanden Duyvel ingegeuen was. Die eerste vier seyden, datse daer waren gecomen om den Coninck te vermoorden, de ander vier seyden, dat se gecomen waren om t'Lant te verspyen, ende te verraden, de derde partye seyde, datse gene menschen, maer Geesten waren, hoewel dat een van ons [2]) gestoruen was, dat en was anders niet dan bedriegerye, die vierde Partye seyde, datse ghecomen waren om den Coninck te besteelen. Als de Coninck dit hoorden, datse altemael verscheyden antwoort gauen, mercten hy wel dat het altemael gelogen was, daerom liet hyse altemael onthoofden, ende haer Lichamen verbranden, twelc haer rechte loon was.

Hier is te sien, hoe dat die duyvel somtijts met zijne constenaers den Geck speelt, ende haer doet liegen, den duyvel soude sonder twijfel wel geweten hebben, wat hy soude geseyt hebben, so verre als hy hadde gewilt. Nv den Coninc en dacht het daer niet by te laten, maer hy liet gebieden, dat de ander Toovenaers terstont souden daer

[1] Plan, onderneming [2] Hd. *slechts* „einer"

comen, de welcke op de selfde manier gevraecht worden? dese gauen tot antwoort, datse waren gecomen, om den Coninck te vermoorden, ende datse noch niet wech en waren, maer op een heymelicke plaetse int Palleys verborgen lagen, ende so men daer wel sochte, soude men sy [1]) daer vinden, den Coninc liet terstont zijne dienaers daer na soecken, ende in heymelicke plaetsen sien ende lichten, om te sien waer datse haer Legher mochten hebben. Seer corts daer na, vonden sy eenen ouden hoeck van een Toren, daer saten sy alle in, ende waren vrolick ende lustich, die Dienaers riepen, dat se haer [162] souden gevangen geuen. Wagenaer seyde tegen de andere, hout v alle aen den Mantel wel vast, daer met greep hy den mantel aen, ende woude haer altemael wederom wech brengen, maer d'ander Toovenaers waren hem met hare consten in de wege [2]), also dat hy de andere niet en conde met nemen, dan hy voer alleen met Johan de Luna wech, ende hy liet de ander vijf achter, de welcke alle gevangen ende voor den Coninc gebrocht worden, daer haer voorgehouden worde, dat sy des anderen daechs souden steruen, also worden sy inde gevanckenisse geworpen, ende sy en wisten niet anders dan datse des anderen daechs steruen souden, so stelden sy haer in Godes hant, ende baden om vergeuinge harer sonden, want sy wel wisten, dat sy God vertoornt hadden, om dat sy haer met sulcke Toouery aengeleit [3]) hadden, bekenden dit oock voor eene rechtveerdige straffe Gods te wesen, om haer voorgaende zonden wille.

Als het nv inder Nacht quam, soo verscheen daer eenen Gheest by haer, ende sprack met haer, ende vraechden haer of sy los begeerden te wesen, sy antwoorden ja, so verre als het wesen mochte, waren sy daer wel met te vreden,

[1] Hen [2] *Lees* in den wege [3] Zich opgehouden, afgegeven

daerop sprac de duyvel, so neemt dat busken met dese salue, ende smeert v daer met aen vwe handen, ooc aende slaep van v hoofden, ende spreect dese woorden, so sult ghy haest los zijn, ende weder t'huys comen, als sy nv mercten dat het Waghenaer ofte Johan de Luna niet en was, die met haerluyden sprac, maer dat het die duyuel was, so en achten sy zijnen raet niet, want sy sorchden dat sy qualic varen souden, so verre sy daermet op den wech quamen [1]), ende wouden lieuer [163] steruen ofte wachten op Wagenaer of hi haerder noch by auontuere mocht gedencken, maer daer wasser een van haer allen, de welcke grooten lust hadde om los te wesen, desen nam dat busken met de Salue, twelc haer de Duyvel presentierde aen ende hy smeerde hem daer met, ende sprac zijne Conjuratioen ofte bezweeringen, de welcke hem den duyuel geleert hadde, ende voer also met den Duyvel wech, ende niemant en heeft oyt geweten, waer dat hy ghebleuen is, wandt hy te Toledo noch in Spaengien sinder [2]) die tijt noyt gesien en is. Als het nv begonste dach te worden, so quam Wagenaer ende Johan de Luna, elc met een Cruywagen [3]), ende voerde de gevangen, die eene voor ende die ander nae wt de gevanckenisse, ende brocht haer in een schoone Sael, die int Palleys was, ende daer hielden sy haer maeltijt, dit gedaen zijnde, begauen si haer wederom na huys. Als sy nv wederom waren thuys ghecomen, so vermaende haer Wagenaer, datse nv haer beloften volbrengen souden, te weten, elc een jonc knechtken te offeren, waer van dat sy seer truerich worden, ende haer seer hart becommerden, om datse dat onschuldich Bloedt souden moeten vergieten, waer ouer dat haer de Conscientien seer ghewroecht hebben, also datse cortelick daer na ghestoruen zijn.

Als den Coninck van Chyna nv zijne ghevangens woude

[1] Als zij zich met hem inlieten [2] Sedert [3] Hd. mit einem Schaubkarn

laten haelen, om te doen Steruen, soo bevondtmen, datse alle gader wech waeren, doen merckten hy wel, ende wiste het oock voor seker, dat het oock Toouenaers gheweest waren dewijle sy haer seluen wt die ghevanckenisse hadden connen verlossen.

[164] ℭ HOE CHRISTOFFEL WAEGHENAER BESIET DIE BOOSE GHEESTEN IN DE HELLE.

WAgenaers Tijt liep nv vast seer ten eynde, ende hem grouwelde seer voor de helle, also dat hy nv wel geerne eens geweten hadde, hoe dattet daer inne toeginc. So badt hy synen Gheest, dat hy hem daer doch eens soude inbrengen, om dat hy van verre eens soude mogen sien, hoe dattet daer toeginge. Dit weygerde hem den geest,. gelijck hy oock voorhen gedaen hadde. Maer doch seyde hy, ick wil v wel 25. van die voornaemste Duyvelen laten voor v comen, aen de selfde soude hy hem wel connen spiegelen [1]), ende alle gelegentheyt sien. Wagenaer was hier mede te vreden. Soo quam dan eerstelijck eenen boosen Gheest, die noemde hem Bael, Dese hadde drie hoofden, het eene was een padden hooft het ander ghelijck een Menschen hooft, het derde gelijck een Catten hooft: Zijn spraecke was heel grof ende heet [2]). Dit is den voornoemste Camper [3]): Dese maeckt die Luyden onsichtbaer.

Na desen quam daer gegaen Agares, die verscheen gelijck een out Man, ende reedt op een Crocodil, ende hadde eenen Havick in zijn hant. Dese can een yeder doen spreken alderley Talen: Ooc helpt hy, diet van hem begeeren, tot groote Hoocheyt.

Daer na quam Marvas, inde gedaente van eenen Leeu, dit is die voornoemde [4]) Amptman. Dese weet alle heymelicke

[1] Hd. sich spiegeln [2] *Lees* hees (hd. heyser) [3] Hd. Kempffer
[4] Hd. ein fürnehmer Amptman

saken. Hy geeft ende neemt Crancheyt ende Siecte, ende hy leert den genen, diet begeeren, die Maechanische Consten: Oock verandert hy die Menschen van d'een ghedaente in die [165] ander. Daer na quam Prustas, inde gedaente van een groot Vorst ende Hertoch. Dese heeft voortijts by den Toorn te Babylonien gewoont, Hy heeft een Aensicht ghelijck een Vuyrvlam, ende een Hooft gelijck een groote Nacht-raue [1]). Dese is die ghene, die alle Twist ende Tweedracht maeckt, Krijch ende Oorloch, oock een dichter van Leugens. Daer na volchde Amon, inde gedaente van eenen Wolf, ende hadde eenen steert ghelijck een slange, hy spoude Vuyr wt synen Mont, ende hy veranderde hem terstont inde ghedaente van een Mensche. Hy hadde Tanden gelijck eenen Hont, ende een seer grooten Cop. Dese weet alle toecomende dingen: Ooc can hy inden strijt helpen tegen die Vyanden. Na hem quam Barbatos, dese quam daer gegaen gelijck een Wiltschut [2]), ende hy hadde Trompetten [3]) voor hem gaen. Dese verstaet dat gesanck der Vogelen, het bassen van honden, ooc het brullen van een Koe, ende van ander Dieren meer: Oock weet hy die schatten, die van ander geesten beseten worden. Daer na quam Buer, in de ghedaente van een Catte: Dese leert die Philosophiam, Ethicam, & Logicam, desgelijcken ooc die kracht ende werckinge der Cruyden ende vruchten. Dese can oock genesen die Crancheyden, ende sonderlinge die Menschen. Daer na quam Botis een machtich Voorstander [4]), in de gedaente van eenen grooten schrickelicken Mater [5]). Dese veranderde hem dicwils in Menschelicke gedaente, ende hy hadde groote Tanden ende twee Hoornen, oock een scherp Zweert in zijn hant, ende hy weet van alle dinghen goet bescheydt te gheuen. Hier

[1] Nachtuil [2] Jager [3] Hd. Drommeter [4] Opperhoofd [5] *Lees* Nater, „adder"

na volchde Pursan, dit was een Man met eenen leeu[166]wen Cop, ende hy reedt op eenen Beyr, hy hadde een Nater in zijn hant, ende ooc hadde hy pijpers voor gaen: dit is een scherpsinnige [1]) Geest, ende can veel seltsame Auontueren volbrengen: dese can een lichaem vande locht [2]) aennemen als hy wil: dese weet ooc vande scheppinge der Werelt te spreecken.

Daer na quam Loraij, die quam gelijck eenen Schutter met Pijlen, ende vergiftich gheschut [3]), daer af hadde hy een Koker vol by hem: Dese maeckt alle onrust, ende gheeft seer schaedelijcke Wonden, datse vervuylen, die met gheschut, Pijlen, ofte andersins [4]) gheschoten zijn. Daer nae volchde Morax, eenen grooten geest, inde gedaente van eenen Osse, dese neemt oock de gedaente van een mensche [5]), ende leert die Astronomiam, ende andere corte [6]) Liberalis, dese weet die kracht vande Cruyden, ende oock van het Edelghesteente.

Daer na quam Ayperos, in die ghedaente van eenen Enghel, doch eenen Leeu niet seer onghelijck, hy hadde Gansen voeten [7]), ende eenen steert gelijck eenen Hase, dese weet dingen die gheschiet zijn, ende noch geschieden sullen: hy maect de menschen stout ende hoveerdich. Daerna quam Cacrinolaas, inde gedaente van een Hert, hy hadde vleugels gelijck een Griffoen: hy brengt dootslagen ende moorden te wege, oock maect hy die luyden onsichtbaer.

Hier na quam Lepar, in die ghedaente van een Lantsknecht; dese verweckt alle ontuchtige ende verboden liefde, ende alsmen hem begeert, so verandert hy hem inde gedaente van een vrouwe, ende laet hem gebruycken voor een Hoer. Hier na quam Bileth, de welcke te voren in de ge-

[1] Doorslepen [2] Een aetherisch lichaam [3] Schiettuig [4] Iets anders
[5] *Vul aan* aen (hd. an sich) [6] *Lees* conste (hd. artes) [7] hd. Genszfüsse

daente van eenen [167] Haen verscheenen was, die hadde nv eens Menschen gestaltenisse, ende hy reedt op een vael Peert, met eenen vuyrigen steert, ende voor hem gingen vele Gheesten met alderleye Instrumenten der Musijck.

Als Waghenaer desen Gheest sach comen, soo viel hy op die Aerde, ende dede hem zijn Reuerentie, twelc hem zijnen geest Auerhaen te voren belast hadde, ende so hy dit niet en hadde gedaen, so soude hem den geest omgebrocht hebben. Hierna quam Citra inde gedaente van eenen Luypaert: hy hadde Vleugels gelijck een Griffoen. Als dese die gedaente van een Mensche aenneemt, soo is hy seer schoon, Ende hy ontsteeckt die Herten der Mans ende Vrouwen in onkuysscher liefde tegen malcanderen. Hy leert oock die Consten, hoe datmen die Vrouwen bedriegen sal. Daer na quam Paymon, in de ghedaente van een Vrou, oock een Vrouwen Aengesicht: hy reedt op eenen grooten Dromedarius, ende hadde een schoone Croon op zijn Hooft, ende hy hadde eenen hoop geesten voor hem gaen, met clare Cymbolen [1]). Dese leert die gewisse waerheydt van alderley Natuerlicke Consten, van des Hemels Loop. Als van den Donder, Windt, oock vander Aerden. Desen Gheest is eenen Engel gheweest in den Dominationibus. Hier na quam Belial, die welcke die Eerste was onder die ghene die ghevallen, ende wt het Paradijs gestooten zijn. Dese was seer na gelijck eenen Engel, ende hy voer op eenen vuyrigen Waghen, hy hadde een lieffelicke Sprake teghen zijn Dienaers. Dese plachten die Babyloniers aen te bidden, oock te offeren ghelijck eenen Godt.

[168] Daer na quam Bune, een groot ende Machtich Geest. Dese verscheen ghelijck eenen Draeck met drie Hoofden, waer van het middelste een Menschen Hooft gelijck was.

[1] Cymbalen

Dese leert die Menschen die Const van Nicromantium [1]), ende hy gaet met de doode Lichamen om, gelijck alsmen wel van hem ervaren heeft. Dese can die Luyden seer rijc maken. Daer na quam Berith, eenen verschrickelicken geest, dese heeft noch drie ander Namen, Als Beal, Bolfri, Sibac, dese quam in een root Cleet, gelijck een Krijgsman, ende sadt op een root Peert, hy hadde een roode Croon van gloeyent gout op zijn Hooft. Desen geest wort met eenen Rinck, den welcken daer toe dient gebannen, dit is een Aerts leugenaer. Dese can terstont alle Metael in gout veranderen. Hy geeft groot gewelt ende Rijckdom diet op hem begeert. Daer na quam Gaap, inde gedaente van een Mensche: Desen geest moetmen offeren, alsmen die dooden wat vragen wil? desen geest heeft Cham, den Sone van Noe, die swarte Const gheleert, welcke die eerste is geweest na die Sindtvloet, die de Toouerie geoeffent heeft. Daer na quam Chax, die ginck gelijck eenen Oyvaer, hy hadde een groue beuende [2]) stemme: Dese bestelt [3]) dat gelt aen vremde plaetsen, ende brenget daermen hem besweert. Hier na quam Focalor een schrickelicke Geest inde ghedaente van eenen Leeu met Griffoens vleughelen, sittende op een zwart Peerdt, hy hadde een Nater in zijn handt. Dese doet alle die schade te Water ende ter Zee.

Hier na quam Gomory, welcke eenen geweldigen Hertoch is, dese quam inde gedaente van een vrou, rijdende op een Kameel. Daer na quam Andro[169]alphus in de gedaente van een Paeu, ende hy hadde vuyrige voeten, ende die spiegels aen zijn Pluymen oft vederen, die lichten seer helder: dese leert de Conste van Astrologiæ ende Geometriæ, dat is, vanden Loop des Hemels, ende metinge der Aerden.

Als dese Geesten hem also verschenen waren, ende oock

[1] *Lees* Nicromantiam [2] Hd. klappernde stim [3] Hd. stilt

weder verswonden, so volchden daer op eenen grooten hoop Eeckhorens van alderley Coleuren, dese waren huyps aen te sien; sy dansten ende sprongen in de stoue op ende neder, ende clommen langx de mueren, ende maeckten so wederom wat genuechten.

Hier onder wasser een so groot als een peert, ende dat spelcte [1]) tegen Wagenaer, ende sach hem seer suyr aen. Wagenaer was voor dat dinck seer vervaert. Ondertusschen sprongen hem die cleynen op het lijf, ende dan weder af, ende d'een beet hem somtijts inden cop ende d'ander in de been, also dat hy hem niet en conste verweeren. Hy riep synen Knecht (die was wtghegaen) dat hy hem dese dingen soude helpen verdrijuen. Claes dede zijn beste, ende hy sloech na de Eechorens, ende als hy die meynde te slaen, ende te treffen, so sloech hy Wagenaer, waer ouer Wagenaer seer toornich worde in synen moet, ende seyde: Zijt ghy die Duyvel? oft zijn Moeder? hoe plaecht ghy my dus? Doen sprack den grooten: Ja. Ende waer Wagenaer henen liep, daer liepen hem die ghedierten al na, ende bleuen so aen hem hangen.

Ten lesten, als sy hem dus ghequelt hadden, tot opten anderen dach, so worden sy doen altemael so groot, dat Wagenaer in de stoue niet en conste gheblijuen, oock en conste hy daer niet wt· comen, maer doch verswonden sy ten lesten al wederom, ende so bleef Wagenaer met vreden.

[170] Na dat Christoffel dit alles ghesien hadde, so is hy negen dagen zieck te Bedde gaen liggen, ende hy was oock so lange blint, ende so verbaest [2]) ende verslagen, om datse so rontom hem geweest hadden, also dat hy niet anders en dachte, dan dat hy soude gestoruen hebben, maer daer na bequam hy wat wederom, ende hy mochte gedencken aen

[1] Nam eene vijandige houding aan   [2] Suf

dat spreeckwoort, datmen seyt: Wie totter Galge geboren is, die en verdrinckt nymmer niet.

ℂ HOE CHRISTOFFEL WAGENAER EENEN GIERIGHEN SPAENGIAERT BEDRIECHT.

EEn vernoemt treflijck Man, wt een stadt in Spaengien (wiens name ick hier wil verswijgen) was een seer ghierich ende viltich [1]) Man, die zijn dienaers niet half sadt t'eten en gaf om zijn groote giericheyt. Desen reedt eens op een tijt met vier Dienaers na Toledo. Dese hadde onder anderen oock van Christoffel Wagenaer hooren seggen. So dacht hy by hem seluen, dat hy hem eens besoecken woude. Ende als hy binnen Toledo zijn saken schier [2]) wtgericht hadde, so en woude hy wt ghiericheyt in gheen Herberge gaen, want hy sorchde [3]) dattet te vele soude costen, Ouermidts dattet datmael [4]) daer seer duyr teeren was, so ginc hy henen tot Wagenaer, ende begeerde Kennisse met hem te maken. Christoffel Wagenaer nam hem terstont by hem, ende brocht hem in zijn Camer. Doen hief den Spaniaert eerst aen te segghen, hoe dat hy veel van zijne Consten gehoort hadde, waer in dat hy hem bouen anderen seer hadde hooren prijsen, Ja dat hy oock conste door hulpe van synen Geest, vreemde Spijse van ander Heeren Tafel doen comen, Al waert ooc [171] noch in so verre ofte vreemde Landen, t'welcke hy insonderheyt voor eenige ander Consten begeerden te sien, so verre alst mogelijc ware? Christoffel Wagenaer antwoorde: Ja, hy woude zijn begeerte volbrengen. Corts daer na liet hy die Tafel decken, ende synen Geest Averhaen brocht daer op alderley spijse van menigerley soorten. Den Spaengiaert sette hem met zijne Dienaers aen die Tafel, ende hadde hier een seer goet behagen in, also dat hy Christoffel Wagenaer

[1] Vrekkig [2] Spoedig, snel [3] Vreesde [4] Toentertijd

seer prees, ende beloofde hem sulcx in corter stont wederom te vergelden.

Als nv die Maeltijt gehouden was, so stonden sy op, ende rusten haer Peerden wederom op [1]), de welcke oock wel ghevoedert waren, ende sy bedanckten Wagenaer seer, ende namen haer Afscheyt, ende trocken van daer. Ende als sy nv ontrent een mijle weges waren gereden, so quam haer altemael wederom euen grooten honger aen, Also dat de eene tegen den anderen seyde, dat sy noyt so grooten Hongher gehadt en hadden. Den Spaengiaert sprack desgelijcx. Ende hoe datse vorder trocken, hoe dat haer den honger grooter worde. Also dat sy meynden, by also verre [2]) sy vorder souden moeten Reysen, van flauwicheydt te blijuen ligghen. Hare Peerden die worden oock so moede ende stijf, datse haer Beenen nauwelijcx consten opheffen, maer den Spaengiaert dreef die Peerden ouer haer macht, so lange tot datse ten lesten also hongerich t'Huys quamen, doen merckten hy wel, dat hem Wagenaer met zijne Toouerie also bedrogen hadde. Doen nam hy voor hem, dat hy hem dat in corter tijt weder te passe soude brengen [3]), ende corts daer na so reedt hy wederom na Toledo. Ende als hy daer quam, so schickte [4]) hy na eenen [172] Nigromanticum, oft Toouenaer, wanter daer seer vele woonden. Ende by hem comende, so vraechden hy hem, of hy niet en soude connen maken door zijne Conste, dat den spaenschen Heer [5]) onsichtbaer wesen soude, om van niemant gesien te worden? Den Nigromanticus antwoorde: Ja, het can seer wel geschieden, ende dat niet alleen desen dach, maer so ghijt begeert, wel vijf oft ses daghen, oft meer. Also accordeerde hy met desen Nigromanticus om een summe gelts. Doen

[1] Optuigen [2] Bijaldien [3] Inpeperen, betaald zetten [4] Zond hij om
[5] *Hier ontbreekt hd.* in einem gantzen tag

gaf hem den Toouenaer eene Nevelcap [1]), de welcke hem van eenen Gheest ghebrocht was, die sette hy den Spaengiaert op zijn Hooft, de welcke terstondt onsichtbaer worde, ende hy conste euen wel sien ende tasten als te voren. Doen dachte hy, dattet nv tijt was om Wagenaer te betalen van het bedroch dat hy hem ghedaen hadde.

Also ginck den Spaengiaert na Wagenaers Logiment. Als hy daer quam, so vont hy Wagenaer achter de tafel sitten, daer hy doende was, om sommige Toouerconsten wt te schrijuen voor synen met geselle Johannes de Luna. Den Spaengiaert ginc stillekens, om niet gehoort te worden. Wagenaer sach hem wel, ende hy kende hem ooc wel, dan also hy wel mercte dat den Spaengiaert wat vreemts inden sin hadde, so sweech hy, ende liet hem niet duncken [2]) dat hy hem sach ofte hoorde, want hy draeyde zijn Ooghen seer neerstich op het Schrijuen. Den Spaengiaert hadde een scherp Sweert in zijn hant, dat nam hy met beyde die handen, ende sloech Wagenaer daer mede na den Cop, also dat hy anders niet en meynde, dan dat hy hem den Cop ghecklooft hadde. Maer Wagenaer hadde met zijne Conste ende besweeringe so vele te wege gebrocht, dat hem niet [173] met allen leets geschiet en was, Nochtans viel hy daer neder [3]), ende liet hem niet anders duncken, dan dat hy doot en was. Den Spaengiaert dit siende, meynde zijn dingen seer wel gedaen te hebben, ende liep terstont ten Huyse wt, enne [4]) brocht den Nigromanticus zijne Neuelcap wederom, ende hy bedancten hem seer, ende trock wederom na Huys, ende meynde dat hy hem nv gewroken hadde, ende den Toouenaer gedoot. Maer des anderen daechs so quam Wagenaer met eenen grooten hoop Volckx (so als het scheen)

[1] Onzichtbaar makende kap [2] Hield zich alsof hij hem niet zag
[3] Ter neder [4] En (*lees of d. i.* ende)

gelijck als oft hy een Overheyt geweest hadde, ter plaetsen daer desen Spaengiaert woonde, ende hy hadde des Spaengiaerts Ooghen also betoouert, dat hy hem niet en conste kennen, maer sach hem aen voor een Ouerste des Volcx.

Als Wagenaer nv by hem quam, So seyde hy: T'sa, flucx, geeft v gevangen, van wegen der hooger Ouericheyt, als eenen Moordenaer, want ghy sulcx ghisteren aen eenen student binnen Toledo bewesen hebt.

Als den Spaengiaert dit nv een weynich begonste te weygeren, so woude hem Wagenaer met gewelt aentasten, ende hem als een moorder straffen. T'welck den Spaengiaert siende, worde seer verschrickt, want hy wiste wel, dat hy schuldich was aen des Mans doot. So begonste hy te bidden, ende willende hem seluen oock verschoonen, Seggende: Het was onwetende gheschiedt. Maer dewijle dat hem het Ongeluck getreft hadde, so begeerde hy op den Ouerste, dat hy hem doch zijn Leuen wilde salveren [1]), hy woude hem met den Ouerste verdragen, ende hem een goede summe gelts schencken, so verre als hy hem daer conste af helpen.

[174] Wagenaer stelde hem aen [2]), als of hy dat niet en woude aennemen noch hooren. Maer den Spaengiaert ende oock zijn Wijf, hielden noch stercker aen, ende baden hem seer hertelijck. Ten lesten liet hem Wagenaer door de bede van zijn Vrouwe bewegen, ende accordeerde metten Spaengiaert, dat hy hem soude geuen 2000. Ducaten, doch op sulcke Conditie, dat hy zijne hooghe Ouerheyt soude seggen, dat hy den Spaengiaert niet en hadde connen in zijn Huys betrappen [3]). Also moeste den gierigen Spaengiaert die Maeltijt wel duyr genoech betalen, ende den Overste scheyde also wederom van daer met die 2000. Ducaten, ende trock wederom na Toledo. Den spaenschen Heere en dorfte niet T'huys

[1] Sparen [2] Hield zich [3] Aantreffen

blijuen, maer hy vertrock op een ander Plaetse, Op Avontuere, oft hem die van Toledo noch wijders [1]) versocht hadden.

Maer als hy nv een wijle tijdts vertrocken hadde geweest, ende niet met allen en vernam, ooc hoorende dat Wagenaer noch leefde, so begonste hy te mercken, dattet van Wagenaers bedroch moeste wesen. Doen begonste hem seer te berouwen het ghelt dat Wagenaer van hem hadde gecregen. Also nam hy voor hem, dat hijt ten tweedenmale noch eens woude versoecken, wrake te nemen van het bedroch, dat hem was geschiet, ende meynde het nv wel so aen te leggen, dattet hem ymmers niet en soude faelgeren [2]). Want hy nam nv voor hem, dat hy Wagenaer sonder eenige Verblindinge oft Toouerije woude aengrijpen. Ende met sulck een voornemen, so trock hy na Toledo, ende ginck met sommighe die hy daer toe hadde bewillicht [3]), ligghen buyten die Stadt, op een plaetse verborgen, ende hy bewillichde andere daer toe, dat sy in de stadt souden gaen, ende besien datse [175] Wagenaer met listicheyt buyten die Poorte mochten crijgen, twelc sy deden, ende oock te wege brochten. Als Wagenaer nv buyten quam ter plaetsen, daer den Spaengiaert verborgen lach, So spronck den Spaengiaert op met zijn gheweer, ende seyde tegen Wagenaer: Ghy Schelm, wilt ghy nv mijn gelt wederom geuen, of niet? Wagenaer seyde, wat gelt? Den Spaengiaert seyde: dat weet ghy wel. Ende sonder lange te beyden, so segt my terstont, wat ghi doen of laten wilt. Wagenaer sonder meer te spreken, nam den Spaengiaert by t'Hayr, ende vlooch met hem om hooghe. Den Spaengiaert begonst te roepen ende te crijten, want hy meynde dat hem de duyvel hadde, ende met hem na de Helle toevlooch, maer Wagenaer brocht den Spaengiaert aent gerichte vander stadt, ende sette hem daer op de galge neder. Den

[1] Verder (hd. ferner) [2] Missen, ontgaan [3] Overgehaald

Spaengiaert voelde wel, dat Wagenaer weder met hem nederdaelde, ende dat hy neder gesedt worde, maer hy en wiste niet anders, dan dat hy op eenen hooghen Thoren gheseten hadde, hy en conste hem oock niet verroeren. Den Spaengiaert dus sittende, begonst seer luyde om hulpe te roepen aen de gene die daer voorby gingen, maer niemant en wiste wat het beduyde, oft hoe hy daer gecomen was. So gingen sommige by de Overicheyt, ende gauent die te kennen, datter een op die Galge sadt, de welcke seer luyde om hulpe riep ende creet.

Als die Ouerheyt dit vernomen hebben, so sonden sy hare Sarganten, ofte Diefleyders daer henen, ende lieten den Spaengiaert wederom daer af halen. Als hy nv beneden was, so worde hy eerst siende, waer dat hy gheseten hadde. Die Diefleyders gingen met hem henen, ende brochten hem voor die [176] Heeren, die welcke hem vraechde, Hoe dat hy daer ghecomen was? Den Spaengiaert seyde: Hoe dat daer eenen Toouenaer was, de welcke hem daer op gevoert hadde, om dat hy den spot met hem gehadt hadde. Ende so hy daer van gene getuygenisse hadde connen brenghen, soo souden hem die Heeren een straffe af genomen hebben, als eender die des Heeren Gericht berooft ofte geswackt [1]) hadde. Ende also bleef des Spaengiaerts meyninge achter, ende was ooc moede met Wagenaer yet te versoecken van wrake maer hy nam voor hem den Toouenaer op een ander tijt met vreden te laten.

ℭ Van Christoffel Wagenaers Testament ende Doot.

ALs nv den Tijdt, die Christoffel Wagenaer vanden Duyvel geset was, op een Maent na voor by was, So quam den Geest Averhaen by hem, ende seyde hem, dat hy hem ghe-

[1] In minachting gebracht

reet maken soude, ende hem daer na schicken [1]), want so verre het mogelijck ware, so soude hy hem ten Eynde van de Maent halen, ende ter plaetsen brengen, daer hy dan soude mogen sien het gene dat hy ouer lange hadde begeert te sien. Ende so verre [2]) hy noch eenige lust oft genuechte begeerde te hebben, dat soude hy seggen, want hy hem in alles seer getrouwelijc woude helpen. Christoffel Wagenaer badt den geest Averhaen dat hy hem noch een Jaer Leuens woude gunnen, want hy sulcx wel verdient hadde, so waer het ooc wel billick ende Recht, dat hy sulcx soude genieten. Want (seyde hy) ick hebbe sommighe Menschen so verre ghebrocht, dat sy in groot Perijckel van hare Lijf ende Ziele zijn. Den Geest sprack, dat meucht [177] ghy verantwoorden, als ghy voor het Gerichte sult geroepen worden? want oft ghy met v bedriegerije langer Respijt meynt te crijgen, so waer het doch te vergeefs? maer ghy hadt daer mede wel verdient, dat my Godt toeghelaten hadde, v so veel te eerder van de Werelt te nemen, daerom so laet v hier met genuegen [3]), dat ick v mijne beloften so getrouwelijck gehouden hebbe: Maer hadde ick willen eenen leugenachtigen Geest wesen, so soude ick v al ouer langhe gehaelt hebben, ende v uwen verdienden Loon gegeuen, maer op dat ghy, ende ander luyden oock zien mogen, dat wy oock warachtich zijn, ende onse belofte wel vlijtelijck houden, hoe wel datmen ons Leugen-geesten ende Leugen-duyvels noemt, ende onsen Ouersten een Vader der Leugenen, so hebbe ick nochtans mijne belofte willen na comen. Hier hebt ghy het Antwoort. Ende wat ick v segge, dat zal waer zijn, daer meucht ghy v nv na schicken [1]), ende also scheyde den Gheest weder van hem.

[1] Zijn maatregelen nemen, zijne zaken daarnaar regelen
[2] Als soms
[3] Stel u hiermede tevreden

Als Christoffel Wagenaer dese Tijdinge van den Gheest cregen hadde, so riep hy synen ghheselle ende goede Vrient Johan de Luna by hem, ende vertelde hem het gene dat hem vanden Geest geseyt was, begeerde hier in synen Raet. Johan de Luna vragende [1]), hoe dattet synen Heere Fausto gegaen was? Wagenaer vertelde hem dat van voren aen, totten Eynde toe. Ende als Johan de Luna hoorde, dat hem Faustus voor zijn leste niet en hadde bekeert, so sprack hy: Mijn lieue Christoffel, my dunckt, so ghy nv noch boete dedet, ende v tot Godt bekeerde. ende leetwesen hadt van uwe zonden, so soude v God noch wel wederom in genaden aennemen, want ick hebbe oock voor my genomen, noch een tijdt lanck [178] mijne genuechte met dese Conste te hebben, maer als ick mijnen slach [2]) sie, so wil ick na Roomen trecken, ende Aflaet halen, ende oock een Agnus Dei [3]), dat den Paus selfs gewijdt heeft, want dat weet ghy wel, dattet seer goet is, ende dan so wil ick alle die boose gheesten laten varen, ende alleen daer by blijuen, ende also in een boetveerdich Leuen treden. Want ick weet wel, dat den Paus Sylvester, de tweede oock door die swarte Conste aen het Pausdom gecomen is. Oock hadde die altijt een Coperen Hooft op een besloten plaetse, t'welcke hy altijt om Raet vraechde, als het hem luste. Ende als hy vanden geest yet begeerde, dat heeft hy gecregen, ende nochtans heeft hy hem op het leste bekeert, ende ooc mijns bedunckens salich geworden. Gelijck Petrus Premonstratensis wijdtloopich [4]) beschrijft.

Als Christoffel Wagenaer dit hoorde, so dochte hem dit goet te wesen, ende hy nam voor hem penitentie te doen,

[1] *Lees* vragede [2] Goede gelegenheid [3] Een ovaalrond stuk witte was waarop was afgebeeld een „lam Gods", een lam dat een kruis vasthoudt [4] Uitvoerig

ende woude nv voortaen die Heylige Schrift lesen, ende hem met Godt versoenen, ende op zijne beloften wachten, die welcke hy te voren so moetwillich veracht, ende met voeten getreden hadde. Maer als hy begonste te lesen, so maeckten hem die Duyvel blint. Doen gaf hy synen medegheselle Johan de Luna dat Boeck, ende die las hem wat voor, maer hy wasset haest moede, ende also duerde zijn penitentie ontrent twee dagen, want dit strenge leuen dochte hem seer seltsaem [1]), want hy was dat zeer ongewoon. Averhaen dochte, soude dit lange dueren, so moeste ick my daer anders op spitsen, ende sien dat ick hier Raet toe vonde. Wagenaer ginck daer na eens wandelen, ende so ontmoeten hem een so schoonen Vrou, dat hy zijn leuen desghelijcx niet en [179] hadde gesien. Als hy nv wederom t'huys quam, so vergat hy zijne Penitentie, ende dachte op dese schoone Vrou. Als den Geest nv merckte, dat zijn penitentie al vergheten was, so ginck hy wederom by Wagenaer, ende vraechde hem, waerom dat hy so truerich was? Wagenaer antwoorde: Dat hy een so schoone Vrouwenbeelt ghesien hadde, de welcke hy geerne by hem woude hebben, om wat genuechte met haer te hanteren. Op een cort daer na quam dese Vrou in de stoue, ende groette Wagenaer seer, ende viel hem om den Hals, ende custe hem vrientlijck, ende sy bleef dry geheele Weken by hem.

Wagenaer vergat nv geheel zijn Penitentie, met zijne Boelschap, ende die tijdt worde hem oock geheel cort. Als die dry Weken ghepasseert waren, so nam de vrou oorlof aen hem, ende doen worde hyse eerst te recht kennende, ende sach dattet een seer leelijck out wijff was, ende sy was gants anders niet dan een doodt Lichaem gelijck, wtgenomen dat sy spreken ende gaen conste gelijck een ander mensche.

[1] Vreemd

Hier na so bereyde hem Wagenaer tot zijn henenvaert, ende riep synen gheselle Johan de Luna by hem, ende beval hem zijn Boecken, ende alle Secreten, ende andere Nigromantische heymelijcheyt, met sulcke conditie, dat hy na zijn doot synen Dienaer niet en soude vergeten, maer zijner gade slaen, so vele hem mogelijck ware, want hy hem seer trouwelijc ende wel ghedient hadde. Daer nae so maeckte hy hem by Testament, alle het ghene dat hy noch ghereedt ofte ongereedt [1]) achterliet, het welcke gewislijck niet seer vele en was. Ende hy bewees hem oock eenen Gheest, Cynabel genoemt, die soude hem na synen doot dienen, vanden welcken hy niet alleen Eer, ende [180] Lof soude ontfangen, maer oock Const ende Wetentheyt, d'welck daer na oock gheschiet is. Want hy Faustus ende Wagenaer niet alleen in Conste, maer oock in verstant verre te bouen gegaen heeft, gelijckmen in de navolgende Historie [2]) sal mogen lesen. Hier lietet Wagenaer by blijuen, ende hy ginc in zijn Camer, ende begonste seer Jammerlijc te clagen ende te kermen, ende schreyde ooc seer bitterlijc ouer zijn voorgaende Leuen. Ende hy brochte den gantzen tijt ouer, met te verhaelen zijn Zonden, die hy gedaen hadde, tot op den anderen dach, doen hadde hy bestelt een groote Sarck [3]), daer ginck hy inliggen. Ende hy riep synen Knecht Claes Muller, ende beval, dat Claes Muller ende Johannes de Luna, elck op een zijde van die Sarcke soude gaen sitten. Ende begeerde op haer, datse doch vlijtich wouden Godt bidden, om barmherticheyt zijnder Zielen, ende datse doch souden singen ende lesen, gelijckmen Misse plach te doen, want daer mede meynde hy den quaden gheest te verdrijuen, op dat hy hem dan niet van daer en soude doruen halen.

[1] Nl. aan goed [2] De geschiedenis van Joh. de Luna; *zie blz.* 178
[3] Steenen lijkkist

Ende hy badt haer, datse noch met aendachtiger Herten tot Godt wouden bidden.

Maer als de Vre nv voorhanden [1]) was, so quam den Gheest ghelijck eenen stercken brullende Wint, ende hy draeyde die Sarcke rontomme, dat alle beyde die Mispapen [2]) daer henen stouen, alsoo dat haer hooren ende sien verginck. Ontrent ouer dry vren daer na, quamen sy wederom by haer seluen. Doen sagen sy rontom haer in de stoue, daer was de sarcke met Wagenaer geheel wech, also dat sy anders niet en vonden dan sommige beenkens van de vingeren ende Teenen, Oock beyde die Ooghen, met [181] noch sommige cleyne stucxkens vleysch, ende oock wat vande Herssenen, die sy tegen de Muyr gecleeft vonden hangen. Dit vergaderden sy by malcanderen, om te begrauen, maer die Duyvel heeftet oock terstont wech gehaelt. Maer waer dat zijn gantze Lichaem met die Sarck gebleuen is, dat is goet te bedencken [3]). Also creech desen Christoffel Wagenaer synen wel verdienden Loon.

☞ Dese Historie, ofte geschiedenisse, is wt het Spaens in Duytsch ouergesedt, t'welck die duytsche Natie insonderheyt tot dienste geschiet is, ouermits datter vele Toouerijen, ende Ongelooouen ghevonden worden. Oock is dese Historie also ghemaeckt, dat daer niet in en is gevonden, dat Godt noch die Christelijcke Kercke tegen is, oft de jeucht eenige Argernisse mochte geuen. Daerom zijn hier alle Conjuratien, ofte Besweeringe wtgelaten, ende dat al wetende, want in het spaensche Exemplaer is gheweest, niet sonder groote Argernisse, alle Besweeringe gevonden. Welcke Exemplaer gecregen is van eenen Broeder van S. Benedictus Oorden,

[1] Ophanden, nabij [2] *Gemeenzame term voor* priester [3] Dat kan men wel nagaan

genoemt B. Martino, de welcke het selue langhe bewaert hadde. Ende ick bidde vrientlijck, die Leser wil mijnen Arbeyt ten besten houden, ick verhope cortelijc de Historie van Johannes de Luna ooc int Licht te brenghen, die welcke een goede Magis ende Philosophus geweest is.

☛ Hier eyndt die Historie van
Christoffel wagenaer.
FINIS.

[182] DIE TAEFFEL, OFT REGISTER VAN DESEN BOECK.

[1] Belooft

[1] Verkeerdelijk in plaats van 139

☞ Eynde des Registers.

Gedruckt tot Vtrecht, by my Reynder
Wylicx. Anno M.D.XCVII.

BIJLAGEN.

I. UIT DEN ANTWERPSCHEN DRUK

BIJ DE WEDUWE VAN HENDRICK THIEULLIER.

Blz. 5—8.

§. 1. *De geboorte van* CHRISTOFFEL WAGENAAR *en zijne opvoedinge.*

IN't jaer 1500 den 19 Februarii is geboren Chriſtoffel Wagenaer binnen de ſtad Wittenbergh. Als wanneer den Soudaen van Ormus hadde elf Sonen, den jonghſten van deſe wierdt voor Sot gehouden, en den oudtſten was eenen grooten Tyran. Den voornoemden Soudaen hadde twee Chriſtene knechten, die hy ſeer beminde. Den oudtſten Soon uyt begeerte om te regeren, ſtack op eenen nacht, Vader, Moeder, en alle ſijne Broeders de oogen uyt, uytgenomen den dwaſen Broeder, en ſlootſe daer naer in een kamer, en verbrandeſe alle levendigh. s'Morgens als men dit vernam, wilden de Borgers [6] deſe onmenſchelijcke daedt vreken, maer hy dwongh hun ſoodanigh, dat zy hem moeſten erkennen als haeren Soudaen. Den ſimpelen Broeder liep in een van hun Kercken, en riep: O Godt mijn Broeder is eenen duyvel. Achthien dagen daer na, ontboot den Soudaen een van ſijn twee Chriſtene knechten, en hiet hem ſijnen kameraet dooden, maer hy en wilde ſulckx niet volbrengen, al waſt ſchoon dat hy hem groote ryckdommen beloofde: Daer na dede hem den Soudaen vertrecken, en ontboot vier dagen daer na den anderen Chriſtenen knecht, en verſocht hem van gelijcken, dat hy ſijnen kameraet dooden ſoude, hem belovende groote ryckdommen te geven, ſoo haeſt als hy 't ſoüde volbrocht hebben. Deſen begeirigh ſijnde om ryckdommen te beſitten, beloofde het te volbrengen, maer als hy thuys vaſt loerde hoe hy ſijnen ſlagh beſt wilde waernemen, ſoo wiert het ſijnen kameraet gewaer, en ſprack: O gy verrader/ ick ſien wel wat gy van ſin zijt/ wacht ick ſal u eerſt dooden. Aenſtonts viel

den verrader op ſijn kniên, en badt om vergiffeniſſe, bekennende ſijn boos voornemen, en na dat hy ſijn ſweert af geleyt hadde, ſprack den kameraet: Alhoewel gy een verrader geworden zijt van my ſtaet evenwel op/ [7] ick wil 't u om Godts wille vergeven: Siet gy niet dat onſen Soudaen eenen Tyran is? Ick ſoude u over vier dagen vermoort hebben hadde ick Godt niet gevreeſt: Want den Soudaen het my bevolen hadde. Gaet nu tot den Soudaen/ en ſeght dat de ſake volbrocht is. Soo haeſt als hy den Soudaen deſe tydinge bracht kreegh hy eenen degen in ſijn borſt voor ſijnen loon. Als ſijnen medegeſel dit vernam, ginck hy heymelijck gewapent tot den Soudaen, als den Soudaen hem ſagh vraeghde hy: Honts ſoon leefde gy noch? Den Chriſten antwoorde: Ia Hont ick leve noch verdeffendeert nu u lijf. Aenſtonts trocken zy hun ſweert en begoſten te ſchermutſeren, maer den Chriſten trefte den Soudaen ſoo wel dat hy doodt ter aerde viel. Alſoo eyndighde deſen goddelooſen Tyran ſijn rampſaligh leven. Daer na wilden zy deſen Chriſten Soudaen maken, maer hy excuſeerde hem, en badt hun, dat zy den jonghſten Sone die voor Sot gehouden wiert, Soudaen ſouden maken, het welck zy deden, en voor ſijnen getrouwen dienſt maeckten zy hem Gouverneur van de Stadt, en de omliggende plaetſen.

De Moeder van Wagenaer was een ontuchtigh, en onſuyver vrouwperſoon, de [8] welcke niet alleenelijck en leefde by haeren onkuyſchen handel, maer daer-en-boven en liet zy niet liggen, dan dat te heet, of te ſwaer was. Maer wie ſijn Vader was en weet men niet wel; dogh men houdt voor zeker, dat het eenen Wever geweeſt is, by de welcke ſijne Moeder van haer 18 tot haer 30 jaeren voor Meydt gedient heeft, aengeſien hy den naem van deſen Wever is voerende. Naer dat ſijne Moeder in haeren onkuyſchen handel 15 jaeren volhert hadde, is zy ſeer miſerabel (van een igelijck verlaten ſijnde) op eenen meſthoop liggende geſtorven van de Spaenſche Pocken; als wanneer Wagenaer 14 jaeren oudt was. Wagenaer nu alleen ſijnde, en wiſt niet wat beginnen, om by te leven, beſloot by ſigh ſelven liever bedelen te gaen als hem tot het werck te begeven, 't welck hy oock gedaen heeft.

Blz. 37—44.

§. 12. *Wat* WAGENAER *in* ANTWERPEN *gedaen en gesien heeft.*

ALs Wagenaer binnen de wyt-vermaerde Coopſtadt van Antwerpen quam wiert hem voor eerſt getoont het ſchoon groot en prachtigh marbere Stadt-huys, alwaer was op ruſtende het gebeente van eenen grooten Monſtreuſen Reyſe [1]), met den Stegel-reep ende Spore, 't welck daer veel honderde jaeren geruſt heeft, dog is op den 4 November 1576 door den brand geconsumeert. Dit voornoemt Stadthuys is opgebouwt in 't jaer 1560, den eerſten ſteen is geleyt den 16 Februarii van 't ſelve jaer; dog al is 't gebeente Stegel-reep en Spore van den voornoemden Reuſe geconſumeert door den brandt, den gevel en de mueren van 't Stadt-huys ſijn evenwel blyven ſtaen, maer den marber is door de hitte geſprongen, gelijck men tot op deſen dagh noch ſien kan. Daer naer brachten zy hem op de Borſe van de Cooplieden, welcke [38] den inganck heeft van 4 zyden, geheel in 't vier-kant met gaelderyen daer men van den regen bevrydt is, boven met veel kramen verſien van alderleye koſtelijcke goederen. Maer zy is afgebrandt met alle de kramen ende Coopmanſchappen (daer ſeer groote ſchade gebeurde) in't jaer 1583 den 25 Februarii. Sy is op een bequame plaets gelegen, voor alle quartieren van de Stadt, alwaer de Cooplieden ontrent den noen en s'avonts vergaderen, om te negotieren. Sy heeft twee Thorens, ende een schoon Horologie. Dit pronck-stuck van de werelt is opgebouwt in 't jaer 1531, en heeft ſijnen naem gekregen van een groot ende oudt Huys binnen de Stadt Brugge, gebauwt door een Edel Familie, met toe-name van de Borſe, met hun wapen boven de deure van 't voorſeyden Huys. De Cooplieden namaels verkieſende een ander plaetſe tot haerder negotie, ſoo tot Antwerpen als te Brugge, hebben aldaer die plaetſe haerder vergaderinge inſgelijckx de Borſe genoemt. Noch weſen zy hem de Engelſche Borſe, een plaiſante plaetſe alzoo genoemt, overmits de Stadt deſe met een schoon Huys ende Logiſt heeft doen bauwen in 't jaer 1550 tot gerief van de Engelſche Natie. Als Wage-

[1] *Lees* Reuse

naer het Oosters en Hessen-huys oock gesien hadde brachten zy hem in de [39] Hooft-kercke, de welcke toe-ge-eygent is aen die Patronersse der Stadt, de Heylige Maget ende Moeder Godts MARIA; daer toonden zy hem al de konstige Belden en Schilderyen, met 38 schoon vercierde soo marbere als andere Autaeren, met 3 generael Chooren van marber, en dry schoon Oogh-salen [1]), en 3 Orgels alles seer konstig gemaeckt. Daer naer toonden zy hem den schoonen en hoogen Thoren, verciert met twee Beyaerden [2]), en in de festigh klocken [3]), en twee Wysers ider van 70 voeten in 't ronde, en bevondt den Thoren 420 voeten hoogh te wesen. Als hy dese, en al de ander schoon Kercken en Cloosters gesien had, leyden zy hem naer 't Casteel, daer de Schelde is rondtom loopende, welck Casteel onvinbaer is, om haer sterckte. In 't midden stont den Hertogh van Alba in metael uyt-gebeeldt geheel in 't Harnas, uytgenomen sijn Hooft, 't welck bloot stont, ende sijnen rechten arm, daer hy mede na de Stadt wees. Onder sijne voeten lagen 2 metale Belden, bediedende de 3 Staten des Landts, de twee, te weten, den Adel, en de gemeynte, ofte de Steden die hy onder sijn voeten gebracht hadde, latende alleen de Geestelijckheyt in haer geheel. Dese 2 Belden hadden veel armen, en in de handen zy versoeck-brieven, Borsen, [40] gebroken Hamers, ende brandende Fackels; zy waeren bedeckt met mom-aensichten, aen hunne ooren ende Halsen hongen Geuse Schoteltjens, Bedelsacken ende ander diergelijck getuyg. Voor in den steenen voet was dit opschrift gekapt: Ferdinando Alvarez à Toledo Albae Duci; Philippi secundi Hispaniarum Regis apud Belgas Praefecto, quòd extinctâ seditione, rebellibus pulsis, Religione procuratâ, justitiâ cultâ, Provinciis pacem firmavit Regis optimi Ministro fidelissimo positum. Dat is: Ter eeren van Ferdinandus Alvarez de Toledo den Hertoge van Alba des Coninghs van Spagnien Philippi den tweeden Opper-Gouverneur der Nederlanden: om dat hy den oproer gedemt, de wederspannige verdreven, den Godts dienst besorght, de gerechtigheyt geoeffent hebbende, eyndelijck den peys ende den vrede in de Landen bevestight heeft; soo is dit gedenck-teecken voor hem als voor den alderbesten Coninghs alder-getrouwsten Dienaer gestelt geweest. En

[1] Oksaal, galerij [2] Klok om te luiden [3] Het klokkenspel

d'ander zyden van den ſelven ſteenen voet, waeren met verſcheyde bedietſelen ende Sinne-belden verciert. Onder 't metalen Beldt ſtont oock gegraveert: Jongelingi opus ex aere captivo. Dat is: Jongelinghs werck van 't afgewonnen metael. Dit trots Beldt is door ordre van den Hertogh van Alba opgerecht in 't jaer 1569, en naer dat 't vier [41] jaeren geſtaen had, is 't door ordre van den Coninck van Spagnien wegh-genomen en ergens in 't Magazyn geſtelt, 't welck hy dede, om de gemeynte ende den Edeldom te vreden te ſtellen, die daer mede den ſpot hielen. In 't jaer 1577 op 't eynde van Auguſtus hebben de Geuſen (na dat zy van de Stadt, en 't Caſteel hun Meeſter gemaeckt hadden) dit voorſeyde Beldt uyt den hoeck gehaelt, en over de pleyn gerolt zynde, iſt ſoo van de Borgers als Soldaten, met ſtocken, Bylen ende Kap-meſſen om verre geſlagen; als hun willende wreken, namen vermaeck in dit Beldt ſoo te miſhandelen, te vervloecken en te vermaledyden. Nog waeren zy niet voldaen, veel droegen ſtucken en brocken, ſoo [1]) van den voet als van 't Beldt mede droegen, die zy als een gedenck-teecken van haere wrake thuys ophongen voor haere nakomelingen. En dit ſelve Beldt is als dan wederom geſmolten en Canon af gegoten, gelijck 't eertyts geweeſt hadde.

Voorts vertelden zy Wagenaer de opkomſt van 't Caſteel, aldus: Dit Caſteel is eerſt beworpen van Margareta van Parma onse Gouvernante, in 't jaer 1567, welcke gelegentheyt zy ſelf beſien, ende den Hertogh van Alba goedt gevonden heeft, om de Borgers te dwingen, en daerom heeft [42] hy 't in 't volgende jaer doen opbauwen, daer ſtellende voor Ingenieur den Grave Paciotti, met twee duyſent mannen, die dit Caſteel in korten tydt opbauden. Dit Caſteel is vyf hoeckigh, ſeer wel gelegen tuſſchen vyf groote en ſchoone Bolwercken, waer van 't eerſte naer den water-kant wordt genoemt Bulvardo del Duco, het tweede naer S. Joris, Bulvardo del Ferdinando, het derde oock na S. Joris, Bulvardo de Toledo, het vierde na den water-kant, Bulvardo de Alva, en 't vyfde naer 't Kiel, Bulvardo de Paciato, welcke vier eerſte Bolwercken in 't vlaems te ſeggen ſijn, Ferdinandus, Toledo, Hertogh, ende Alba, en 't vyfde is den naem van den Ingenieur Paciotti, die 't Caſteel opgebaut heeft,

[1] Welke zij

en die binnen Vlissingen verraderlijck van den Hopman de Rycke willekom geheeten, en korts daer naer opgehangen is, met twee Spaensche Jonckers, tot spyt van Duc de Alba, om dat zy wisten dat hy niet alleenelijck sijnen oppersten Kryghs-Bouw-meester, maer daer-en-boven naer maeghschap was. Dese vreede daedt is geschiet in 't jaer 1572.

Daer naer toonden zy Wagenaer de oude Borght, en de Schelde, die Brabant van Vlaenderen is scheydende, welck over de 500 ellen breedt is, en 22 diep, als 't hoogh water is: waer op hy wel 400 soo Fregat[43]ten, Coopvaerdy als Oorlogh-schepen sag. Daer naer toonden zy hem de schoon Vesten, beplant met vier ryen Lindt-boomen, waer van de mueren sijn van witten arduyn opgebaut. De 10 stercke Bolwercken, en de stercke Forten gesien hebbende, is naer sijn Logement gegaen.

Op eenen tydt als Wagenaer aen Tafel was geseten, waeren daer 2 Vrienden komen eten, en eenige andere Persoonen, die daer met de maeltydt aten; onder andere was daer eenen ouden Sot, die niet en sprack dan van schoon Vrouwen, desen na dat hy Wagenaer wel bekeken hadde, vraeghde welcke Vrouwen de beste, en de schoonste waeren? Wagenaer seyde:

Wilt ghy een hups, een rustigh Wyf?
Nemt eerst uyt Nederlandt het Lijf;
Nemt dan noch tot soo weerden pant,
Het aengesicht uyt Engelant.
En voorder noch, gelooft my vry,
Een Tongh uyt Brabant dient' er by,
En doet' er by een Hollants hert,
Dat niet te light verslingert wert;
Maer soo ghy wilt den hooghsten prys,
Soo haelt de Billen van Parys;
Voeght dit by een, beminden Vriendt,
Soo hebd een Wijf gelijck u dient.

Na dat Wagenaer dese en meer andere woorden tot den ouden Susannen-boef ge[44]seyt hadde, hoorde hy verhalen watter in de Lepel

ſtraet al om ginck, met alle die Venus-dieren, de welcke menigen Mans-perſoon s'avonts met gewelt in Huys ſleurden, en na dat zy veel dertelheden met hun bedreven hadden, noch waeren wegh jagende ſonder kleederen; zoo dat in 't vallen van den avont daer niemant derft doorgaen, als Soldaten, Schippers of Matrooſen, en kanalie die niet te verlieſen hebben; By dagh ſitten zy voor haer deuren, ſeer ſchoon gekleet, op de nieuwſte Mode, de aenſichten geblancket, en 't hair gefriſeert, metten uytgeſtreckten Hals, gelijck kroppers, of Pagadetten. By dagh heeft deſe ſtraet meer beſoeck, en kykers, als eenige ſtrate van de Stadt, want igelijck nieuwsgierigh is, om dit volckxken te ſien; waer van de geheel werelt door zoo veel geſproken wordt. Imant luſt hebbende, om met een van deſe Venus-dieren ſigh te vermaken, diên haddeſe maer wat te bekyken, aenſtonts wierden zy geroepen, en in huys geleyt, daer zy dan met u vrolijck waeren, ſoo lanck als u gelt duerde, en uwen onkuyſchen luſt voldaen hebbende, quaemt daer niet alleen uyt met een ydel Borſe, maer dat 't erghſte van al is, ſomtyts met eenen quaden Generael.

Blz. 89—99.

§. 23. *Hoe* WAGENAER *wilde naer de Helle gevoert weſen, en wat voor volck hy daer in geſien heeft.*

WAgenaer by ſijn ſelven beginnende te overpeyſen, hoe ſijn jaeren allenghskens door gingen, en hoe hy haeſt te verwachten hadde, het ſelve lot gelijck Doctor Fauſtus ſijnen Heer en Meeſter, begoſt daerom ſeer treurigh te worden. Zynen geeſt Averhaen dat merckende; vraegde hem, Wagenaer waerom zijt gy treurigh? Wilt gy eenige ſchoone Vrouwen hebben om u te vermaken? Neen (ſeyde Wagenaer) Maer ick wil dat gy my voert by de helle/ en laet ſien al de tormenten en pijnen die de verdoemde lijden; Het gene Averhaen weygerde te doen. Wagenaer ſeyde hem: Heb ick in mijn Contract niet uytdruckelijk beſchreven/ dat gy my in alles moet gehoorſaem zijn/ ofte by aldien gy in een poinct komt

te manqueren / ick mijn gelofte niet houden moet; over-ſulcks / en wil dan mijn gelofte oock niet houden; Averhaen ſocht het hem uyt ſijn hooft te ſteken, begoſt wat anders te kouten, en veel aerdige boetſeryen uyt te rechten, maer Wagenaer blyvende op ſijn opinie, woude ſijn Con[90]tract abſoluet niet houden, ende ſijn handſchrift wederom hebben, en dat aenſtonts. Averhaen ſiende datter niet aen te doen was ſeyde: Gy onnooſelen en ſlecht bedachten Philoſooph / wat wilt gy alreede aen de helle doen? Gy ſult daer eerder / en langer in weſen / als 't u lief ſal weſen; want uwen tijdt haeſt om is / nochtans wilt gy'er zijn / ick salder u brengen / maer gy ſult daer na noyt blyde ure meer hebben / als gy sult geſien hebben al de grouwelijcke tormenten die de verdoemde lijden in de helle / maer moet noch tot morgen wachten; Waer mede Wagenaer te vreden was.

Den heelen nacht en dede Wagenaer niet dan geduerigh peyſen op de helle, en als den dagh gekomen was, dede hy hem aenſtonts door ſijnen geeſt Averhaen by de Helle voeren. Daer hy Lucifer den Prince der duyvelen ſagh ſitten in eenen hoogh verheven Stoel, omringelt, met millioenen duyvelen in 't midden der vlammen. Averhaen wees hem veel Joden, Turcken, Afgodiſten en Toovenaers, onder de welcke hy hem wees Lucianus / Virgilius en Simon den Toovenaer: Onder de welcke hy Doctor Fauſtus / en ſijn Voester [1]) en Concubine, te weten, de ſchoone Cyrene [2]) sagh, de welcke ſeer [91] jammerlijck was lammenterende, en ſuchtende, vervloeckende en vermaledydende Godt, en haere Moeder, om dat zy haer de Tooverkonſte geleert hadde, ſoo deden oock al de andere. Aengaende de Toovenaers die wierden met de Joden, Turcken en Afgodiſten, geduerigh met yſere krauwels en Riecken door hun vleesch gesteken, en alſoo in de vlammen geſtooten, want zy boven in de Helle ſwermen [3]) met de Heydenen. Daer na wees hy hem

[1] Min [2] De bij Aristophanes voorkomende hetaere Kyrene, of wat waars schijnlijker is: de nymph Kyrene, eene jageres van groote schoonheid waarvoor Apollo in liefde ontstak en die door hem ontvoerd werd. Hier in de plaat van Helena gezet, met wie zij veel overeenkomst heeft. [3] Wemelen, krioelen

waer de quade en verloochende Chriſtenen lagen, te weten veel leeger daer hy aenſtonts Marten Luther/ en Jan Calvin met hun Concubinen wierdt kennende, ende veel van ſijn Mackers, die veel vreede ſteken, en ſlagen met yſere Handt-boomen op hun leden kregen, hy begoſt te ſchudden en te beven, principalijck als hy hun ſagh ider een lange yſere pin door de tonge ſteken, en veel ſchrickelijcke Draken, hun aengrypende, en ſchier als verſcheurende, met veel Serpenten, en Schorpioenen, de welcke hun het ingewant uyt haelden; voorts ſagh hy de Nonnen, die de Kap op den Thuyn gehangen, en de Concubinen van veel Ketters geweeſt hadden, van gelijcken tracteren; en rondtom hun lichaem niet dan Slangen en Serpenten, 't vleeſch van haer lichamen als op eten, ſoodanigh dat [92] men de darmen met het ingewant uyt den buyck ſagh hangen. En daer na ſagh hy de wonden vol geſmolten Loot, gemengelt met Solfer, en Peck gieten; daer na ſagh hy 'er veel na eenen donckeren kelder ſleypen (waer onder was Marten Luther en Ian Calvin/ met hunne Concubinen) in welcken kelder niet anders en was dan Ys, en daerom genoemt den Yskelder, daer zy wederom veel nieuwe tormenten moeſten onderſtaen, want zy daer met een groot gewelt wierden van boven neder geſmeten, van vreeſſelijcke duyvelen; ſeggende: Light daer nu gy verloochende Chriſtenen/ de welcke u hebt van de H. Kercke afgeſcheyden/ om u ſinnelijckheden/ en ongeregelde luſten in te volgen/ voldoet hier nu uwen luſt/ dit ſal u een verkoelinge zijn/ om uwen onkuyſchen brandt te bluſſchen. Aenſtonts ſagh hy hun Lichamen doorſteken en doorſnyden, op ſcherpſnydende Ysſchollen; daer na weder in 't vier geworpen ſijnde, ſagh hun vreedelijck braden, en de duyvels met nieuwe tormenten hun pynigen. Noch ſagh hy in 't diepſte van de Helle, den rycken Vreck, ende alle de Chriſtenen, die in doodt-ſonde geſtorven ſijn, de welcke ſchromelijcke pynen waeren lydende, ider navenant de ſonden die [93] hy in de werelt gedaen heeft; want ſommige wierden gerooſt in de vlammen ende Solfer. De duyvels om hun meer te pynigen liepen op hun, ende onder hun, met dicke Flambeeuwen van Peck, ende Solfer, met de welcke zy hun vreedelijck verbranden, ſoodanigh dat

men de ſtucken vleeſch van hun lichaem ſagh vallen. Andere wierden op Rooſters geſmeten, vol ſcherpe ſtaele pinnen, die hunne lichamen waeren doorſtekende, ende deſe ongeluckige beten hun ſelven, door die groote pynen ende tormenten, ende als raſende, wierpen hun ſelven op deſe punten, proevende (ſoo het ſcheen) noch eens te ſterven, om een eynde te geven aen hunne vreede tormenten: Maer de ſententie van hun lyden was ſoodanigh, dat hoe zy hun meer pooghden, om hun ſelven te vernielen, hoe zy heelder bleven, om altyt meer te verdragen de geduerige continuatie van hunne tormenten. Andere lagen geſtreckt op groote Raderen vol van Schaerſen [1]), die alle hunne littmaeten in ſtucken ſneden, ende zy quamen terſtont weder by een, op dat hunne pynen eeuwigh ſouden weſen. Andere waeren omringelt met Draken, die met Yſere Haken hun de Senuwen waeren afruckende, met al de Arterien; en om hun wonden te meeſteren, [94] gotender geſmolten Loot in. Sommige lagen in ſeer groote en diepe Sneeuw-grachten, ende op de kanten van de ſelve, menighte Helſche Beulen, die anders niet en deden als in hun lyf te ſteken, met ſcherpe Helſſens [2]) 't welck hun veroorſaeckte een afgryſſelijck tieren, ſchreuwen ende huylen. Sommige wierden op een Radt gedraeyt vol ſcherpe punten en ketenen, ſoo gloeyende als vierige Kolen, aen ider punct was eenen verdoemden hangende met de voeten; ſoo dat hun hoofden ſleypten langhs de aerde, die beſaeyt was met gloeyende kolen, heel vervult met Solfer, de duyvels draeyden dit Radt ſo ſnellijck van d'een zyde tot d'ander, dat den eenen den anderen ſeer vreedelijck was quetſende. Noch wees Averhaen hem als een huys daer ſchroomelijcke vlammen waeren uyt kommende, en ſeyde: Dit is de Badtſtove daer hun zijn boeyende/ alle de gene die geduerende hun leven curieus hebben geweeſt van hun Lichaem te parfumeren/ en te vercieren met onkuyſche drachten, als zijn Fardegodijns [3]), Blanketſel ende wel rieckende reucken. De poorte open doende ſagh hy eenen grooten diepen Poel van Sneeuw ende Ys, in den welcken (tot den hals toe) was een oneyndelijck getal van Vrouwlieden. Sy riepen met

[1] Scherpsnijdend mes [2] Els, priem [3] Vertugadin, hoepelrok

een be[95]vende ftemme: Vervloeckte hooverdye/ vermaledyde Ydelheyt/ die ons hier toe gebracht heeft! Noch wees hem Averhaen in eenen vierigen Poel veel valfche Munters, Dieven en Gierigaerts, de welcke hy hoorde roepen: Vervloeckt moeten de Rijckdommen zijn/ die ons hebben veroorfaeckt defe oneyndelijcke ellenden. Op een ander plaetfe hoorde hy veel onkuyfche al huylende roepen! Ick brandt/ ick Kiffe[1])! O vervloeckte genuchten! Vermaledijde Wellusten/ die tot ons eeuwigh ongeluck dit al vernielende vier hebben ontftek en. Noch fagh hy veel Dronckaers, ende Gulfigaers, de welcke waeren lydende eenen rafenden honger, en eenen onuytbluffchelijcken dorft, niet anders voor gefet wordende, dan 't vleefch van Slangen en Serpenten voor Spyfe, en 't fchuym van Draken, voor dranck. Hy fagh daer noch veel Grammoedige, Nydigaers, Luye, Trage en Vaddige, de welcke feer vreeffelijck van veel duyvels wierden aengeftout[2]), met brandt-ftocken en Handtboomen, en dusdanighlijck wierden of gefmeirt, dat men hunne Ribben ende alle haere Beenderen hoorde kracken. Daer na thoonde hem fijnen geeft Averhaen, een groote en breede diepe vierige plaetfe, daer fagh hy veel onkuyfche Jouffrouwen, omringelt met Slan[96]gen en Serpenten, om haere hoofden, in plaetfe van hair, en 2 vreeffchelijcke Adders hangende aen haere oogen, de welcke de Herfenen fogen uyt hunne hoofden, noch had ider 2 andere vergiftige Slangen, de welcke langhs de Neus gaten in kropen, aen hunne oogen hingen 2 fenynige Egdiffen, hunne tonge in duyfent ftucken morfelende, met een onuytfprekelijcke rafernye; op hunne Borften faten 2 dicke leelijcke Padden, die haer de Borften allenghskens waeren af knagende. Eenen fchroomelijcken Draeck dede hun fijn fchuym doorfwelgen; een ander fchroomelijck Serpent 4 à 5 mael rondtom hun lyf gevloghten, ftack'er fijn Hooft binnen in, ende trock'er uyt alle hun ingewant; twee grouwelijcke duyvels met gloeyende Tangen, nepen fonder ophouden alle de litmaten van hun lichaem, met de welcke zy Godt 't meeft vergramt hadden, ende goten daer geduerigh gefmolten Loot ende fiedende Olie in.

[1] Sissen, snerken [2] Aangedreven, bestookt

't Is onmogelijck te beſchryven, de ſeldtſame grimmagien die zy maeckten, haer oogen glinſterden van raſernye, ende draeyden haer vreeſſelijck in den kop: Sy wierpen door haer oogen, ende neusgaten een vier uyt, vol Solfer ende Peck: Sy trocken haeren mont erger als een Helſche Furie: Eenen brandenden [97] vierigen Roock bekleede haere Lichamen. Maer 't ſchroomelijckſte van al was te hooren het onmenſchelijck gehuyl en gejammer. Vervloeckte creatueren/ als wy zijn/ riepenſe, die om ſoo kleyne genuchten hebben verdient ſulck een groote ſtraffe. Vermaledydt Hooft, 't welck om dat gy den Setel geweeſt zijt van alle ydelheyt/ nu moet zijn het aes van alle dit fenynigh gewormte ende Serpenten der helle. Vermaledyde Oogen, de welcke om ons al te groote vryheyt/ ende oneerlijcke geſichten nu worden gepijnight met te moeten ſien dat wy niet en konnen verdragen. Vervloeckte Ooren, die om ſoo geerne gehoort te hebben onkuyſche Liedekens/ nu gedwongen worden te hooren een hels muſieck. Vervloeckte Neus-gaten, die om ſoo veel geſochte welluſtige Keucken nu worden vervult met den ſtanck van vuyl pryen/ ende rotte lichamen der verdoemde. Vervloeckte en duyſent mael vervloeckte Lichamen, de welcke om te ſeer zijn welluſten in gevolght te hebben/ in al te overvloedigh cieraet/ ende verboden ſinnelijckheden/ altijt ſullen moeten bedeckt zijn/ met eenen roock van vier ende vlammen/ en gepijnight met hondert duyſent verſcheide tormenten. Vervloeckte Schepſelen, die oorſake hebt gegeven tot ons [98] ongeluck/ ende mede plichtigh zijt geweeſt in onſe misdaden. Vervloeckt moet zyn onſen Vader ende Moeder/ die ons gegeven hebben het tijdelijck leven/ 't welck wy gebruyckt hebben tot d'eeuwige dood. Vervloeckt boven al vermaledyde Eeuwigheyt, die noch eynde/ noch verlichtinge en ſult geven aen ons ellenden. O Eeuwigheyt! Vervloeckte en vermaledijde Eeuwigheyt! Onder den grooten hoop onkuyſche Jouffrouwen ſagh'er Wagenaer veel met

gloeyende yſere banden om de Leden, en dit waeren de gene die op deſe werelt den Fardegodyn gedragen hadden. Daer naer wees hem Averhaen onder de verdoemde veel Keyſers, Coningen en ander groote Perſonagien, zoo van Mans, als Vrouw-lieden, de welcke ſeer ſchroomelijcke pynen waeren lydende, want ider hadde een gloeyende yſere Croon op het Hooft, die doorbranden de Schotel [1]), en de Herſenen, met het Voor-hoofdt, eenen gloeyenden Schepter in de hand houdende, wierden alzoo geduerigh aengedaen gloeyende Harnaſſen vol ſcherpe Pinnen, die hunne lichamen waeren doorbrandende, en doorſtekende, noch wierdenſe met vierige Sweerden geſteken in de heetſte, ende vreeſſelijckſte vlammen, doende niet anders dan vervloecken ende vermaledyden [99]Godt, en hunne Ouders, en hun ſelven. Noch wees hy hem verſcheyde Pauſen, Cardinalen, Patriarchen, Biſſchoppen, Abten, &c. En een onuytſprekelijck getal van wereltlijcke Prieſters, ende Religieuſen, ſoo Mans als Vrouw-perſoonen, de welcke in 't diepſte van de helle lagen, lydende de ſchrickelijkſte tormenten van al, want zy wierden de huyt af gevilt, en 't geheel lyf doorwont langhs alle zyden, en daer na de wonden vol ſcherpbytende materie gegoten, op gloeyende Rooſters geſmeten, en geduerigh met het ſchuym van Draecken, en het bloed van Slangen en Serpenten gelaeft. Daer (ſeyden de duyvels) drinckt en verſaet u gy Meſt-verckens (de welcke uwen Godt van uwen buyck gemaeckt hebt/ en oorſaecke zijt van het verlies van millioenen zielen/ de welcke door u quaet exempel/ en om uwen 't wil nu in de helle liggen. Alle oogenblicken leden zy nieuwe tormenten, die my onmogelijck ſijn te beſchryven, want zy alle de tormenten moeſten uytſtaen, die de duyvels konden verſinnen, ofte bedencken. Na dat Wagenaer deſe, en diergelijcke perſoonen, en de tormenten der Helle geſien hadde, dede hy hem na Wittenbergh voeren.

[1] Hersenpan

Blz. 100—103.

§. 24. *Hoe* WAGENAER *wilde penitentie doen, en hoe hy afgetrocken is van zijn goedt voornemen; met zijn ſchromelijcke doodt.*

WAgenaer in ſijn kamer alleen ſijnde, begoſt te overpeyſen, hoedanigh hy ſijn leven had over gebrocht, en wat hem in 't kort ſoude over komen, dede niet dan ſuchten, weenen en klagen: Ach (riep hy) noch 18 maenden dan moet ick oock by D Fauſtus mijnen Heer en Meeſter gaen lyden / die ſchroomelijcke tormenten! Noch 18 maenden / dan ben ick oock eenen brant ſtock[1]) der Helle! Ach wat heb ick gedaen? Noch 18 maenden heb ick tijdt! Wat nu gedaen? Wil ick blijven in mijnen verdoemelijcken ſtaet / of wil ick my beteren / en gaen weerdige vruchten van penitentie doen / want ick heb noch tijdt / om my te verſoenen met mijnen goeden en ſaghtmoedigen Godt / den welcken ick onſaligen menſch ſoo menighvuldighlijck vergramt hebbe? Als Wagenaer beſigh was met diergelijcke lammentatien, ende verſuchtingen al weenende na den Hemel te ſenden, quam Averhaen by hem, ende vraeghde: Waerom treurt gy Wagenaer? Gy hebt immers noch 18 maenden tijdt / om u te vermaken: Wilt gy [101] jet hebben ſpreckt? Waerom maeckt gy ſwaerigheyt? Gy zijt immers geſont en fris / nemt u vermaeck terwijlen gy noch tijdt hebt. Ick en begeer niet anders van u (ſeyde Wagenaer) dan twee jaer verlenginge van mijnen tijdt? Dat is in mijn macht niet (ſeyde Averhaen) vraeght jet anders / 't zy gelt / goet / eten / of drincken / ofte ſchoone Vrouwen / dat kan ick u geven. Kont gy my niet anders geven (ſeyde Wagenaer) gaet dan van hier / en dat aenſtonts. Adieu Heer Wagenaer! Riep Averhaen, en hy vertrock. Wagenaer wederom alleen ſijnde, wierp zy ſelven voor de voeten van ſijnen gekruyſten Salighmaker, en al weenende begoſt hy ſijn ſonden 't overpeyſen, en te verfoeyen ſijnen ellendigen en

[1] Stuk brandhout

verdoemelijcken ſtaet. Terwylen hy aldus beſigh was met een berouw over ſijn ſonden te verwecken, quam Doctor Fauſtus ſijnen Heer en Meeſter, met de ſchoone Cyrene, en den geeſt Abutaha, (ſeer ſchoon en aenlockende gekleedt) by Wagenaer, de welcke hem uyt loegen [1]), en beriſpten over ſijne droefheyt, hem voor oogen ſtellende de genuchten, en de playſieren van de werelt, met de ſchoonheyt der creatueren; aengeſien hy noch 18 maenden tydt hadde, hy diên ſoude beſteden in vreught en vrolijckheyt, en op 't eynde van [102] de 18 maenden, hem Averhaen dan ſoude twee jaer verlenginge van ſijn contract beſorgen, om ſijn vermaeck te nemen, ofte om penitentie te doen. Wagenaer D. Fauſtus ſijnen Heer en Meeſter deſe en diergelijcke woorden hebbende hooren ſpreken, dede aenſtonts Averhaen by hem verſchynen, en vraeghde, of hy hem van 2 jaer verlenginge ſoude beſorgen van ſijnen Prince Lucifer, 't welck Averhaen hem beloofde, by aldien hy die ſottigheyt (ſoo noemden hy de penitentie) wilde 2 jaer uyt ſtellen, en ſijn vermaeck nemen met de creatueren. 't Welck Wagenaer hem beloofde. Na dat D. Fauſtus hem de ſchoone Cyrene hadde ten hooghſten aengepreſen, is hy vertrocken: en Wagenaer ſijn oogen ſlaende op de ſchoone Cyrene vergat ſijn penitentie, en begoſt op haer te verlieven, hiel haer voor ſijn Concubine. Dog ider reyſe als hy hem ergens alleen bevondt, docht hem altyt dat hy aen de Helle was, en daer wederom ſagh al de tormenten en pynen, die hy de verdoemde hadde ſien aen doen, en dan begoſt hy te ſchudden en te beven, uyt vreeſe van die pynen verweckte hy dan een berouw over ſijn ſonden. Ider reyſe als hy hem tot Godt wilde keeren wiert hy door de argliſtigheyt van den duyvel, (in de gedaente van de ſchoone Cyrene) [103] afgetrocken van ſijn goedt voornemen. En naer dat hy 18 maenden met haer Gebœleert hadde, is hy eyndelijck van haer, en van den duyvel bedrogen, want hy meynende noch twee jaer te leven, is in ſijn ruſt liggende neven de ſchoone Cyrene, en nergens op peyſende, van haer genomen, en met den kop tegen den muer geſlagen, en naer dat ſijn Hooft gemorſelt was, is hy met ſijn eygen Sweert in Huts-pot gekapt, op den 8 May 1570, als wanneer ſijnen tydt precies om was.

[1] Uitlachten

II. DE VERSCHILLENDE UITGAVEN EN DE HERKOMST VAN HET VOLKSBOEK.

Om te gemoet te komen aan den wensch van Dr. JOSEF FRITZ, die zoo bereidwillig was de uitgave der Historie van Christoffel Wagenaer op zich te nemen, wordt bij uitzondering ditmaal afgeweken van de in deze serie gebruikelijke indeeling der Bijlagen.

ÜBERLIEFERUNG [1]).

DRUCKE UND EXEMPLARE.

A. Vtrecht, Reynder Wylicx[2]) 1597. 8°. Schriftspiegel ohne

[1]) Beim Zitieren bediene ich mich folgender Abkürzungen: A = Das Volksbuch vom Dr. Fauſt herausgegeben von R. Petsch Halle a. d. S. 1911. A^hd = Ander theil D. Johann Fauſti Hiſtorien/ von seinem Famulo Chriſtoff Wagner 1593 herausgegeben und eingeleitet von J. Fritz Halle a. d. S. 1910. A^nd = Unser Neudruck. K = Einladungsschrift zu den öffentlichen Schulprüfungen im Herzoglichen Franzisceum in Zerbst. Zerbst II. Teil 1860.

2) Da der Übersetzer nicht genannt wird, so bin ich wohl berechtigt an dieser Stelle das wenige vorzulegen, was sich auf Grund archivalischer Nachforschungen in Utrecht und Arnhem über Reynder Wylicx, den Drucker ermitteln lieſs. Er war kein Utrechter, aber schon viel früher als 1597 war er in Utrecht tätig, denn 1593 erschien bei ihm folgendes Büchlein in 12°: Veelderhande ſchriſtuerlijcke nieuwe liedekens, vermaningen, leeringen, gebeden etc. nu wederom t'ſamen bij een vergadert met noch vele, die noyt gedruckt en waren, etc. Door L. K. [Lenaert Klock] Gedruct t'Utrecht bij mij Reynder Wylicks. Anno MDXCIII und am 29. März 1595 ist er Bürger der Stadt Utrecht geworden. Aus selbem

Jahre ist mir noch ein seltenes Werkchen bekannt. Vrundtlicke Ghemeene Sendtbrieven von Don Anthonio de Guevara, uuten Spaenschen overghesét door Cornelis van Berestєyn, (Delft 1583), 't anderde deel „Tot Utrecht bij Salomon de Roy voor Reynier Wijlickx, woonende op de Gansmerct in den Liesveltschen Bijbel 1595. 1 Exemplar des ersten Teiles in der Königl. Bibl. zu Haag, des zweiten in der Bibl. der Mij. der Nederl. Letterkunde in Leiden, beider Teile im Besitze des Herrn Jhr. Mr. Dr. E. A. van Beresteyn, Bürgermeister in Veendam. Dieses erlaubt den Schluss, dafs er auch Buchhändler und Herausgeber war. Angaben über seine Geburt konnten nicht gefunden werden und die Utrechter Taufregister fangen übrigens erst mit 1602 an. In dem Todesregister wurde sein Name vergebens gesucht, nur im Aufgebotsregister am 30. März 1595 kommt vor: Reynier Willemss van Arnhem und Marijken Jans van Wyck. Darf diese Notiz auf unseren Drucker Wylicx bezogen werden, so wären wir nach Arnhem verwiesen, wo in den Protokollen des Schöffengerichtes ein Heinrich Wylrix (!) c. 1587 vorkommt, der mit Maria van den Kieboom verheiratet, drei Kinder hatte: Wilhelmke, vermählt mit Coendert Gaemis, Heinrich × Geertruy Noey, Barbara × Rutger Hermans und wir könnten vielleicht in diesen die Familie von Reynder Wylicx sehen.

Ebenso zweifelhaft ist die Annahme, dafs er der Familie Wylich, von Wylich, welche auch in Gelderland ansässig war, angehört. Bei Wesel lag früher das Stammhaus der Freiherrn von Wylich (oder Wilaken). Dieser Familie gehörte auch das gleichnamige Weseler Schöffengeschlecht an. Ein Johann Wilack wurde 1567 Bürger (laut des Weseler Bürgerbuches); 1599 war Jodocus Wilichius Prediger der evangelischen Gemeinde in Wesel (P. Th. A. Gantersweiler Chronik der Stadt Wesel 1887, S. 320), jedoch ist noch zu bemerken, dafs der Ortsname Willich und Wylack mehrfach am Niederrhein vorkommt. Die Familie Wylich läfst sich wieder weiter verfolgen, denn in der Leidenschen Universitätsmatrikel finden wir beim Jahr 1632 Guilielmus Wijlich eingetragen, mit der Notiz Vesaliensis, d. i. aus Wesel im Kleveschen im preufsischen Regierungsbezirke Düsseldorf. Dieser war später 1645/6 als mr. Willem Wijlich, Statthalter der General-Staaten in Herzogenbusch. Ein anderes Mitglied der Weselschen Wylich nennt Gantersweiler S. 193. Sollte die Familie aus Niederlanden dorthin ausgewandert, oder umgekehrt ein Mitglied derselben nach Utrecht gekommen sein? Wesel war ja ein Tummelplatz für holländische Auswanderer. Weitgehender und noch gewagter wäre die Erwägung im Anschlufs an das Utrechter Aufgebotsregister, dafs die Familie aus Willich (Kreis Krefeld) hergekommen war, nach dem Örtchen sich benannt hatte und Reynder Willemss Sohn eines Wilhelm von Wijlich ist. — Man mufs

Kustoden und Überschriften [1]) 11·5 × 7 (7·2) cm. = rund 33 Zeilen. 4 Bll. = 1/2 Bogen mit A–Aiiij signiert als Vorstoſs. 1. Bl. Titel: (in schwarzer Linienumrahmung 12·1 × 7·1 cm.) Die Historie ‖ (rot) Van Christoffel ‖ (rot) Wagenaer/ Discipel van D. ‖ Johannes Faustus/ Wat Compact ‖ dat hy metten Duyvel gemaeckt heeft/ de welc- ‖ ke hem liet noemen Aberhaen/ ende hoe dat hy ‖ hem altijt in de ge- daente van eenen Aep ver- ‖ schenen is. Oock van zijne Avon- tueren ‖ die hy in zijn Leuen bedreuē heeft/ ‖ ende wat hy voor een schric- ‖ kelijck Eynde ghenō- ‖ men heeft. ‖ (rot) Mit noch een corte beschrijuinge van ‖ (rot) de Nieuwe Eylanden/ wat daer voor luyden in ‖ woonen/ Watse voor Religie ende Godsdienst ‖ hebben/ ende hoe datse vande Spaengiaerts in- ‖ genomen zijn. Alles wt die nagelaten Schriftē ‖ van Christoffel Wagenaer ge- nomen/ ende in ‖ Druck verdat. Wt den Hoochduytsche ‖ in onse Nederlandtsche Sprake ‖ getrouwelijck ouergheset. ‖ (rot) in Klammern 2 Hände mit ausgestreckten Zeigefingern, in der Mitte ein Kreis. Schwarzer Strich ‖ TOT VTRECHT, ‖ (rot) Ghedruckt by my Reyn- der Wylicx. ‖ schwarzer Strich ‖ Anno M.D.XCVII. ‖ Rückseite leer. + 8 Seiten Voorrede aen den goetgun- ‖ stighen Leser. Überschrift: ¶ Voorrede. Schluſs 4b Ende wensche hier met een yeder alles Goets. Anno 1597 + 181 Seiten der Hiſtorie van Chriſtoffel Wagenaer, beziffert 1—181. Seite 1 ist bezeichnet Fol. I. (anstatt 89, 94, 112, 165, 179 fehlerhaft 91, 74, 114 [im Register verbessert], 156, 177). Auch mit Ab–Mb richtig signiert. Schluſs S. 181: Hand mit ausge-

bei reinen Vermutungen bleiben, denn eine Entscheidung läſst die Dürftigkeit des Urkundenmaterials nicht zu.

Viel wahrscheinlicher ist, nach der Bemerkung von Dr. Boekenoogen, die Verwandtschaft mit dem Drucker Derick Wijlicx van Santen (d. h. Xanten a. Rhein), welcher 1584 den Schwank „Jan Splinters Testament" herausgab: Gedruckt toe Reesz, By my Derick Wijlicx van Santen. — Die genannten Drucke aus der Offizin des Reynder Wylicx (zuzuschreiben ist ihm auch ein astronomisch-kosmographischer Druck oder eine Ausgabe des Volksbuches Elucidarius, wie das der Holzschnitt in And S. 80 bezeugt), beweisen, daſs er für Volksbücherliteratur und Übersetzungen Interesse gehegt hatte.

[1]) So wird auch im folgenden gemessen.

strecktem Zeigefinger wie auf dem Titelblatt und And S. 39, 106[20,23], 177, 178, folgt: Hier eyndt die Hiſtorie van || Chriſtoffel wagenaer. || FINIS. Überschriften: Die Hiſtorie van || Chriſtoffel Wagenaer. S. 148, 166 Die Hiſtorie / van... ,48 fehlt van 106, 108, 112, 116, 122, 138, 140, 154, 168 und 170 ist vor der Historie etc. und vor den einzelnen Kapitelüberschriften (fehlt bloſs bei Kapp. X, XV, XXXIV nur im Kustos, XXXIX) eine Rubrik gesetzt + 3 unbezifferte Registerseiten: Die Taeffel / oft Regiſter || van deſen Boeck. Das Kap. XXXVII fehlt im Register, XXXVIII ist falsch auf S. 136 statt 139 gesetzt. Am Schlusse des Registers wieder die Hand mit ausgestrecktem Zeigefinger und Eynde des Registers. Gedzuckt tot Vtrecht / by my Reynder Wylicx. Anno .M.D.XCVII. Überschrift: Regiſter. Zusammen 192 Seiten oder 12 8° Bogen. Kustos fehlt nur auf S. 92. Ein Holzschnitt auf S. 76 5·5 × 6·6 cm., von A^{hd} ganz verschieden, stellt dar dreizehn koncentrische Kreise, die als Bahnen der Planeten gedacht sind, deren Bewegungsrichtung durch Pfeile angedeutet ist. Die zwei äuſsersten Kreise sind in zwölf Felder eingeteilt. Um die Kreise herum ziehen Wolken mit blasenden Windsköpfen in den vier Ecken [1]). Typen: Fraktur und Antiqua. Anfangsbuchstaben: zwei Arten der Antiqua und drei Fraktur. Eine Antiqua und Fraktur geziert, die übrigen einfache Majuskeln. Die erste verwendet am Anfange der Vorrede und des Kap. I, die zweite vor Kapp. VI, XX—XXII, XXIV, XXV, XXIX—XXXI, XXXIII, XL—XLII. Die erste Zeile des Textes der Vorrede und der Kapp. I, II, VI, XII, XXII, XXXVI, XXXVIII, XXXIX und XLIII, S. 177[19] mit gröſseren Lettern gesetzt, S. 79[24] eine Antiquamajuskel inmitten des Kapitels. Interpunktionszeichen: Virgula bei Fraktur, Komma bei Antiqua, Trennungszeichen: -, oft keins, Abkürzungszeichen: Titellusstrich in Verbindungen ō, ẽ, ā, eñ, sonst noch dz, nz ꝟ, &. Druck bis auf wenige Druckversehen sorgfältig. Kein Wasserzeichen.

[1]) Der Holzschnitt wurde wahrscheinlich irgend einer Ausgabe des Volksbuches Elucidarius oder einem kosmographisch-astronomischen Werke entlehnt. Vgl. z. B. M. Elucidarius, Frankfurt a. M. Johann Saur MDCII, Fol. 29^{v} und 30^{r} für das Kap. Von den Planeten gebraucht.

Ein [1]) Exemplar in der Stadtbibliothek in Bremen Sign. XII. 4 c. 168, von mir aufgefunden vgl. A^{hd} S. XV und XIX. 14 × 8·7 cm. Neuer gelber Leinwandeinband, besorgt durch Eckhardt in Bremen. Am Rücken die Signatur und **Historie van C. Wagenaer, Discipel van D. Johannes Faustus** in Gold gepreſst auf grünem Hintergrunde, unten Manuscr. Schrank. Drei Vorsatzblätter, auf diesen die Signatur mit Tinte. Herkunftsvermerke: 1. Rückseite des Titelblattes alter Stempel der Bremer Stadtbibliothek, ein Doppelkreis, in diesem ein Wappen mit einem Schlüssel in der Mitte und der Inschrift: BIBLIOTH: BREMENSIS. 2. Ein Stück des alten Schweinsledereinbandes, am rückwärtigen Deckel befestigt, trägt die Bemerkung mit Tinte: **Frederick lauaes deme || horth dyth bock tho wol ydt || fynt de geue ydt eme wedder || vmme der gerechticheit wyllen ||** 1600 F L schräg gekreuzt [2]), unten von neuer Hand: **Stück vom alten Einband.** Bis

[1]) Die Exemplare der niederländischen Wagnerbücherdrucke sindvon äuſserster Seltenheit. Vor der Ausarbeitung unserer Bibliographie wurde bei fast allen gröſseren Bibliotheken nach denselben, doch mit wenig Erfolg, angefragt (in Holland und Belgien bei 36 öffentlichen, wo Dr. Boekenoogen, der Kenner der niederländischen Volksbücherliteratur, an einigen selber Nachforschungen zu tun und auch die noch nicht offiziel katalogisierten Volksbücher einzusehen die Güte gehabt hatte, bei mehreren Privatbibliotheken und einigen Antiquaren, in Amerika 4, Dänemark 2, Deutschland 46, England 5, Frankreich 3, je 1 in Norwegen, Oesterreich, Ruſsland, Schweden, Spanien und Schweiz). Wegen dieser Seltenheit würde sich wohl empfehlen eine genaue Beschreibung der Exemplare zu liefern, was ich auch getan habe.

[2]) Nach Rotermund: Lexikon aller Gelehrten, die seit der Reformation in Bremen gelebt haben I. (1818) S. 275 gab es im XVI. Jh. in Bremen eine Familie Lavaes von der ebd. zwei Senatoren Arend (Arnold) 1562 in den Rat gekommen, † am 24. VIII. 1596 und David, des vorigen Bruder, 18. XII 1609 zum Ratsherrn geworden, den 17. IX 1614 verstorben, erwähnt werden. Nachforschungen in der Bremer Stadtbibliothek und im Staatsarchiv nach anderen Mitgliedern dieser Familie haben folgendes ergeben. Nach dem handschriftlichen Register der Ratmänner der Stadt Bremen von Hermann Post (XVIII. Jh. Bremer Stadtbibliothek Sign. Brem. a. 555) sei David als der letzte seines Geschlechtes gestorben. Das Geschlechtsregister alter und neuer bremischer Familien das sogenannte Goldene Buch von C. A. Heineken (1808), Handschrift im Privatbesitze,

auf das rechte Eck des Titelblattes und die Wasserflecken auf S. 15—50, 85—89 gut erhalten.

B. Delft o. Dr. 1607. 8°. **Dat anderde deel van D. Johannes Faustus Historien, daar in beschreven wordt Christoffel Wagenaars, Discipel van Dr Faustus Leven, etc. Uit den Hoch-Duytsche over-gesedt, ende met figuren verciert.** 2 voll. [1]), so die älteste Erwähnung dieses Druckes, die mir bekannt geworden ist, in Prosper Marchand: Dictionaire Historique I 1758. S. 249 Anm. 25. Die Angaben bei J. G. Th. Grässe: Trésor de livres rares etc. 2, 558 und Bibliotheca Magica et pneumatica Leipzig 1843 S. 68 der Druck sei 4°, sind sicher falsch und beruhen auf Verwechslung mi C. Kein Exemplar nachweisbar.

C. o. O. u. Dr. **Herdruckt in 't jaar** 1608. 4°. genannt ebd. Ein Exemplar nicht nachweisbar. Wie mir Dr. G. J. Boekenoogen mitteilt, findet sich aber folgende Beschreibung in De Navorscher, T. XVI (1866), S. 338: *Dat anderde Deel van* D. *Johannes Faustus Historien, daer in beschreven wordt Christoffel Wagenaers* (discipel van D.

nennt noch ihren Vater, den Ältermann der Kaufmannschaft Claus Lavaes (Lavas, Lavasius), gestorben 1540 und acht Geschwister darunter 6 Schwester Bartje (früh †), Bartje, Beke, Gerbrochta, Lucke, Esther und die Brüder Arend (früh †) und Heinrich. Ein Frederick war in den Akten nirgends zu finden, so dafs man zur Annahme greifen mufs, er sei als ein auswärtiger, vielleicht rheinischer Verwandte der Bremer Lavaes anzusehen. Das Büchlein dürfte er in Holland erworben haben und aus seinem Besitze gelangte es zunächst in die Hände der Bremer Familie. Da nun in Bremen die Sitte bestand, dafs jeder neue Beamte mit gelehrter Bildung bei seinem Amtsantritte der Stadtbibliothek, die mit ihren Anfängen bis ins XVI. Jh. zurückreicht, ein Buch schenkte, so hat vielleicht noch David im Jahre 1609 — wenn nicht, so einer der späteren Verwandten — das Buch der Stadtbibliothek geschenkweise überlassen.

[1]) Oder vielleicht 2. Band des gleichzeitig erschienenen Faustbuches, obwohl wenn wir bedenken, dafs unser Druck die 36 in D. vorhandenen Holzschnitte im Texte enthielt und annehmen, dafs er für den Text allein rund 192 Seiten wie A, welcher auch 8° ist, brauchte, die Holzschnitte aber ungefähr 32 Seiten Raum eingenommen haben, so ergibt das 224 Seiten, welche zwei Bändchen ausgemacht haben können.

Faustus) *Compact dat hy met den Duijvel ghemaeckt heeft*, enz.; met noch eene korte beschrijvinge van die nieuwe Inselen, enz., alles uit die naeghelaten Schriften van Christoffel Wagenaer genomen, ende in Druck vervat uit den hoochduytsche in onse Nederduytsche spraeck overgeset. Nu op nieu oversien, ende met Figueren verciert Anno 1608. Daselbst bemerkt der Anonymus V. D. N., dafs er ein Exempl. des Buches kennt, beigebunden einem Drucke von: *De Historie van dr. Joannes Faustus* vom Jahre 1642, beide in 4°. — Die Nennung einer Ausgabe 1604 4° bei Grässe in Trésor etc. a. g. S. beruht zweifellos auf einem Druckfehler. Bemerkenswert ist, falls sie nicht auf Grässe: Trésor. a. g. O. zurückgeht, die Angabe bei F. Peter: Literatur der Faustsage 2. Aufl. Leipzig 1851 N°. 125, dieser Druck sei auch zu Delft erschienen. Die Existenz wenigstens eines von den Drucken B und C ist, obwohl kein Exemplar vorhanden, nicht zu bezweifeln, denn Auszüge aus einem von diesen haben sich in der Antwerpener Bearbeitung E erhalten, vgl. darüber unten. Näheres über die Beschaffenheit und den Drucker derselben Ausgaben bei der Untersuchung der Holzschnitte im folgenden Drucke.

D. o. O. [Delft?] u. Dr. 1614. 4°. Schriftspiegel 15·2 (7) × 10·6—11·2 cm. = 43—45 Zeilen in zwei Spalten zu je 5·1 cm. Breite und einem Zwischenraume von 0·4 cm. Fünf Seiten Vorstofs, blofs signiert. 1 Bla. Titel: (in Umrahmung eines Bandornaments von 0·6 cm. Breite, das ein Viereck von 16·6 × 11 cm. bildet). **Dat anderde deel/ vã D. Johannes Faustus Histo- || rien/ daer in beschreuen wordt || Christoffel Wagenaers || (Dicipel van D. Faustus) Compact dat hy met den || Duyvel gemaeckt heeft/ die welcke hem liet noemẽ || Auerhaen/ ende hoe dat hy hem altijt inde ge- || daente van eenen Aep verscheenen is oock van zij- || ne Auontueren/ die hy in zyn leuen bedreuen || heeft/ ende wat hy voor een schricke- || lyck eynde ghenomen heeft. || Met noch een korte beschryuinge vã die nieuwe In || selen/ wat daer voor luyden in woonen/ watse voor Religie ende || Gods dienst hebben/ ende hoe datse vande Spaengiaerts in || ghenomen zyn. Alles wt die naeghelaten Schriften van || Christoffel Wagenaer genomen/ ende in Druck ver- || vat/ wt den hooch-**

duytsche in onse Nederduyt= || sche spraeck ouergesedt. || roher Holzschnitt 6·8 × 4·9 cm., in Umrahmung von schwarzen, dicken Linien sieht man Wagner in der Mitte von vier Zauberkreisen in spanischer Tracht um 1600 [1]) auf gespreizten Füſsen stehen, die rechte Hand ruht auf der rechten Hüfte gestützt, die linke hält mit beiden Pfoten der auſserhalb des Kreises sich befindende Auerhan in Gestalt eines Affen. **Nv op het nieu ouersien / ende met Fygueren verciert.** || **Anno 1614.** || Rückseite leer. Bl. 2^a. **Voor=rede aenden gunstigen Leser.** Schluſs 3^b: Anno 1614. Überschrift: **Voor=rede.** Folgt die Historie, 117 Seiten signiert und paginiert. Schluſs Blatt 61^b **FINIS.** und 2 Seiten Register. Zusammen 15½ 4°. Bogen mit **A-Q** signiert und paginiert. Fehler in den Signaturen: anstatt **Hiij** > **Hv**, **Iiij** > **Iv**, **Kiij** > **Kv**, in der Paginierung: 1—5 fehlt, dann 6, 7, (unbestimmtes Zeichen), 7, 0, 5, 0, 11, 0, 9, 0, 12—14, 0, 0, 0, 18, 0, von 19—118 (mit Fehlern 48, 45, 86 > 46, 54, 58), ob auch das Register beziffert war, ist wegen der Beschädigung in dem einzig erhaltenen Exemplar nicht zu entscheiden. Überschriften der Historie: **Die Historie** || **van Christoffel Wagenaer** (**van** fehlt auf 5^a, 13^a, 23^a, 29^a), des Registers: **Die Tafel / oft Register / van** (defekt), Schluſs: **Eynde des Registers.** In diesem sind manche Blätterangaben für die einzelnen Kapitel falsch, wie Kap. I und XXVI nicht gezählt, für Kap. II Fol. 2 > 4, für III, V, VI, VII, VIII, X, XX, XXXVII, Fol. 3, 8, 9, 14, 19, 21, 52, 85 > 4, 4, 7, 7, 10, 12, 13, 50, 84. Typensatz: Antiqua und Fraktur verschiedener Gröſse, Interpunktionszeichen: Virgula und Komma, Abkürzungszeichen gleich denen in A. Anfangsbuchstaben: zweifache Fraktur (eine geziert) und Antiqua zweierlei Gröſse, auch am Anfange des Fraktursatzes, einmal inmitten des Kap. XVIII A^{nd} S. 79^{24} vorkommend. Die verzierten Frakturinitiale sind denen in A ähnlich, jedoch mehr den im beigebundenen Faustbuchdrucke, siehe darüber unten. Verzierungen: 49 Holzschnitte, jeder mit Randleisteneinfassung zu beiden Seiten, damit er die Breite der ganzen Seite ausfüllen kann. Die Randleisten sind mit dem Bandornamente des Titelblattes identisch, ihre Gröſse beträgt 18 × 4·8—5·3 cm. Am Schlusse des Regis-

[1]) Vgl. z. B. W. Quincke: Handbuch der Kostümkunde Leipzig 1896, Fig. 108.

ters ein Linienornament in der Form eines Blattes 4·5 × 5 cm. Kein Papierzeichen.

Bevor ich an die Untersuchung der Holzschnitte trete, mufs die Beschreibung des Exemplars unseres Druckes samt dessen Beibänden vorausgeschikt werden.

Ein Exemplar, neu von mir aufgefunden, im Besitze der königlichen Universitätsbibliothek in Marburg, Signatur auf einem weifsen Schildchen am Titelblatte und Einbanddeckel XVI B. 181. Zusammengebunden mit 1) Die Historie || Van D. Johannes Faustus/.... Holzschnit 6·8 × 4·9 cm. Faust im Beschwörungskreise vorstellend, Nu wederom op het nieu wt den Hoochduytschen || Exemplaer ouersien/.... ende met schoone Fi- || gueren verziert. o. O. Dr. u. J. 58 Bll. 4°. 2) D. 3) Beschrijvinge || Van || Virginia || Nieuw Nederlandt || etc. t'Amsterdam, By Joost Hartgerz 1651. 44 Bll. 8°. 4) STVCKEN || Gementioneert in den Bycorff || die vyde Edele Grootmoghende Heeren Staten Ge- || nerael .... niet || verboden warden/.... In s'Graven-Haghe, || By Hillebrant Jacobsz 1608. 26 Bll. 4°. 5) Aen de || Achtbare ... edele ... Heeren || Burgemeesteren || Der Stadt || Amstelredam, ... Predicatien, ... o. O. Dr. u. J. 12 Bll. 4°. Titelblatt fehlt. 6) Amsterdams || Buur-Praetje, || ... t' Amstelredam, || ... Claes Pietersz 1649. 18 Bll. 4°. in einem Pappeinbande des XVII. Jh. mit braunledernem Rücken. Auf dem ersten Buchdeckel in Gold geprefst: ACADEM. MARPVRC., auf dem ersten Vorsatzblatte sind von einer Hand des XVIII. (XIX.) Jh. die Beibände verzeichnet mit folgenden Bemerkungen: zu 1) und 2) „58 und 62 nachlässig foliirte Blätter," zu 3) „diese Beschryvinge vā die nieuwe Inselen schon auf dem Titel des Wagenaer als Anhang ... etc." (Mifsverständnis des Lesers), zu 6) „Ein politisches Wirtshausgespräch über die damaligen Conjuncturen". Bl. 1^{b} des Faustbuches der Stempel der Marburger Bibliothek: schwarzer Kreis, darin: Bibliotheca Marburgensis. Der ganze Sammelband bis auf den Oberrand der zwei vorletzten und die rechte Seite der zwei letzten Blätter des Wagnerbuches, die ausgebessert sind, gut erhalten. Über die frühere Herkunft desselben fehlen alle Anhaltspunkte, er gehört aber zweifellos zu den alten Beständen der Bibliothek und dürfte vielleicht

nach 1655, als mehrere Professoren und andere vornehme Personen der Bibliothek Geschenke überwiesen haben, geschenkt worden sein.

Aus den erwähnten Holzschnitten insgesamt 49 an der Zahl, sind 29 je einmal im Texte verwendet, der Rest zerfällt in solche, von denen 3 je zweimal, 3 je dreimal, 1 je fünfmal wiederholt sind. Von diesen sind auch 2 je einmal, 1 je dreimal, 1 je zweimal in dem beigebundenen Faustbuche benutzt (Holzstock derselbe)[1]. Von den 29 je einmal gebrauchten kommen im Faustbuche 8 vor — so, dafs die Zahl der im Wagnerbuch allein verwendeten Holzschnitte auf 21 sich belauft[2]. Von den 8 im Faustbuche vorkommenden wiederholen sich 3 je einmal, 3 je zweimal, 1 je dreimal und 1 je achtmal.

Bei der Beschreibung der Holzschnitte muls ich von der Besprechung eines jeden absehen, denn das würde zu weit führen. Hervorgehoben sei nur das Typische, was einige Schlüsse auf die Beschaffenheit der verschollenen früheren Ausgaben der niederländischen Faust- und Wagnerbücher und deren Offizinen ermöglicht.

Von schwankender Gröfse 6·6—6·8 × 4·8—9 cm. stehen sie alle in dicker, gewöhnlich einfacher, (fünfmal doppelter) Linienumrahmung und Zierleistenumfassung in dieser Reihenfolge: 1)[3] am Titelblatte 2)

[1]) Hiemit ist auch der. Beweis erbracht, dafs beide Werke einer und derselben Offizin entstammen, dazu kommt noch die Identität der Zierleistenstöcke und Ähnlichkeit der Typen, nur wäre das Faustbuch früher zu setzen, da die Abdrücke in diesem viel reiner und deutlicher sind, was einen noch nicht so häufigen Gebrauch wahrscheinlich macht.

[2]) Als zuverlässiges Unterscheidungsmerkmal dieser von den des Faustbuches dient an Stellen, wo der Inhalt in beiden Volksbüchern sehr ähnlich ist, die Darstellung der Hauptfigur, in unserem Falle Wagners, der ohne Fufs und linkes Auge gezeichnet wird.

[3]) Arabische Ziffern bedeuten in dieser Zusammenstellung die Nummern der Holzschnitte, römische Zahlen die Kapitel, die Ziffern in Klammern Seiten und Zeilenzahl. Wenn mehrere Kapitelzahlen einander folgen, so zeigt das an, dafs der betreffende Holzschnitt vor diesem, beziehungsweise in diesem wiederholt wird, = dafs derselbe Holzschnitt auch im Faustbuche, das dem Wagnerbuchdrucke beigebunden ist, vorkommt, dabei sind die Kapitel, Seiten und Zeilenzahlen nach dem deutschen Faustbuche, von mir früher durch 𝔄 abgekürzt, angegeben.

II wiederholt IX, XXIV = 𝔄 IX, LXI, LXVI. 3) III. 4) IV, VII, VIII, XXIII. 5) V = 𝔄 I, XLI. 6) VI = 𝔄 LXV. 7) VI (24^{20}). 8) VII (30^{18}). 9) VII (32^{30}), XV. 10) VIII (35^{8}), XVIII (68^{15}), XXV = 𝔄 VI (21^{9}), XXIX (72^{22}), LIII, LV. 11) X. 12) XI, XXXIV. 13) XII (45^{25}). 14) XIII (48^{18}). 15) XIV (49^{19}). 16) XVI (56^{19}). 17) XVI (59^{30}), XXXII, XXXIX = 𝔄 XXVI. 18) XVII = 𝔄 III, IV, XII, XIII, XVI, XIX, XXVII. 19) XVIII (79^{23}). 20) XIX = 𝔄 XLIV, XLVI, LIII (des Faustbuches ℭ vgl. 𝔄. S. 151). 21) XIX (82^{28}). 22) XX, XXVI = 𝔄 XLV. 23) XXI (88^{7}) = 𝔄 XXXIX. 24) XXII = 𝔄 XXV, XXXVII. 25) XXVII. 26) XXVIII. 27) XXIX. 28) XXX. 29) XXXI. 30) XXXIII. 31) XXXV. 32) XXXVI. 33) XXXVII (139^{17}). 34) XL (154^{6}) 35) XLI (162^{8}) = 𝔄 XXIII, XXX (73^{16}). 36) XLII. 37) XLIII. Unter diesen sind N°. 10, 18, 20, 35 sicher, 5 [1]) vielleicht nicht für das Wagner- sonder Faustbuch und zwar für 𝔄 VI oder LIII, III, XLIV, XXIII geschnitten worden. Dagegen kommen in dem Faustbuche VIII, XLII, und XLVII drei Holzschnitte vor, die ursprünglich für das Wagnerbuch XXXV (A^{nd} 126^{7}), XXX (114^{14}), XXVI angefertigt worden sind [2]). Im allgemeinen sind alle roh ausgeführt, es lassen sich aber zwei Hände unterscheiden, die eine schnitt für das Faust-, die andere für Wagnerbuch. Die erste ist gewandter und zeichnet sich besonders dadurch aus, dafs sie die Schraffierung mehr beachtet und die Umrifslinien genauer und besser zieht, manche Stellen auch ganz schwarz läfst und mehr Gestalten vorführt, die schlanker sind. Von den mit dem Inhalt des Faustbuches allein im Zusammenhange stehenden Holzschnitten sind jedoch diejenigen, die die sogenannten Erfurter Kapitel [3]) illustrieren, von

[1]) 11 zeigt Anklänge an 𝔄 LV.

[2]) Von den für das Wagnerbuch allein in Anspruch zu nehmenden Holzschnitten, die sich aber wiederholen oder unrichtig gesetzt sind, entsprechen 2, 4, 8, 9, 12, 17, den II, VIII, XXIV, XV, XXXIV, (A^{nd} 151^{6}). Sonst wäre noch zu bemerken, dafs 16, 26, 28, 30 zwei Szenen zusammen enthalten und 3 eine Variation von 1 ist.

[3]) Oder gab er vielleicht auch eine niederländische Übertragung des deutschen Faustbuches in seiner ersten Fassung (Sippe A), die die Erfurter Kapitel noch nicht enthielt. Die erhaltenen Drucke gehen alle auf die ℭ Sippe (c^{3})

der zweiten Hand, die für das Wagnerbuch gearbeitet hatte, geschnitten und darunter scheint sich nur der Holzschnitt vor 𝔄 LV S. 156 „Een Monnick wilde D. Faustus bekeeren" in der Technik der ersten Hand zu nähern. Alle die angeführten Beobachtungen lassen folgende Rückschlüsse zu: 1) Alle Holzstöcke wurden schon früher benutzt und zwar bei der Herstellung zweier 8° Ausgaben, für die sie ursprünglich geschnitten worden sind, dann aber für zwei spätere 4° Ausgaben, für die sie schon zu klein waren und um die ganze Seitenfläche auszufüllen zu ihren beiden Seiten Zierleisten bekommen muſsten, die in keinem Zusammenhange mit den Holzschnitten selber stehen. 2) In den 8° Ausgaben kamen die Holzschnitte noch gesondert vor, d. h. die für das Faustbuch geschnittenen im Faustbuche, die für das Wagnerbuch im Wagnerbuche. In den folgenden 4° Drucken ist der Zusammenhang der Holzschnitte mit dem Texte verloren gegangen und die Holzschnitte des Faustbuches gingen ins Wagnerbuch über und umgekehrt. 3) In der 8° Ausgabe des Faustbuches waren die Erfurter Kapitel ohne Bilder bis auf den Holzschnitt vor 𝔄 LV S. 156, der aber auch dem zweiten Schneider zugeschrieben werden kann — also entfällt. Falls sie aber mit Holzschnitten versehen waren, so muſsten die Stöcke derselben inzwischen zerstört oder verloren gegangen sein und der Holzschneider, der für das Wagnerbuch arbeitete, hat sie durch neue ersetzt. 4) Zuerst wurden die Holzschnitte für das Faustbuch, dann für das Wagnerbuch geschnitten, daraus erklären sich die Anlehnungen der letzten an die erste. Halten wir jetzt damit die Angaben über das Vorhandensein einer Ausgabe des Faustbuches Delft 1607 8° met figuren verciert und der Ausgabe B des Wagnerbuches zusammen, so ergibt sich mit gröſster Wahrscheinlichkeit, daſs die oben bei 1) genannten Drucke mit diesen sich decken und identisch sind, denn Andeutungen über andere 8° Ausgaben, die mit Bildern versehen waren, sind nicht bekannt. Was die Bemerkung unter 2) anbelangt, so würde ich diese auf das beigebundene Faustbuch und den D Druck beziehen, obwohl im vorhinein die Möglichkeit, daſs darunter das Faustbuch 1608 o. O. 4°

zurück, vgl. Das Volksbuch vom Dr. Faust hg. von W. Braune Halle a. d. S. 1878 S. XV.

und das Wagnerbuch C zu verstehen sind, nicht abzulehnen ist. Die nächste Folge davon wäre, dafs unser Druck D und das beigebundene Faustbuch auch zu Delft erschienen sind [1]).

E. Antwerpen, Weduwe van Hendrick Thieullier o. J. [nach 1728] [2]) 12°. Schriftspiegel 10 × 5·8 cm. = rund 30 Zeilen. Zwei Blätter Vor-

[1]) Freilich mufs auch immerhin damit gerechnet werden, dafs die Offizin inzwischen eingehen konnte und die Holzstöcke ein anderswo wohnender Drucker erworben hat. Ich habe übrigens in dem im Goethe-Museum zu Frankfurt a. M. aufbewahrten niederländischen Faustbuche aus dem XVIII. Jh. Sign. 394 (beschrieben im Kataloge der Faustausstellung im Goethehause, Frankfurt a.M. 1893. N°. 99) vor Kapp. III, XI, XXVI, LX noch den Holzschnitt 18 wiedergefunden. Holzstock war derselbe. Die Holzstöcke der übrigen Holzschnitte mufsten schon verloren gegangen sein, denn sie sind durch ganz andere, mit G. K. bezeichnete, ersetzt. Von den letzteren sind zwei in G. D. J. Schotel: Vaderlandsche Volksboeken, Haarlem 1873. I. S. 155, 156 abgebildet. Über den Holzschneider G. K. versagen die betreffenden Nachschlagewerke von G. K. Nagler, Chr. Kramm, A. v. Wurzbach u. a. Das auf der Königl. Bibliothek in Berlin unter Sign. Zh. 4951 vorhandene ndl. Faustbuch o. O. J. u. Dr. 44 Bll. 4° enthält unseren Holzschnitt schon nicht mehr, obwohl es zweifellos aus derselben Offizin stammt, denn es wiederholt die Holzschnitte, die in dem früher erwähnten vorkommen. Es ist offenbar jünger, denn nur der Typensatz der Voorrede und der Getuigenisse der Heilige Schrift etc. ist derselbe geblieben, das Übrige ist schon neu gedruckt, obzwar in möglichst genauem Anschlufs an die frühere Ausgabe.

[2]) F. H. v. d. Hagen, der zuerst unseren Druck erwähnt vgl. Germania VI (1844) S. 308 Anm., hat ihn ganz falsch datiert. Er stützt sich auf die Stelle im §. 13 S. 54, wo der Verordnung des Mark-Grafen De la Faille, vom Jahre 1672 über die Lepelstraet in Antwerpen, Erwähnung getan wurde, die nach seiner Meinung als gleichzeitig hingestellt wird. Er setzte also den Druck noch ins XVII. Jh. Angeschlossen haben sich ihm Reichlin-Meldegg im Schatzgräber ... hg. von J. Scheible VII. Teil S. 279. Anm. 9, 280. Anm. 10, und K. S. 4. Wie die Stelle von v. d. Hagen mifsverstanden worden ist, darüber unten. Ich gehe zunächst davon aus, was die Aktennachforschung im Stadtarchiv in Antwerpen über den Drucker Hendrick Thieullier und seine Witwe geliefert hat. Er wurde ungefähr 1668 geboren (denn 1696 wird er als 28 Jahre alt erwähnt) und war Sohn des Buchdruckers Hendrick Thieullier † 1696 und dessen erster

stoſs mit A_2 signiert. 1 Bl[a]. Titel: HET VERMAKELYCK LEVEN || EN DE SCHROOMELYCKE DOODT || VAN || Chriſtoffel WAGENAER, || DEN VERMAERDEN TOOVENAER || Den welcken D. FAUSTUS zynen Heer en Mee- || ſter verre te boven gegaen heeft, in alle ſoor- || ten van aerdige konſten ende Boeveryen; die || hy door hulpe des duyvels gedaen heeft. || Kupferstich in Linienumrahmung 5·8 × 6·8 cm. (rechter Rand beim Einbinden weggeschnitten) stellt dar karrikaturmäſsig einen kleinen, huckigen, wohlbeleibten Mann in Seitenansicht mit groſsem Kopfe nach rechts gewendet, mit langem Haar, stumpfer Nase, glatt rasiert und groſsem, breitrandigem Hut mit einem Band und zwei Federn, am Hals eine Krause, an der linken Seite das Schwert, eine Guitarre spielend und tanzend. Im Hintergrunde rechts tanzen drei Männlein, zwei davon gegeneinander gewendet, eines hebt die linke Hand, in der es etwas hält, das dritte mit ausgestreckter Linken. Dagegen links noch ein viertes, das barhauptig ist und vorwärts eilt [1]). || MEN VINDTSE TE KOOP; || t'ANTWERPEN, By de Weduwe van *Hendrick* || *Thieullier*, in de Wolſtraet. || [b] zwei Holzschnitte. Erster 5·8 cm.[2] in Linienumrahmung. Wolkiger Himmel als Hintergrund, darauf ein Medaillon, darin der Sonnengott als König im Panzer mit Krone und Zepter, von den Ärmeln fallen herab Bänder, die im Winde flattern, zu seinen Füſsen ruht ein Kopf nach oben gekehrt, mit ausgestreckter Zunge. Um das Haupt des Königs Strahlen, vor ihm die Sonne. Zweiter 5·4 × 2·9 cm. klein und hübsch, einen See darstellend, auf diesem ein Kahn mit einem rudernden Manne, der rechts am Kahne steht. Drinnen im Kahn eine lus-

Frau Magdalena Montali. Freimeister der Buchdruckerkunst ist er 1697 geworden, nach 1715 starb er, aber seine Witwe, deren Name nicht eruiert werden konnte, setzte die Werkstatt fort und war noch 1743 tätig. Da, wie gesagt, Hendrik Thieullier nach 1715 starb und am Titelblatte schon die Witwe genannt ist, so wäre unser Druck zunächst nach 1715 erschienen, aber innere Gründe (genaueres darüber unten) verschieben die Entstehungszeit unserer Bearbeitung bis nach 1728. Nicht auſser acht zu lassen ist auch der Umstand, daſs dem einzig bekannten Exemplar ein Druck des niederländischen Faustbuches vom J. 1728 beigebunden ist.

1) Es ist eine Kopie nach Iacopo Callot: Varie Figure Gobbi (Firenza 1616) N⁰. 16 (Le Blanc 1055).

tige Gesellschaft von drei Männern und einem Weibe, welches mit den zwei Gesellen sitzt, der dritte steht in der Mitte und spielt Flöte, von den zwei übrigen spielt der eine Zitter, der andere hilft beim Rudern. Links am Seeufer ein Baum, im Hintergrunde eine Stadt mit Türmen und Gärten, die sich im Wasser wiederspiegeln. Bl. 2ª VOOR-REDEN. Überschrift dieselbe,[b] Schlufs: VAERT WEL. Folgen 49 Blätter von Het vermakelyck Leven etc. 1 Blatt Register und 2 Bll.: Toemaetien, die eigentlich zur Historie nicht gehören. Schlufs: AVXILIVM sVIs DEVs. (Chronogramm für 1583), Eynde. Überschriften: HET LEVEN VAN || CHRISTOFFEL WAGENAER. (fehlt auf Bl. 3ª, weil an dieser Stelle eine Zierleiste sich befindet und auf 30ᵇ), TAFEL., TOEMAETIEN. Zusammen 54 Bll. = 4½ 12° Bogen, mit A_2—E_2 signiert und bis auf das Register und Toemaetien (d. h. Zugabe) paginiert. 24 Kapitel sind mit § und Zahlzeichen versehen [1]). Kustos fehlt blofs auf S. 28. Typen: zweifache Fraktur, die erste Blackletter für die Stellen, die eine Ansprache oder Gespräch enthalten, die zweite, die die Züge einer Handschrift nachahmen soll, für den Vertrag Wagners auf S. 15—16, Antiqua und Italique verschiedener Gröfse verwendet. Als Anfangsbuchstaben Antiquamajuskel. Zwei Fufsnoten, S. 32 zum Kap. §. 11 Rader. in Bav. pia. fol. 110. und S. 86/7 Lib. 18. Histor., Lib. II. Cap 1. Interpunktionszeichen Komma, bei den Blackletttern Virgula. Aufser den drei beschriebenen Holzschnitten ist der Druck noch mit zwei doppelten Kopfleisten ausgestattet, auf Bl. 3ª vor dem Anfange zu je 2·8 × 1 cm. und 52ª vor dem Register zu 2·8 × 0·6 cm., durch zwei Punkte in der Mitte verbunden. Die Hälfte der letzteren noch vor dem Toemaetien. Am Ende von §. 7. Bl. 11ª zwei Engelsköpfe. Exemplar auf der Königlichen Bibliothek in Berlin, zuerst erwähnt bei F. H. v. d. Hagen, Germania VI. S. 308. Anm. Zusammengebunden mit Hiſtorie || van Jan Fauſtus || grooten || Tooveraer || etc. t' Amsterdam. || By Jean de Nivel, ... 1728 12° 104 Bll. Brauner, alter Ledereinband XVIII. Jh. Beim Einbinden wurden Bll. 1, 6, 7, 9, 30, 42 zu stark beschnitten. Am Rücken in Gold

[1]) Kap. 1 trägt zwei Überschriften, im Texte: De geboorte van Chriſtoffel Wagenaer en zijne opvoedinge, dagegen im Register: Een schroomelijcke ſake gebeurt aen den Soudaen van Ormus, en zijn nege Sonen.

gepreſst auf rotem Grunde: FAUSTUS EN WAGENAE, unten die Signatur Na411, drinnen am ersten Einbanddeckel ein Exlibris-Wappen: auf grünem Bodem eine Taube mit Ölzweig im Schnabel, Kleinod: dieselbe Taube auf abgekapptem Baumstamm, oben die Inschrift: IOHANN. CARL. [1]), sonst noch einige Bleistiftbemerkungen moderner Hand, wie R. 4886, Magia. Seit Jänner 1823 gehört der Band der königlichen Bibliothek an, und ist damals aus dem Nachlaſs des Geh. Justizrates, Professor Dr. Johann Joachim Eschenburg in Braunschweig † 28. II. 1820 erworben worden. Eschenburg bekam ihn in seinen Besitz vielleicht erst nach 1799, sonst würde er in seinen Denkmälern altdeutscher Dichtkunst, Bremen 1799 S. 397 bei der Priamel über die Schönheit der einzelnen weiblichen Körperteile aus verschiedenen Ländern den Hinweis auf das Gedicht A^{nd} S. 190^{21}ff. nicht unterlassen haben.

VERWANDTSCHAFTSVERHÄLTNISSE DER DRUCKE UND LESARTEN.

In den Drucken, die den Text unseres Volksbuches überliefert haben, lassen sich drei Gruppen unterscheiden und zwar: die erste durch A [2]), die zweite durch BCD und die letzte durch E vertreten. Da

[1]) Die Feststellung, wem das Wappen angehört, ist mir nicht gelungen. Sollte es Eschenburg's sein?

[2]) Es hat wahrscheinlich nur diesen einzigen Druck der ersten Gruppe gegeben und die Notizen bei Gisbertus Voetius: Selectae Disputationes Theologicae, Ultrajecti I. 1648 S. 982, III. 1659 S. 596 sind auf ihn zu beziehen. Da die Disputation, in der die genauere Angabe vorkommt, auf 9. IV. 1636 bestimmt ist und die betreffende Stelle lautet: In historia celebris magi Christophori Wagenaer a pio quodam Viro germanice descripta, et in nostram dialectum translata legi aliquando (si bene memini, nam jam circiter 57 aut 58 sunt anni) responsum ejusdem Christophori datum miranti Paracelso etc. vgl. A^{nd} 52^{16}, so müſste an ein niederländisches Wagnerbuch wenigstens aus dem Jahre 1579 gedacht

von der zweiten vorläufig nur ein Druck bekannt ist und die Angaben über die anderen ungenau sind, so mufs die engere Bestimmung der Verhältnisse dieser sowohl zur ersten wie auch letzten ziemlich unsicher ausfallen. Im allgemeinen unterscheidet sich die zweite von der ersten dadurch, dafs sie eine Revision des Textes bietet, der Text nämlich von D zeigt mit A verglichen einen viel näheren Anschlufs an die Vorlage von A^{nd}. Das erkennt man schon an dem Titel, der in A: Die Hiftorie Van Chriftoffel Wagenaer etc. lautet, in B—D dagegen: Dat anderde deel vā D. Johannes Fauftus Hiftorien etc. gleich der Vorlage: Ander theil D. Joh. Faufti Hiftorien etc. Aber über den Zusammenhang der Drucke innerhalb dieser selber läfst sich schon kein sicheres Urteil fällen, was auch nicht ohne Einflufs auf das Verhältnis der ganzen Gruppe zu A, wie auch zu E bleiben kann. Das ist aus folgendem zu ersehen. C und D bezeichnen sich als Nv op het nieu ouersien, ende met Fygueren verciert, welche Angabe bei B fehlt. Angesichts dessen wäre zweierlei möglich, entweder ist diese Angabe in dem uns bekannten Titel von B wegen ungenauer Wiedergabe desselben ausgefallen, oder es ist im Innern der Gruppe selber noch eine zweite Revision vorgenommen worden und dieselbe hätten wir dann in C und D erhalten. Das erste scheint mir wahrscheinlicher. Falls aber die genannte Bezeichnung in B wirklich nicht vorhanden war, so könnte diese neue Revision sehr leise oder blofs auf dem Titel gewesen sein, um den neuen Druck dem Leser als etwas Neues zu empfehlen, weil die Teile des Textes, die in E erhalten sind und nicht auf D, sondern auf einen früheren Druck, also auf B oder C zurückgehen müfsen, fast keine bedeutenderen Abweichungen

werden, denn seit dieser Zeit wären dann die 57/8 Jahre verflossen, was offenbar eine Unmöglichkeit ist, und man deswegen zu einer Verbesserung von 57/8 in 37/8 im Texte von Voetius Zuflucht zu nehmen hätte. Dann erhalten wir das Jahr 1598, welches mit den Tatsachen in Übereinstimmung gebracht werden kann. Nehmen wir aber die Erscheinungszeit des III. Teiles der Disputationes als Ausgangspunkt an, so erhalten wir das Jahr 1602 als die Zeit des Lesens. In beiden Fällen kann A gemeint sein, denn die Zeitangaben beziehen sich auf das Lesen und besagen nichts über die Drucke und deren Erscheinungszeit. Voetius hat nun unser Volksbuch noch in seinem Knabenalter gelesen.

von D aufweisen. Die letzte Gruppe mit dem E Drucke zeigt einen sehr nahen Anschlufs an die zweite, indem sie an mehreren Stellen mit D übereinstimmt. Das beweisen z. B. die Lesarten, 16^{28}, 19^{5}, $45^{10,12}$, 47^{11}, 58^{9}, 63^{1} (E toebehoort) ^{,15,23}, 64^{2}. Jedoch ist E nicht in erster Linie auf D zurückzuführen, wie das z. B. aus Lesarten wie 163^{8}, 165^{21}, die er mit A teilt und die ihn zwischen A und D stellen, mit voller Gewifsheit zu ersehen ist, sondern auf B oder C. Von welchem der letzteren aber er abgeleitet ist, läfst sich wieder nicht aussagen, da alle Angaben über die Textunterschiede dieser Drucke voneinander fehlen und auch nicht erschlossen werden konnten.

Ich lasse nun nach einer kurzen Besprechung der Revision der zweiten Gruppe ihre wichtigeren Abweichungen von A folgen [1]). A hat sich bei der Übersetzung seiner Vorlage (ausführliches darüber unten S. 228) sehr genau angeschlossen. Die Revision ist nun in diesem Bestreben noch weiter gegangen [2]), indem sie die betreffenden Stellen, an denen noch in A eine Abweichung von der Vorlage zu bemerken war, genauer ins Niederländische umgeschrieben hatte [3]). Aufserdem waren noch öfters das Meiden einer beträchtlichen Anzahl von Ausdrücken, darunter z. B. „quaed" und einige Änderungen des Sinnes, diese gewöhnlich ins Schlechtere, zu beobachten. Die Arbeit dürfte der neue Drucker selber, aber sicher nicht der Setzer geliefert haben und ich lege sie vor in folgender Zusammenstellung der Lesarten aus D, wobei Unbedeutendes, wie z. B. unter anderem

[1]) Von der Mitteilung des Vergleichs von E wird an dieser Stelle wegen zu geringer Abweichungen abgesehen.

[2]) Sie hat z. B. sogar die Klammern, die in A vorkommen, in der Vorlage aber fehlen, beseitigt vgl. And $3^{7,27}$, 4^{19}, 6^{29}, 13^{8}, 22^{17}, 26^{6}, 49^{27}, 56^{30}, 62^{21}, 69^{23}, 131^{16}, 136^{25}, 141^{26}, 148^{1}, 167^{6}, 169^{30}, 173^{11}.

[3]) Da die beiden Texte in so engem Verhältnisse zu ihrer Vorlage sich befinden, dafs sie beinahe genau der Vorstellung derselben folgen, so mufste auch der Möglichkeit, dafs wir mit zwei unabhängigen Übersetzungen zu tun haben können, Rechnung getragen werden. Dieselbe ist aber aus dem Grunde abzulehnen, da beide die kleinen Zusätze wie auch die Auslassungen, eine Anzahl von Verstümmelungen der Namen miteinander teilen und aufserdem in D noch einige Nachlässigkeiten vorkommen, die nur als Homoioteleutonfehler im Verhältnis zu A erklärlich sind.

die Zusammenziehungen datse, dattet, datter, watter u. a., die Graphik, Interpunktion, sofern der Sinn dadurch nicht angetastet wird, auch die Wortfolge, wo die Änderungen gering sind, nicht angemerkt werden [1]).

3^{1} gunstigen ^{4} grimmende > brijeschende 4^{1} Also > Desghelycken, — met ^{5} daer > waer ^{7} midts ^{8} getrouwe ^{9} den ^{10} onthouden ^{12} Verdoemenisse ^{14} van de > die ^{29} verderf ^{31} — Vader 5^{1} die > den ^{2} — Ende ^{4} ende > oock ^{9} — so $^{10} = ^{1}$ ^{15} van noode $^{31} = ^{9}$ 6 ^{17} — dat ^{19} is > in ^{20} hy neemt ^{23} des nachts ^{26} persoon 7^{1} gelijck > als ^{8} dat ^{12} — oock $^{16} = 5^{2}$, doen creech hy zijn ^{19} ten > het ^{24} beschreuen ^{30} inde, $= 4^{12}$ 8^{10} vermijden ^{15} — Averhaen ^{22} 1614. 9^{1} Het Begin der Historien van Christoffel Waghenaer / D. Johannes Faustus famuli / ^{3} die > welcke ^{4} Fausto ^{16} Bedelen $^{17} = 6^{17}$ ^{19} is ^{25} — het ^{27} — Hy $10^{4} = 7^{12}$ ^{6} lestelick ^{11} — niet en, — de ^{12} al onser ^{15} en verstaen ^{16} vange ^{17} — om ^{18} — Listighen ^{19} v > hem ^{20} — moghen. ^{21} D. ^{22} crijgen $11^{6} = 9^{27}$ ^{14} — D. ^{23} — selue, Johannes ^{27} — en 12^{2} verachten ^{3} hem > sich $^{8} = ^{3}$ ^{16} men ^{18} neemt, $= 5^{2}$ ^{19} schrift ^{20} hy doet ^{21} terstont toe 13^{8} een sweert > Sweert $^{17} = 9^{25}$ ^{23} en sach $^{25} = 5^{2}$, het nieu 14^{8} henen > her $^{10} = 4^{1}$ ^{23} hy > het ^{24} wederom 15^{3} Het > dat $^{5} = 5^{2}$ $^{7} = 6^{17}$ ^{11} en can wt gesproken worden $^{14} = 11^{27}$ ^{19} doen > als 16^{1} Scheure henen ^{2} — swarte, sommighe > etlicke ^{19} weder ^{23} ende die > ofte ^{27} ende > ofte $^{28} = 11^{27}$, Meysterstuck 17^{5} — wt ^{13} — seer $^{15} = 5^{9}$ $^{18} = 10^{11}$ $^{29} = 7^{12}$ $18^{2} = 11^{27}$, by > tot, $= 5^{2}$ ^{6} — des ^{7} slapen ^{8} hy stont > stont ^{12} eynden. ^{13} van > 'aen ^{17} stijff > seer, $= 6^{17}$ ^{28} — als 19^{5} ghebroken hadde, ende hem $^{15} = 11^{20}$ $20^{1} = 11^{27}$ ^{3} — maer... ben $^{11} = 5^{2}$ $21^{3} = 6^{17}$, — die $^{5} = 11^{27}$ ^{13} — waren ^{26} — te maken 22^{4} daer toe > in ^{15} van > af ^{25} Tempels > Exempels $^{26} = 5^{9}$, die > den $^{28} = 5^{2}$ 23^{2} Sulcke ^{6} den > die 24^{7} Veerssen ^{10} misbruycken. ^{16} quaden > boosen $^{22} = 5^{2}$ 25^{1} gereedt > veerdich $^{12} = 5^{9}$ ^{22} boose ^{25} Wanghe-loove ^{27} — worde $26^{4} = 11^{27}$ $^{5} = 25^{25}$ $^{11} = 11^{27}$ ^{16} sy die ^{18} Lijf. ^{22} eene ^{28} den anderen $27^{4} = 25^{22}$ ^{8,9} door > voor, van haerder ^{15} by den hoogen $28^{3} = 6^{17}$ ^{5} dattet > het ^{10} so quam $^{16} = 5^{2}$ ^{20} ghedaen hadde 29^{11}

1) Das Zeichen — bedeutet: das betreffende Wort oder Wortgefüge fehlen, Komma, daſs die folgende Lesart derselben Zeile angehört. Die Zahlen mit =, daſs die Lesart mit der bei dem betreffenden Zahlzeichen schon früher angegebenen gleichlautend ist.

= 4[1] [19] stellen > richten [22] Predicanten [25] Vermaninge > Predicacien [30] — geworden [31] = 5[9] 30[11] — wel [13] = 11[27] [14] = 5[2] [17] Cyrkel > perck [19] — so groot [24] — ten lesten [25] = 9[25] [28] stiet > drongh, wt > ouer 31[2] gheheel [6] = 11[6] [8] = 11[6] [11] = 5[9] [12] Hemel ende aerde ende [16] verstroyden [17] scherpe > spitse [21] haer > sich [29] verswon dit > verloor sich [30] altemael > al, het > dat 32[4] = 5[9] [8] = 5[2], ondertusschen [14] — Ick begeere [19] — tot [20] — maer [24] Aep > Gheest [25] = 5[2], [28,30] = 5[2], = 9[27] 33[4] = 32[24] [16] = 6[17] [17] — Faustus [20] en hadde [21] hebben > syn [31] = 5[9] 34[8] = 6[17] [12] — voort [15] neemt [16] dat > het [19] seer > wel, = 9[27] [21] = 5[2] [22] = 11[27] [23] by het hayr [24] voerde hem > voer [29] = 5[2], beloofde den Duyvel [30] Averhaen > den Gheest 35[9] handt [10] kennelijck > kondt [22] sulckx [23] ende hebbe > so heb ic [29] — verschijnen sal 36[1] van [13] = 6[17] 37[25] u nu, mach > sal [28] — v [29] = 25[22] 38[1] gehadt > genomen [2] en hebdy > zijt ghy [4] geleert is / dan [7] = 11[27] [17] = 15[19] [25] sal > is [29] hem > sich [31] — om 39[1] — te [4] ende een [9] Jaer af [11] genade > gracy, hier van doe [14] daer toe brenght / tot die Tooverkonst [15] = 5[2] [21] dan > als [23] so > als 40[12] handen > banden [19] = 5[2] 41[4] — van hem / so [5] verblijde > vervreuchde [7] = 9[27] [9] Christoffel Wagenaer richt te Halberstadt een wonderlick Avontuer aen met een Maecht. [15] — sadt en [18] niet nae, = 5[9] [19] = 6[17] [30] haer > de 42[1] — ende seyde [2] vercken > duyvel [3] rontsom [4] — Die Weerdinne ... Hondeken [6] mans dinck [7] — nv [21] = 5[2] [24] — daer na [28] — alle, verberchden 43[6] = 6[17] [21] wilt te kennen [22] ende hoe [23] = 6[17] [24] datse > die, = 28[5] [29] — anders, Hemels loop [31] wel > eenich 44[10] hy sach [11] comt [13] = 11[27] [16] Maer > ende [18] alsoo [20] togen > trocken [21] dewijle dattet > alsoo het [22] -- daer [24] — Christoffel [26] — dien [28] ghestalte [31] = 38[29] 45[3] — twee [4] = 44[24], ab aen [10] Hebreusch ende Griec- [12] = 44[24] [13] — gheest [14] euen > ghelijcke [16] = 38[29] [22] = 5[2], = 44[24] [28] — hen, — sy 46[6] = 15[19] [8] man > Ghesel [9] hem > doen [10] = 9[27] [13] dat sy > sy [18] die [20] = 44[24], sprack [29] = 44[24] 47[2] hy > die [4] = 9[27] [11] schreyen [12] daer by, loopen [18] yeder [24] — Jode [25] hy > ende, Ouden Rabbi > anderen [26] = 5[2] [27] = 44[24] 48[1] — Hoe [2] daer [7] tappen > brengen, het welcke > dat [13,24] = 44[24] [28] = 42[7], = 5[9] 49[16] het > dat [23] ende > die [24] zijn > bennen [26] = 44[24] [29] spot > geck 50[22] hy riep 51[2] = 34[16], gewilt > gehadt [5] — also [13] — daer toe / sy [16] wert > gaf [17] = 44[24]

^{28} men 52^{13} Desgelijcx ^{14} — nv . . . is ^{16} nv > voor ooghen ^{23} soude
^{26} sulcke ^{27} aen > op 53^{1} — een ^{4} = 44^{24} ^{5} — vast ^{7} woonender ^{9}
kenschap ^{11} = 11^{27} ^{20} elck ^{30} bepraten > bekalden 54^{12} = 5^{2} ^{20,22}
= 5^{9}, nijdich > heftich 55^{5} — af ^{6} en soude, eender ^{8} t' huys > hem
^{9} vrouluyden ^{11} ende aten ^{13} — allen ^{16} = 42^{7}, = 5^{9} 56^{7} = 44^{24} ^{10} = 5^{9}
^{12} = 48^{1} ^{19} de > het ^{20} = 5^{2} ^{21} — iamblichi ^{28} — te, = 44^{24} 57^{11}
seyde ^{28} Kind begonste ^{29} den Cop ^{30} — t' Kint weder 58^{2} — noch,
maer > ende ^{9} — daer van ^{16} ende > om ^{29} dauerde > schudde 59^{5}
ende > die ^{8} met > in ^{10} — staen ^{30} eenich > een 60^{1} weder ^{4} dat
ghesicht ende gehoor ^{9} = 44^{24} ^{18} hebben ^{19} — daer mede ^{21} so > doen
^{24} — lanck 61^{3} = 44^{24} 62^{18} waerachtige, haer > se 63^{1} hoort ^{15} Mercuria-
lischen ^{23} den > die, in 64^{2} Soo werpen zy ^{6} op > om ^{12} = 5^{2} ^{16} ghebousel
omsmijten ^{31} Saturnus > de .♄. 65^{1} Mercurius > ☿ ^{9} = 5^{2}, haer > hen
^{16} = 11^{23} ^{18} — Averhaen 66^{26} daer eenen 67^{4} — of ^{5} = 44^{24} ^{29} = 5^{2}
68^{4} = 44^{24} ^{9} — dan ^{15} = 6^{17} ^{22} = 44^{24} ^{27} = 11^{27} ^{28} haer > het ^{29} =
58^{2} 69^{9} ≐ 6^{17} ^{16} in > wt ^{18} = 5^{2} 70^{8} = 11^{27} ^{18} = 6^{17} ^{22} sommige >
vele ^{26} — om 71^{5} Boeck. Libr. int 9. cap. ^{18} is > syn $72^{21,23}$ = 5^{2} ^{26}
want > dan 73^{4} seltsame wonderlicke ^{19} dry Cantighen 74^{3} Ende ten
^{15} geleder ^{17} gheleder 75^{1} Want > dan ^{3} = 9^{25} ^{8} = 7^{12} 76^{9} — die ^{10}
inden > in het ^{12} ghelederen ^{17} alsser > daer ^{18} = 7^{12} 78^{13} — de 79^{25} =
5^{9} ^{26} waerachtighe 81^{2} — is 84^{1} nament 85^{11} = 5^{2} ^{16} eenen ghantschen ^{19}
— op ^{24} — Ouden ^{26} den seluen > hem ^{31} Maer > Ende 86^{8} = 11^{27} ^{9}
Meester > daer M. ^{10} met gesel 88^{8} te > wou 89^{1} verghelijcken ^{2} =
44^{24} ^{4} = 5^{9} ^{13} tweden ^{15} hadde > was ^{23} = 5^{2} ^{24} haer > hem ^{25} Maer >
Want, = 44^{24} 90^{2} — dan ^{3} — als ^{4} — wederom ^{6} — al ^{8} Ende > Maer,
= 44^{24} ^{14} dese > welcke, — met namen ^{16} — sy ^{18} — die ^{21} door > in
^{24} = 15^{19} 91^{23} sprekende 92^{14} die sake / ende > den sekeren ^{19} — af
94^{1} = 5^{2} ^{13} = 11^{27} 96^{7} = 5^{9} 97^{17} — te ^{24} heet > het 99^{23} = 6^{17} 100^{2} =
7^{12} ^{25} — dan 102^{5} — in ^{11} haer > sich 103^{27} daer beneden 104^{15} pro-
phecien ^{26} de selue > den 105^{2} maken > doen ^{13} — die 106^{23} — drie
107^{13} rinc > crinck ^{32} — hadde 108^{23} — sy 110^{30} vande $112^{24,26}$ Orani-
appelen 113^{15} — welcke ^{27} = 112^{24} 114^{22} — af . . . . niet, af > van 117^{14}
= 11^{27} ^{27} — haer $118^{16,21}$ = 5^{9} ^{29} die > der 121^{2} = 90^{2} ^{11} sonderlijck
^{18} — nv ^{19} sy zulcx > sijt ^{23} moddige ^{24} als het ^{26} daer ontrent >
daerom 122^{5} = 11^{23} ^{7} veel ^{10} = 44^{24} ^{14} jongen ^{15} — Muller ^{16} — dat

selue [20] versch > eerst [22,29] Cop > hooft [24] maer > dan [27] = 5[9] [28] dat > het, = 44[24] 123[15] = 44[24] [21] = 48[1] [25] — wederomme [26] = 11[27] [27] — als, verwonden > vernoemden [28] — ende verbinden [29] welcke een seer groote 124[1] desen > den [5] = 121[2], = 11[27] [8] also nae [13] meesteren > heelen [17] — also, — ende ghecken [19] = 65[18], Afscheydt > afspraeck [21] = 44[24] [25] dickmaels [26] daerom > om 125[8] = 11[27] [11] = 44[24] [12] die antwoorde, = 121[18] [18] = 124[25] [19] = 5[9] [20] en mach [21] — also [30] hebben > lyden, — sult ghy 126[15] gemoets [17] nieu gevonden [18] eens in [25] = 5[2], = 44[24] 127[1] auondt [2] neder > leege [3] = 5[2] [4] ende als schier [6] = 44[24] [9] — welcke [26] als > is [29] die > sy [30] schaeuen 128[2,4] = 11[27] [3] wijt van > rontom [5] Daer [25] — de [26] = 121[2], altemael [29] — door 129[2] — neder [13] wort > is [15] — de [28] Paicchas 130[8] hare > sy haer, Peck > cool [12] — doet [31] — daer van 131[10] = 11[27], nimmer [13] Ende als de, comende > quamen, = 5[9] [15] besoecken [16] vant [27] nv ter tijt > rechte voort [28] — niet, = 11[27] 132[6] ende > met, — des [20] — so veel [30] — om 133[3] — seer, want > maer [5] = 5[9] [10] — eenich [13] — en willen [17] wesen > zyn [18] = 97[11] [22] welcke > dien [26] — des [29] — ende dat [31] — van 134[3] — die, — de [8] = 121[18] [9] dan > so [13] alsoo [20] gelijck te > als [23] — Sy [28] dan > maer 135[7] — ende .... Trechter [10] — den [13] = 5[9] [14] dan > als [16] etlicke [18] = 11[27], — comen, = 5[2] [20] — maer [21] — gheen [23] haer oock [26] — hem [28] wanneer > als 136[5] voorkens [8] — toe, Wanneer > als [11] wanneer dat > als [19] = [8] [25] = 5[9] [26] = 5[2] [29] — daer 137[12] = 5[9] [15] zijn > is [20] dan > Als [22] — een [23] = 137[15], = 5[2] [24] gelyck, = 122[22], ende het [27] by > seer [28] = 7[12], die oock 138[8] — ander [10] = 135[28] [11] — by [13] = 137[22] [20] Christoffel Wagenaer vaert in [22] = 65[18] [29] = 135[28] [30] het daer [31] = 5[9] 139[3] — den [14] de > welcke [15] = 5[2] [17] dese Insel [30] die eeten 140[1] dat crijgen [5] = 44[24], so sach [11] so > hoe [17] al te hoop [20] steenderen [22] = 5[2] 141[7] vertaelen [12] = 44[24] [21] Ende ten, ende die [22] — Fraye [24] seer goede [28] swanger [31] = 5[2] 142[1] het seer [2] = 5[2] [7] seerder, dan > als [9] = [7] [10] = 121[18] [13] — Plaetse [17] can > mach [19] deel > veel [20] — henen 143[7] inde [27] hadde die Salicheyt [28] — van [30] die Wet > het Gesedt 144[2] = 5[9] [4] afstaen [9] = 11[27] 145[6] seer haest [14] wt genomen 146[14] = 5[9] [17] — hier te Lande [18] dit > die [25] die > der [31] = 6[17] 147[5] — Wanneer [14,18] = 11[27] [17] die hebben [20] = 135[28] [26] Coopmanschap [21] ghelyck als [28] zyn omtrent [29] — ghebleuen 148[2] = 135[28]

[15] — tot [18] als eenen, = 5[2] [21] ende alderley > oock alderley, = 5[2] 149[20] coemt [29] — ofte Eylanden 150[1] — wel [6] oft > ende, = 5[2] [7] — Ferrea [8] 6 > 5, 6 Forte 7. Ventura [10] — sy [11] = 5[2] [15] — die [29] nabueren [31] druppel > drop 151[6] werf > mael 152[11] — van 154[24] Suntcat 155[9] Costelick > Meesterlick [21] Terwijlen > so [28] geveerlick 157[14] spracken [16] = 11[27], = 7[12] [31] = 121[18] 158[19] — dat en was 159[29] — ende .... haer 163[8] Lorarij 165[21] — zwart... een 166[6] = 5[2] [7] — seer [15] waerom [16] toornich > quaet, — in synen moet [22] doen > doch [25] — al [27] Cranck [28] ende hy was so 167[3] = 48[1] [5] — treflijck [15] — daer [16] kenschap [17,30] = 44[24], 168[3] — op [5] ende > so [7] = 121[18] [10] Spaengiaert > Heer [11] — haer [20] — weder [28] Desen eenen [30] summe > stuc 170[10,11,17] — hem [14] = 5[2] [16] = 5[9] [27] betreffen [28] Aldus soo [30] — wẹderom 172[8] die > haer [13] = 121[8] [24] — hy [28] = 44[24] [29] by > handen [30] = 170[10] 173[4] = 6[17] [5] als hy [7] = 44[24] [8] — den geest, doch noch [22] — v 174[3] = 6[17] [7] Eynde > lesten [17] = 5[9] [26] gelijck sulcx 175[1] = 121[18] [6] — Johan de Luna [21] — daer na [25] gantsche [28] = 5[2] 176[1] = 5[9] [9] — seer [16] — sal [17] Hier > Daer [19] — ooc seer [23] — hy [29] boosen 177[7] so quamen 178[2] wil my [7] — Hier ... wagenaer.

NEUDRUCK.

Zugrunde liegen meiner Ausgabe die Drucke A und E. Der letztere wurde nur in Auszügen mitgeteilt, dagegen in der Beilage II genau untersucht — so, dafs der Abdruck des Ganzen überflüssig erschien. Die beiden Texte sind in Graphik und Interpunktion möglichst getreu wiedergegeben. In dieser Hinsicht ist von den im Heft I dieser Sammlung auf S. 89 angegebenen Regeln abgewichen worden [1]). Geändert habe ich:

Der in A mit Fraktur gedruçkte Text ist in Antiqua gesetzt, den anderen Heften dieser Sammlung gemäfs [2]), deswegen mufsten auch die Unterschiede von ʒ r, ſ ß entfallen. Die Virgel ist durch Komma

[1]) Ausschlaggebend waren hier die Forderungen E. F. Kofsmanns, ausgesprochen in seiner Anzeige der Volksboeken in Euphorion XI S. 525.

[2]) E ist im Original auch Antiqua, nur die Stellen, die eine Anrede enthalten, in Blacklettern, dieselben habe ich durch gesperrten Satz gekennzeichnet, dabei auch die Virgel beibehalten.

ersetzt. Abkürzungen wurden aufgelöst. Überschriften und Signaturen sind ausgelassen und bei der Beschreibung der Drucke behandelt. Die Seitenzahlen des Originals sind in Klammern in den Text aufgenommen. Die Worttrennung am Zeilenende, durch ⸗ oder überhaupt nicht angedeutet, blieb unbeachtet. Offenkundige Druckversehen wurden beseitigt. Diese sind: 3^{8} geuen / ^{9} aenslagen) 23^{7} fuerit, 26^{25} Mincralien 28^{30} Rocheren, 32^{12} endt 46^{27} twaef 54^{29} tc 56^{21} orphei. 57^{30} hefteut 66^{11} wlcke 68^{6} sondcr 75^{2} Centento 77^{1}) >, 82^{5} somtijs 88^{5} Padna 90^{20} ta'llen 96^{20} gebrnycken 111^{30} gevangən 112^{23} waren, 117^{15} wderom165^{13} doodeu 174^{19} Pans 185^{21} vertreeken 187^{10} hnys 189^{21} Margarera ^{32} Bolwerkeu.

UNTERSUCHUNG.

DEUTSCHES WAGNERBUCH.

Nach den Erörterungen über die Überlieferung wollen wir uns der Beurteilung des Überlieferten selber zuwenden und schicken zunächst einiges über das deutsche Volksbuch voraus [1]).

Sechs Jahre nach dem Erscheinen der Historia vom Dr. Johann Faust tratt in Deutschland o. O. und Dr. ein Büchlein ans Tagelicht, welches sich auf dem Titel als zweiter Teil der Historia bezeichnet und die wunderbaren Schicksale seines Famulus, Christoffel Wagner behandelt. Es ist auch eine Fortsetzung der ersten zugleich aber ihre Nachahmung. Schon im Texte des Faustbuches waren Keime zur neuen Historia vorhanden und der neue Verfasser brauchte sie blofs aufzugreifen und weiterzuspinnen. Es waren die Nachrichten über die früheren Schicksale des Famulus Wagner, seine Vorliebe für das Zauberwesen, Verdienste um Dr. Faust und dessen Lebensbeschreibung und Fausts Vermächtnis [2]). Das war das ganze „sagenmäfsige"

[1]) Hiebei wird auf meine Untersuchungen in A^{hd} S. IX—LXXIV verwiesen, an dieser Stelle sind blofs die Ergebnisse zusammengefafst und hie und da ergänzt.

[2]) Vgl. 𝔄 20^{26}, 24^{28-31}, 25^{11}, 27^{30}, 90^{1}, Kap. LX, LXI, 121^{34}—122^{4}. Diese letzte Stelle 122^{3-4} kann sicher nicht auf das Wagnervolksbuch bezogen werden, wie das

Material, das er schon in der Historia von Dr. Faust benutzt vorgefunden und welches er in sein Büchlein aufgenommen hatte. Denn von der Entstehung einer Wagnersage im Zeitraume von 1587—93, wie das Reichlin-Meldegg [1]) annimmt, kann nicht gesprochen werden, da alle Zeugnisse dafür fehlen und die neu hinzugefügten Züge, die wir im Wagnerbuche finden, sich beinahe alle im grofsen und ganzen auf benutzte Quellen züruckführen lassen.

Dem unbekannten Verfasser, der obzwar ein Protestant, jedoch mit seinem Büchlein keine Tendenz verbindet und sich geradezu vor dieser ausdrücklich verwahrt wissen will vgl. A^nd 177^{24}, lag in erster Reihe das Faustbuch selber vor und zwar in den Drucken 𝔅 und ℭ. Diesen verdankt das Wagnerbuch eine Anzahl von Motiven, die entweder ganz oder miteinander verbunden und kombiniert Aufnahme gefunden haben. Es sind gröfstenteils Schwankmotive, enthalten in den von Wagner verübten Streichen. Nur einiges wenige darunter ist einer anderen Quelle und namentlich den Schwanksammlungen des 16. Jh. entlehnt. Den magischen, kosmographischen und historischen Gelehrtenkram, der in derartigen Produkten nicht fehlen durfte, verdankt der Verfasser den Werken von Cornelius Agrippa von Nettesheim: De occulta philosophia [2]), Libri Arbatel Magiae [3]), Bodinus: Daemonomania [4]), Georg Pictorius: De speciebus Magiae

G. Witkowski in Deutscher Litteraturzeitung 1911 N°. 11 S. 672 tun möchte.

[1]) Vgl. Schatzgräber in den literarischen ... Seltenheiten ... des deutschen Mittelalters hg. von J. Scheible VII. Stuttgart 1848 S. 176.

Der Name „Christoffel Wagner" dürfte wohl vom Verfasser des Faustbuches hinzugefügt worden sein, vgl. Seeger: Das Faustbuch von 1587. S. 23.

[2]) Zitiert wird nach der Ausgabe Lugduni per Beringos Fratres 1605. lib. III. cap. XI. S. 337 f. = A^nd 22^{12}—24^{4}, lib. I cap. X. S. 22 = A^nd 51^{19-28}, lib. III. cap. XIX. S. 364 ff. = A^nd 65^{19}—67^{30}.

[3]) Ausgabe vgl. Anm. 2. — S. 713 ff. = A^nd 61^{22}—63^{27}.

[4]) Übersetzt von Fischart, Jobin 1591 2. Buch, 3. Kap. S. 91 = A^nd 99^{29}—100^{18}, 6. Buch 59. Kap. = A^nd 107^{12-32}. Ich habe schon in A^hd S. XLVIII die Benutzung dieser Übersetzung angezweifelt und zwar mit Recht, denn wie ich jetzt sehe, ist der Anschlufs an die lateinische Vorlage, die mir leider nur in einem späteren Drucke, Frankfurt a. M. 1603, zur Verfügung steht, viel näher. Das erhellt aus folgender Zusammenstellung. Es heifst in der lateinischen

ceremonialis [1]), Wierus: De praestigiis daemonum [2]) und Pseudomonarchia daemonum [3]). Die astrologischen Zusammenstellungen wieder auf A^{nd} S. 75 begegnen oft in den populärastronomischen Schriften und Kalendern des 16. Jh. Beim Ersatze für die Reisekapitel des Faustbuches vgl. 𝔄 S. 54—71 hat der Verfasser des Wagnerbüchleins einen guten Griff bewiesen, indem er dem damaligen volkstümlichen Leserkreise, der sehr reiselustig war, eine Beschreibung von Lappland und Amerika gebracht hatte. Diese hat er herübergenommen aus dem Werke: La Historia del Mondo Nvovo di M. Girolano Benzoni Milanese 1565, das öfters erschienen ist und in mehrere Sprachen übertragen wurde, was von der Beliebtheit dieses Buches zeugt [4]).

Damit wäre auch der Inhalt des ganzen Büchleins erschöpft. Neues hat es sehr wenig gebracht, das Gebrachte aber entsprach den Wünschen des damaligen Lesers, bei dem es einen grofsen Erfolg gehabt

Übersetzung S. 185^{10-22} [auidum sui exitus cognoscendi] Fischart [wo hinaufs sein gelegenheit vnnd Stand mit der weil sich lauffen vnd schicken würde:] A^{hd} S. 76^{7-8} [begert auff ein zeit zuwissen wie es jhm ergehn solte / vnnd was er für einen Todt leiden würd/], L. [Jacobitam Necromantem] F. [einen Nicromanticum oder Schwartzkünstler / der ein Predigermönch war] A^{hd} 76^{10} [ein Jacobiner Münch der die Kunst Nicromantiam meisterlich wol gelehrnet hatt], L. [et in eo furore expirasse.] F. [trieb auch solche Vnsinn also rasend bifs inn sein letztes end hin] A^{hd} 76^{19} [vnd ist also vber diser Vnsinnigkeit gestorben]. Zweifel könnte nur betreffs A^{hd} $81^{15} = A^{nd}$ 107^{24} bestehen, weil „Theodosius" in F. und A^{hd} vorkommt, dagegen in dem lateinischen Drucke von 1603 fehlt, was aber dadurch zu erklären wäre, dafs in dem späteren lat. Drucke das Wort ausgefallen ist, jedoch in der lat. Vorlage Fischarts, in die er bei der Übersetzung des französischen Originals hie und da einen Blick warf, gestanden hat. An das Nachprüfen der Möglichkeit, dafs das Original selber als Quelle zu denken wäre, mufs ich vorläufig verzichten, weil mir die französischen Ausgaben (über die vgl. Euphorion IV S. 12) nicht zur Hand sind.

[1]) Ausgabe vgl. A^{nd} S. 224 Anm. 2. S. 585—96 = A^{nd} 100^{19}—108^{16} mit Auslassungen, Umstellungen und Zutaten.

[2]) Basileae Oporinus 1568, S. 172 = A^{nd} 97^{7}—99^{28} mit Auslassungen.

[3]) Wieri Opera omnia Amstelodami 1660, S. 650 ff. = A^{nd} 161^{18}—165^{30}.

[4]) Benutzt wurde der lateinische Text und zwar in einem der Drucke, die zwischen 1581 und 1589 erschienen sind.

hatte. Elf Drucke [1]) sind noch im Laufe der letzten sieben Jahre des XVI. Jh. erschienen, eine beträchtliche Zahl, die sich den sechzehn Faustbücherdrucken [2]) wohl an die Seite stellen kann. Der Text hat 1594 eine Revision erfahren um aber weiter bis 1712 nicht mehr geändert zu werden, denn aus dem ganzen XVII. Jh. ist kein Druck mehr bekannt [3]). Erst die Ausgabe Berlin bei Johann Andreas Rüdiger 1712 ist mit einer neuen Vorrede von Paul Jakob Marperger versehen worden, in der sich die Hexenriecherei des Verfassers deutlich abspiegelt. Wiederholt wurde die Ausgabe 1714, um dann wieder bis Ende des Jahrhunderts in Vergessenheit zu geraten. Um die Wende des XVIII. Jh. mehren sich die Versuche der Wiederbelebung des Volksbuches. 1798 sind in Neu-Ruppin bei Johann Bernhard Kühn

1) Zu den neun in Ahd IX—XIX aufgezählten Drucken kommen jetzt noch zwei neue hinzu, die mir damals nicht bekannt waren. Es sind I. o. J. u. Dr. 8° 128 Bll. an der Universitätsbibliothek in Breslau Sign. Litt. teut. III Oct. 73 und II. o. O. u. Dr. 1594 8° 119 Bll. im Britishen Museum in London Sign. 8630. aaa. 34. Der erste ist im Verwandtschaftsstammbaume der deutschen Wagnerbücher als von E, der zweite von C abgeleitet zu betrachten. Genaueres darüber in meiner in Vorbereitung sich befindenden Arbeit über das Wagnervolksbuch im XVIII. Jh.

2) In A S. XLVI—LV belauft sich die Zahl der Faustbücherdrucke des XVI. Jh. auf fünfzehn. Von diesen ist jedoch einer (c) zu streichen vgl. darüber meinen Aufsatz: Zur Bibliographie des Faustbuches C in: Euphorion 1912, H. 1, 2, S. 334 ff. 2 neue aber sind hinzuzusetzen, nämlich: d² vgl. Heuer in Berichten des F. D. Hochstiftes zu Frankfurt a. M. 1894. S. 274 ff. und der Druck Frankfurt 1591, der in den Mefs-Katalogen genannt wird, von dem aber kein Exemplar aufgefunden werden konnte, doch ist die Existenz eines solchen in der Sammlung Huyberts van Buchell, die der Utrechter Stadtbibliothek, jetzt Universitätsbibliothek einverleibt wurde, bezeugt vgl. Bibliothecae Trajectinae Catalogus, Trajecti ad Rhenum 1608 fol. Iiv.

3) Die Angabe J. Chr. A. Grohmanns in den Annalen der Universität zu Wittenberg, Meifsen 1802 III. S. 240, es habe ein Wagnerbuch Berlin 1681 gegeben, beruht auf einem Irrtume. Näheres davon in meiner oben genannten vorbereiteten Arbeit. G. Witkowski hat ihn a. g. O. S. 673 in seine lückenhafte Zusammenstellung der Wagnerbücher ohne der Sache näher nachzugehen aufgenommen. Dieses Verfahren heifst bei Ihm „stillschweigendes Nachtragen wichtiger Materialien", die übrigens alle schon in C. Engels Bibliotheca Faustiana 2. Aufl. Oldenburg 1885, aber viel besser verzeichnet waren.

eine Umarbeitung durch einen strengen Rationalisten, 1799 in Wien eine Umgestaltung desselben zu einem ganzen Roman ausgesponnen mit Benützung des Wagnervolksschauspiels und noch im XIX. Jh. ein Abdruck von 1798 in Breslau 1814 erschienen [1]). Seit dieser Zeit wurde es noch nur von Scheible im Kloster III. Band 1846 S. 1—187 auf Grund der Ausgabe Berlin 1714 zum Abdrucke gebracht und mit Bildern versehen.

Es ist, wie wir gesehen haben, aus dem Faustbuche entstanden und da es dem Inhalte nach mit demselben so nahe verwandt vorkam, so begann es auf die jüngeren Fassungen und Gestaltungen der Faustsage zu wirken. Wir finden es benutzt von Widmann und Pfitzer in den Erinnerungen und in dem Faustbuche des Christlich Meynenden, wo A[nd] Cap. 14 und 15 in gekürzter Form eingeschoben wurden. An Stelle von Wagner ist in diesem schon Faust getreten — so wurden die Unterschiede der beiden Zauberer von einander aufgehoben.

Aber nicht nur in Deutschland war es ein beliebtes Volksbuch, sondern auch in den benachbarten Ländern, in England und Holland, wohin es rasch gedrungen ist. In England ist schon 1594 ein Wagnerbuch nachzuweisen u. d. T.: The Second Report of Doctor Joh Faustus, containing his appearances etc. London, Printed by Abell Jeffes etc. 1594., zweite Ausgabe 1680 4° London Ralph Smith [2]), das aber mit dem deutschen recht wenig gemein hat. Es ist ein ganz selbständiges Büchlein, welches jedoch, wie die Stilisierung des Titels schon beweist, das deutsche Wagnerbuch gekannt haben mufs,

[1]) So C. Engel a. g. O. Oldenburg 1874 S. 27. Ein Exemplar dieses Druckes konnte an keiner der gröfseren Bibliotheken Deutschlands nachgewiesen werden.

[2]) Diese armselige Arbeit darf nicht für eine Übersetzung des deutschen Wagnerbuches gehalten werden vgl. auch D. L. Z. 1907 S. 1823. Ich betone das deswegen, weil G. Witkowski a. g. O. S. 673 noch immer von einer solchen spricht. Auf meine Bemerkung ebd. N°. 25 S. 1576 läfst Er den Streit auf die Bezeichnung ankommen, obwohl es sich nicht um das Wort, sondern um die Sache selbst handelt. Sollen solche Versehen zu den „wichtigen Materialien" gehören, für die man Ihm danken soll, so können wir auf die Kenntnis derselben ganz ruhig verzichten.

Genaueres über das englische Wagnerbuch ist im Hefte 35 der Literarhistorischen Forschungen hg. von Schick und Waldberg zu finden.

von dem aber blofs die Anregung erhalten haben kann. Der Kern der ganzen Erzählung ist die Belagerung Wiens durch die Türken im Jahre 1566. Der Verfasser verherrlicht den Geist des Dr. Faust und die beiden „spiritus familiares", beschreibt die Stadt Wien und die Kämpfe an denen Wagner teilnimmt. Das Ganze ist ein Machwerk, das auf vollkommene Talentlosigkeit seines Verfassers schliefsen läfst. Interessanter hat sich die Aufnahme und die Weiterentwickelung des Wagnerbuches in den Niederlanden gestaltet, was vielleicht dem zuzuschreiben ist, dafs die Verhältnisse zwischen Holland und Spanien enger waren und gerade dort nach der Mitteilung des unbekannten Verfassers die Geschichte von Wagner entstanden sein soll und dann aus der Spanischen Sprache ins Deutsche übersetzt wurde, wie auch deswegen, weil eine Reihe von Schwänken in Spanien lokalisiert ist, vgl. Reichlin-Meldegg im Schatzgräber hg. von Scheible VII. S. 281. Dieses Interesse äufsert sich in den zahlreichen Holzschnitten, die für die niederländischen Wagnerbücher geschnitten wurden. In Holland sind auch beinahe gleichzeitig mit dem Erscheinen der Faust und Wagnerbücher von Jahren 1607/8 die zwei zu dieser Zeit schönsten bildlichen Darstellungen Fausts und Wagners in den Kupferstichen von Christoffel van Sichem entstanden [1]). Welche Sorge und Sorgfalt man nun dem Texte des neuen Volksbuches in den Niederlanden angedeihen liefs und was für Umgestaltungen es erfahren hatte, ist aus den folgenden Abschnitten zu ersehen.

NIEDERLÄNDISCHE ÜBERSETZUNG.

Wir haben schon öfters bei den Erwähnungen des Druckes A Gelegenheit gehabt darauf hinzuweisen, dafs er eine, seiner deutschen Vorlage sich eng anschliefsende, Übersetzung enthält. Wir können

[1]) Vgl. über ihn Wurzbach: Niederländisches Künstlerlexikon, Wien Leipzig 1906 S. 620. Die Bilder kommen vor in Iconica et historica descriptio praecipuorum haeresiarcharum per C. v. S., Arnhemi 1609. Abgebildet ist das eine, Wagner mit Auerhan darstellend, unter anderem in G. Könneckes Bilderatlas zur deutschen Literaturgeschichte 1895 S. 160. Kramm in: De Levens en werken der hollandsche en vlaamsche Kunstschilders, Amsterdam 1857—64 möchte sie dem Cornelis van Sichem zuschreiben.

sie im allgemeinen als richtig und zuverlässig bezeichnen, obwohl Fehler und Mifsverständnisse, die der allzu nahe Anschlufs an die Vorlage verursacht hat, nicht selten sind [1]). Der Übersetzer verrät durch dieses Verfahren wenig Gewandtheit und nicht besonders reichen Sprachschatz. Bestärkt wird man in dieser Meinung noch durch mehrere Versehen, die daher kommen, dafs er ohne Rücksicht zu nehmen auf die Bedeutungsverschiedenheit manche deutschen Ausdrücke blofs lautlich ins Niederländische umgeschrieben hat [2]). Da der Vorlage so treu gefolgt wurde, so war die Feststellung derselben unter den acht vorhandenen Drucken von A^{hd} mit keiner Schwierigkeit verbunden, es lag nämlich vor der B Druck [3]). Das setzen aufser Zweifel Ab-

1) In den Anmerkungen wurde auf diese aufmerksam gemacht.

2) Vgl. z. B. A^{nd} 22^{14}, 64^{11}, 69^{28}, $70^{25,28}$, 72^{29} u. s. w.

3) Ein Exemplar des deutschen Wagnervolksbuches, das in Holland noch vor der Übersetzung vorhanden gewesen wäre, liefs sich unter den Beständen der holländischen Bibliotheken nicht nachweisen. Die bekannten stammen aus späterer Zeit. Bibliothecae Trajectinae catalogus, Trajecti a. Rh. typis Salomonis Rhodii, 1608 Fol. kk 2^v nennt „Christoff. Wageners historie 1596" unter den historischen Büchern littera „W in 8°" mit dem Vermerke B[uchell]. Es war ein Exemplar des F Druckes aus der Sammlung Hubert Edmonds van Buchell, Kanonikus an der Stiftskirche S. Kuniberts in Köln * 31. V. 1513 † 28. V. 1599 (vgl. Van Someren: De Utrechtsche Universiteitsbibliotheek, Utrecht 1909 S. 13 ff.), von seinem Neffen Arnold nach Utrecht gebracht, im Chore der St. Janskirche zuerst aufbewahrt, dann in die Utrechter Universitätsbibliothek übergangen. Arnold selber besafs das Volksbuch in seiner grofsen Bibliothek (vgl. Diarium van Arend van Buchell hg. v. G. Brom u. Van Langeraad, 1907. S. XXXVII) nicht, denn in dem Kataloge: Hss. 845—7 in der Utrechter Universitätsbibliothek wird es nicht verzeichnet. Vor 1670 ist das Buchellsche Exemplar aus der Stadtbibliothek verschwunden, denn in dem Katalog ex officina Meinardi à Dreunen 1670 kommt es schon nicht vor. Es dürfte nach der Visitation derselben am 15. VII. 1622 als wertlos ausgeschieden worden sein. Das zweite bis jetzt auf der Univ. Bibl. in Utrecht aufbewahrte Exemplar ist der B. Druck. Der neue um 1830, als mehrere alte Sammelbände auseinander genommen und neu gebunden wurden, hergestellte Einband läfst vermuten, dafs es schon früher dort war. Noch ein Exemplar desselben Druckes wird erwähnt in: De nederlandsche Volksromans door Mr. L. Ph. C. van den Bergh, 1837 S. 153.

weichungen dieses Textes von A und den übrigen Ausgaben, die in der Übersetzung wieder auftreten. Um die Arbeitsweise des Übersetzers kennen zu lernen, wurde ein Vergleich der Übersetzung mit der Vorlage angestellt. Die Ergebnisse lassen sich unter drei Hauptgesichtspunkte verteilen: Auslassungen, Zusätze, Änderungen.

Auslassungen an rund 85 Stellen, zwischen einem Wort und ganzen Kapitel schwankend, machen aus zusammen 400 Zeilen nach A^{hd} gerechnet = nahezu $^1/_{12}$ des Ganzen [1]). Mehrere Gründe haben den Übersetzer bewogen dieselben vorzunehmen. Zunächst der Wunsch eine volkstümliche Lektüre bieten zu können. Der Gelehrtenkram aller Art mufste deswegen beschränkt werden. Das war der Hauptgrund und diese Auslassungen nehmen unter den 400 nahezu $^3/_4$ ein. Das Unbekannte, die Angaben über den fremden Verfasser und Handlungsort, Bezüge auf deutsche Verhältnisse, die unrichtige Zeit der Entstehung, letztes deshalb, weil es zum Mifsverständnis führen konnte u. a. sind ausgefallen, dann das Schwer- oder unverständliche wie die unklaren und fremden Ausdrücke, unbekannte Wörter, deren mehrere gewöhnlich durch ein Wort wiedergegeben werden. Auch wenn ihm etwas zu schrecklich, allzuschlecht oder mit seiner Anschauung nicht übereinstimmend vgl. z. B. A^{hd} 61^{32-33} erscheint, so bestrebt er sich dasselbe durch Auslassung abzuschwächen. Um den Text kürzer zu gestalten, meidet er Wiederholungen, wie die zweigliedrigen Ausdrücke und beschränkt die Citate.

Einzelheiten, die zum Verständnis nicht unbedingt nötig sind und das Selbstverständliche mufsten verschwinden. Was schon der deutsche Verfasser in Parenthesen genommen hat, das schafft er desto eher ganz ab. Der Verfasser des deutschen Volksbuches obwohl streitsüchtig, wie das aus der Wendung gegen Paracelsus erhellt vgl. A^{hd} 45^{29-35}, wollte doch von einer antikatholischen Tendenz oder Polemik nichts wissen, beim niederländischen hat sogar die Stelle Anstofs erregt und er hat sie gestrichen.

Sollte es vielleicht mit dem ersten identisch sein? Van den Bergh studierte ja in Utrecht und wurde ebd. 1830 promoviert.

[1]) Die wichtigsten darunter sind z. B.: A^{hd} 4^{32}—5^{1}, $6^{14-19, 27-35}$, Kap. IX, 43^{26}—44^{32}, 45^{29-35}, 56 Anm. zu 33, 57 Anm. zu 4, 7, 16, 58 Anm. zu 1, 11, 14, 123^{11-16}.

An Zusätzen ist wenig zu verzeichnen. Hie und da hat er einen Namen wie Faust, Wagner, Auerhan eingesetzt oder einen frommen Wunsch (z. B. God betert) geäuſsert, A^{nd} 79^{17-23} den Inhalt des Holzschnittes mit eigenen Erklärungen versehen, A^{nd} 132^{30}—133^{1} eine Anspielung auf holländischen Brauch gemacht.

In sonstigen Änderungen bewies er sich sehr sparsam. War ihm ein Name wie A^{hd} 5^{25} unbekannt, so schrieb er einfach „die duyvel", A^{nd} 30^{28} verbesserte er die Vorlage, 49^{2} glaubte er sie verbessren zu müssen [1]), 72^{19-21} 76^{20-31} benannte er die Himmelskörper lateinisch, A^{hd} $80^{17} = A^{nd}$ 106^{15-30} endlich gab er an den Inhalt des Holzschnittes mit Änderung der lateinischen Überschriften in niederländische und der Planeten in Wochentage, wohl deswegen, um ihn nicht schneiden zu müssen.

Beinahe keine Auslassungen oder Änderungen weisen auf die Reise und Schwankkapitel, denn in diesen lag die Anziehungskraft für den Leser.

Eines soll noch im Anschluſs an diese Ausführungen hervorgehoben werden, nämlich das Meiden der Verse und des Lateins. Die Scheu vor den ersten wird dadurch erklärt, daſs das Übersetzen der gebundenen Rede gröſsere Schwierigkeiten bietet und nur an einer Stelle A^{nd} 20^{29-30} wagt er zwei Zeilen frei zu übersetzen. Das Latein wieder scheint ihm nicht geläufig gewesen zu sein, vielleicht hat er es überhaupt nicht beherrscht, denn die lateinischen Namen der Himmelskörper konnten ihm aus der volkstümlichen Kalenderliteratur bekannt sein und die Umschreibung einiger lateinischer Ausdrücke bei der Auflösung der Überschriften des Holzschnittes A^{hd} 80^{17} ist auch ohne diese nicht schwer.

Kurz, ein Gelehter war unser Übersetzer sicher nicht. — Seinen Namen könnten vielleicht genauere Nachforschungen über den Drucker Reynder Wylicx aufdecken.

ANTWERPENER BEARBEITUNG.

Die Übersetzung hat bis zum zweiten Viertel des XVIII. Jh. keine grundsätzliche Änderung erfahren. Erst nach 1728 hat sie ein unbe-

[1]) Die Fehler A^{nd} 71^{9}, 79^{4}, 90^{11} wären dem Setzer zuzuschreiben.

bekannter Verfasser einer völligen, tendenziösen Umgestaltung unterworfen [1]). Angeregt (höchst wahrscheinlich) durch die neue Ausgabe des niederländischen Faustbuches Amsterdam 1728, wollte er die veralteten Reisekapitel beseitigen und die Geschichte auf dem heimischen Boden spielen lassen. Seine Arbeitsweise ist der des Verfassers des ersten Wagnerbuches ganz gleich: Zusammenflicken aus verschiedenen Quellen. Wie weit er nun von seiner wichtigsten Vorlage, dem alten Wagnervolksbuche, abgewichen ist und was er aus anderen Quellen hinzugefügt hat, kann man schon aus dem gegebenen Inhalt ersehen [2]).

Das Ganze zerfällt in Vorrede, 24 Kapitel und einen Anhang. Voor-Reden gibt die Einteilung des Inhalts in 5 Abschnitte. §. 1. vgl. A^{nd} 185—6. §. 2. S. 8—10. Hoe Wagenaer hem voor Knecht verhuerde by Doctor Fauſtus. Das äuſsere Aussehen Wagners. Faust nimmt ihn

[1]) Diese Zeitbestimmung folgt aus dem richtigen Verständnisse derselben Stelle vgl. S. 54^{13-20} im §. 13 bei Gelegenheit der Beschreibung von der Lepelstraet, die H. v. d. Hagen a. g. O. zur verfehlten Datierung verleitet hat. Sie lautet: „Dogh onſen voorgaenden Marck-Grave, den Edelen Heer De la Faille, (niet langer willende gedoogen al de goddeloosheden, die daer bedreven wierden) heeft deſe ſtraet gesuyvert van dit onkruyt, ontrent het jaer 1672, en naderhandt heeftmenſe in Oorloghs-tyden vol Soldaeten geleyt". Daraus erfährt man: 1) daſs die Verordnung 1672 erfolgte, jedoch nach ihr viele Kriegsjahre vergangen sind — der Verfasser lebt schon in der Friedenszeit, 2) daſs Markgraf de la Faille schon tot ist. Zu 1), angespielt wird an die im April 1672 begonnenen, Jahrzehnte lang mit kleinen Unterbrechungen fortdauernden Kriege, die im Utrechter Frieden den 11. IV. 1713 ihren Abschluſs gefunden haben. Zu 2) gemeint Alexander della Faille, Ritter, Freiherr van Reeth, Laer und Archennes, der Schulze der Stadt Antwerpen, seit 11. Jänner 1678 von Karl d. d. zum Markgrafen ernannt. (Näheres vgl. bei F. H. Mertens u. K. L. Torfs: Geschiedenis van Antwerpen etc. 1845—53. I. Band S. 513, V. 516, VI. 115, VII. 618, VIII. 227. Annales Antverpienses auctore Daniele Papebrochio ed. F. H. Mertens et E. Buschmann I. S. IX. Dieses Amt bekleidete er bis zu seinem Tode am 19. Jänner 1728. Da seiner als „voorgaenden" gedacht wird, so muſs die Bearbeitung nach 1728 entstanden sein.

[2]) Die Kapitelüberschriften mit kurzen Auszügen sind auch bei Kühne vgl. K. S. 4—8. zu finden.

auf, unterrichtet und gibt ihm den Geist Auerhan. §. 3. S. 10—13. Hoe Wagenaer zijnen geeſt beſwoer. Die unglückliche Beschwörung der Geister. Faust rettet ihn. §. 4. S. 13—14. Hoe D. Fauſtus Wagenaer beter onderrichte in de ſwerte Konſten. §. 5. S. 14—17. Hoe Wagenaer Godt en zijn lieve Moeder af-ſwoer, en den duyvel aen ſwoer. Beschwörung des Teufels bei Halberstadt, der Vertrag auf 30 Jahre am 8. V. 1540 unterzeichnet, Abschwörung der Mutter Gottes. Verlangt werden: Gold, Gut, Essen, Trinken und schöne Weiber. §. 6. S. 17—18. Hoe Wagenaer geboelert heeft met den geeſt Abutaha, en de ſchoone Helena. Auerhan erscheint in Begleitung von Bilet und Abutaha und erklärt die Eigenschaften der beiden. Abutaha bleibt als Beischläferin. Nach einer Zeit läſst ihn Wagner Helena bringen, nachher mehrere schöne Frauen. Alle sind „succubi". §. 7. S. 18—21. Hoe aerdigh Wagenaer te Baſel in Switſerlandt twee Toovenaers bedroogh. Wagner will mit den Gelehrten der Baseler Universität disputieren, fährt dorthin, unterredet sich mit zwei Zauberern, beantwortet ihre Fragen, als er aber sie zu fragen beginnt, werden sie gram, heiſsen ihn schweigen, weil er nach Sachen fragte, die zu kleinlich sind. Wagner will sprechen, bekommt zwar dafür Eselsohren, verwandelt aber die Gegner in Schweine. Ein groſser Zauberer gibt den ihre frühere Gestalt wieder. Folgen die Geschichten von der Verzauberung der Nase in einen Storchschnabel, dem Verluste des Auges und der Enthauptung eines von den Gegnern vermittels der Rose, die vom Stengel abgehauen wird. §. 8. S. 22—24. Hoe Wagenaer binnen Franckfort aen de Joden eenen Papegaey verkocht, die Latyn, Hebreeuws en Grieckx konde ſpreken. §. 9. S. 25—28. Samenſprake tuſſchen Wagenaer, ende zijnen geeſt Averhaen, aengaende de regeringe der Helſche Vorſten. Aufzählung einiger Geister samt dem Bericht über verschiedene Zweige der magischen Gelehrsamkeit. §. 10. S. 28—32. Hoe Wagenaer de 25 voornaemſte Geeſten geſien heeft. Fürsten der Hölle erscheinen nacheinander. §. 11. S. 32—37. Hoe eenen armen Boer vermoort, en onder de Galge begraven zijnde, veel wonderbaere wercken dede, waer door Godt zijn onnoofelheyt te kennen gaf. Ein Bettler bei Voburg in Baiern, den alle Einwohner unterstützen, wird von Räubern in seiner Hütte überfallen. Nachdem sie kein Geld finden konnten, haben sie ihn auf-

gehängt. Die Einwohner, seiner langen Abwesenheit wegen beunruhigt, lassen die Tür zur Hütte mit Gewalt aufsperren und finden ihn auf einem Balken hangen. Man hält ihn für Selbstmörder. Da aber am Platze, wo er begraben wurde, Wunder geschahen und die später gefangenen Mörder sich zur Tat bekannt haben, so wird seine Leiche vom Bischof von Regensburg mit grofser Ehre nach Voburg überführt. §. 12. vgl. A^nd 187—191. §. 13. S. 45—55. Hoe Wagenaer de Hoeren in de Lepelſtraet bedrogen, en wegh gevoert heeft [1]). Nach dem Gespräch mit dem alten verliebten Narren bringt ihn Bilet in die Lepelstrafse, wo er Putznärrinen und Dirnen sieht, das Aussehen derselben wie auch die Art und Weise, wie sie den Vorübergehenden zurufen, wird geschildert. Auf einer Tür bemerkt er diese Zeilen in spanischer Sprache:

Heeren / Vrienden en oock Knapen /
Wilt niet lanck hier op staen gapen:
Hebt gy sin in een Jouffrouw /
Komt in huys / en seght het gauw?

Eine von den schönsten nimmt ihn bei der Hand und führt singend ins Haus hinein, wo er noch drei andere erblickt. Alle vier setzen sich um Wagner herum und verlangen Geld um Bier und Wein zu holen. Er gibt ihnen 2 Ducaton. Nach zwei Stunden waren jedoch 4 Ducaton schon verzehrt, er bemerkt, dafs alle häfslich sind und blofs schön angezogen, frägt also nach schöneren. Sie bringen 24 neue Dirnen, die wieder Geld für Wein verlangen. Wagner gibt 2 Pistolen und läfst Auerhan, der ihn als Lakai begleitet, nach 6 Geistern schicken, 3 sollen als Spielleute kommen, die 3 anderen eine halbe Stunde später als Kavaliere. Man unterhält sich. 8—10 Kannen haben schon die Dirnen geleert, die Spielleute kommen. Er frägt noch Preisen, die verschieden sind, von 10 Schillingen an bis 2 Stuiver und wählt die um 10 Schillinge, doch auch diese scheint ihm zu häfslich. Da nennen sie ihm noch eine, die 1 Ducaten kostet. Wagner geht zu

[1]) Uber die Strafse vgl. Historique des Rues et Places publiques de la Ville d'Anvers par Aug. Thys, Anvers 1873. S. 427 ff., auch in der Literatur ist sie bekannt vgl. z. B. Bredero's Spaansche Brabander hg. v. Dr. E. Verwijs 1869 S. 100.

ihr hinüber und liest über der Eingangstür einen Vierzeiler obszönen Inhalts. Drinnen findet er ein schönes Mädchen, das aus Brüssel stammt und während einer Lustreise mit der Mutter nach Antwerpen auf dem Wege in die Michaelskirche von zwei Hurenwirten entführt wurde. Er läſst sie durch Auerhan wieder nach Brüssel bringen und kommt zu den Dirnen zurück. Die drei Kavaliere und der verliebte Narr sind schon da. Da die Dirnen ihn bestehlen wollen, bestraft er sie. Am Schlusse des Kapitels wird eine kurze Geschichte der Lepelstraſse gegeben mit dem Bericht über den kalten Winter des Jahres 1563. Er wohnt hier 12 Jahre in dem groſsen Laboureur op de Meir, dann fährt er nach Mechelen. §. 14. S. 55—64. Wat Wagenaer binnen Mechelen gehoort, gesien, en bedreven heeft. Beschreibung der Kirche, folgt eine Erzählung vom diebischen Schneider, der viel Stoff gestohlen hat. Auf dem Sterbebette liegend erblickt er 2 Teufel vor sich, den einen mit gestohlenen Lappen, den anderen, wie er ihm den Ort zeigt, wohin solche Schneider für ihren getreuen Dienst, den sie Lucifer bewiesen, fahren werden. Der Schneider bereut seine Taten, wird gesund, vergiſst sich aber bald wieder, stiehlt weiter und empfängt nach dem Tode den wohlverdienten Lohn. Darauf werden die Brände der Stadt verzeichnet und das Ereignis vom Jahre 1546 beschrieben, wie am 7. August 1546 ein Blitz in den Pulverturm bei der Santpoorte eingeschlagen hat und das ganze Mauerwerk in die Luft geflogen ist [1]). 200 Menschen verloren dabei das Leben. Einer von den 600 Gequetschten, nach 3 Tagen halbtot gefunden, fragte, ob der Himmel heruntergefallen wäre. Dann wird über die Kriege der Bewohner von Mechelen im XI. Jh. berichtet und das Verhältnis zur Stadt Antwerpen auch die Kämpfe mit dieser besprochen. Zum Schluſs Angaben über die Weberzünfte und die Strafe einer Putznärrin, der ein Ratsherr 5000 Gulden vermacht hatte.

§. 15. S. 64—67. Wat binnen Brussel gebeurde ten tyde van de Peste. Die Pest in Brüssel im Jahre 1489. Theodorich von Münster als Pfleger der Kranken und dessen Wundertaten. §. 16. S. 67—70.

[1]) Dieses Ereignis gab dem Volksglauben den Anstoſs zu einer Sagenbildung vgl. dazu Niederländische Sagen gesammelt etc. hg. v. Johann Wilhelm Wolf, Leipzig 1843 N°. 177. Auch Reimchen wurden darüber gedichtet.

Wat aen vyf Minder-broeders gebeurt is. Albertus Pisanus und P. Adamus, Franziskaner kommen mit 3 anderen Brüdern in ihren Wanderungen in England nach Oxford und bitten in einem Benediktinerkloster um Nachtlager. Sie werden aber abgewiesen, weil der Prior sie für Herumstreicher hält. Nur der Torwächter hat Mitleid mit den Mönchen, läſst sie ohne Mitwissen des Priors in eine Scheunehin ein und bringt ihnen Essen und Trinken. Im Schlafe hat er eine Vision. Er sieht den Prior vor dem Throne Gottes stehen, angeklagt und zum Tode verurteilt. Nach dem Erwachen eilt er zu ihm, um den Traum zu erzählen, findet ihn aber in der Zelle aufgehängt. §. 17. S. 70—71. Hoe Wagenaer binnen Brussel twee Smausen bedroogh, haer Peerde vygen voor goude Eyeren verkoopende. §. 18. S. 71—76. Hoe Wagenaer binnen Loven veel geleerde Mannen overwon, met disputeren. Wagner disputiert mit Gelehrten. Befragt gibt er Auskunft über Sachen, die an die schoone Historie van den wijsen philosooph Sydrack erinnern. Man erfährt, daſs die 3 Sachen, Fleisch vom Pfau, Glas und Holzkohle unvergänglich sind, weil sie in der Erde vergraben Jahrtausende überdauern können, was für ein Mittel es gibt, um ohne Ausschweifungen zu leben, was die Liebe ist und was ihre Folgen, an dem Beispiele eines Jünglings in Rom dargestellt, der sich in Denkmal der Göttin Fortuna verliebt und Selbstmord begangen hatte. Dann erörtet er die Strafen und Verordnungen über uneheliche Verhältnisse und Kinder in Ägypten, Baiern, Brabant und erklärt zum Schlusse, daſs die kleinen Frauen die fruchtbarsten sind. §. 19. S. 76—79. Hoe Wagenaer op een Maeltydt geroepen wierdt, en hoe hy de Vrouwen tenteerde. Die Gesellen Wagners mit den Frauen laden ihn ein. Er unterhält sich mit ihnen und Auerhan spielt verschiedene Instrumente. Die Frauen verlangen einen Schwank, Auerhan muſs deshalb Tiergestalten an sich nehmen. Das genügt nicht. Auf wiederholte Bitten zaubert er viele Mäuse ins Zimmer hinein, die das Frauenzimmer sehr belästigen. Bald aber erbarmt er sich, läſst die Mäuse verschwinden und zaubert einen Apfelbaum, vor dessen Früchten jedoch die Frauen sich schämen muſsten. §. 20. S. 79—81. Hoe aerdigh en kostelijck Wagenaer sijn Gesten tracteerde, en hoe hy eenen in eenen Os dede veranderen, en zijn Vrouw in een Koe. §. 21. S. 82—86. Hoe Wage-

naer binnen Parys dry Studenten bedroogh. In Paris verkehrt Wagner in Gesellschaft von Gelehrten und macht viele Kunststücke, u. a. hat er Kräuter, die Gegenliebe bewirken können. Drei verliebte Studenten, die ihn wegen seiner häſslichen Gestalt einmal verlacht haben, kamen an einem Tage zu ihm und baten um diese Kräuter. Wagner rächt sich nun an ihnen folgendermaſsen. Er läſst sie um 10 Uhr auf der Brücke auf der Saone (!) ihre Liebste erwarten. Sie soll von einer Mahlzeit zurückkehrend um diese Zeit mit einem Lakaien, der eine Fackel in der Hand tragen wird, dieselbe passieren. Alle drei eilen dorthin. Wagner aber befahl Auerhan zwei höllische Geister in der Gestalt der Jungfrau und des Lakaien dorthin zu schicken. Um 10 Uhr nachts warten die Studenten, sehen die Dame mit ihrem Diener vorübereilen, sprechen sie an und begleiten nach Hause. Die Jungfrau gibt dann ihren Bitten nach und erlaubt ihnen in ihre Wohnung hinaufzukommen. Hier werden sie bewirtet und nach langem Weigern ergibt sie sich. Erst hernach zeigt sie ihnen ihre wahre Gestalt, ein verfaultes, stinkendes Gerippe. Ein Blitz schlägt ins Haus ein, sie fallen in einen Pfuhl und am Morgen werden sie von einem Nachbar gefunden, der eine tot, die zwei anderen sterbend. Nach Hause gebracht beichten sie ihre Sünden und sterben, der erste am nächsten, der zweite am dritten Tage. Wagner begibt sich nach Rochelle. §. 22. S. 86—88. Wat Wagenaer binnen Rochelle in een Gereformeerde Kerck bedreven heeft. Greueltaten der Hugenoten in Frankreich. Wagner bestraft sie, indem er in der kalvinischen Kirche das heilige Abendmahlbrot in Kröten verwandelt. Das Volk lauft voll Entrüstung gegen den Geistlichen aus der Kirche heraus. Wagner fährt lachend nach Wittenberg. §. 23. vgl. A^nd 191—197. §. 24. vgl. A^nd 198—9. Das Toemaetien endlich enthält die Beschreibung der Fransche Furie, vgl. Mertens u. Torfs a. g. O. V. S. 170—180, die nicht von unserem Bearbeiter herrüht.

Überblickt man diesen Inhalt, so sieht man ein, daſs in Hauptzügen die Bearbeitung vom alten Volksbuche gar nicht abweicht. Sie gibt wie jenes kurzen Bericht über die Eltern Wagners, läſst ihn dann von Faust erziehen, einen Vertrag mit dem Teufel schlieſsen, herumreisen, Schwänke verüben und zuletzt in die Hölle fahren. Auch in der Verarbeitung der aufgezählten Elemente folgte der Verfasser

des XVIII. dem des XVI. Jh. Er hat das alte Wagnervolksbuch wie jener das Faustbuch zugrunde gelegt und ausgeschrieben. Statt der magischen Literatur und Beschreibungen der Neuen Welt, die sein Vorgänger geplündert hat, beutet er aus Kirchengeschichtliches, Kuriositätensammlungen, Visionen und Beschreibungen von Flandern. Hinzugekommen ist nur ein neuer, das Ganze durchdringender Gedanke, die Tendenz. Auf seine Vorlagen ist nun näher einzugehen. Die weitaus wichtigste Quelle war das alte Wagnerbuch, das er in der Ausgabe B oder C gekannt hat. Daraus wurden entweder wörtliche Auszüge gemacht, oder nur die Motive verwertet. Im letzten Falle sind die Motive entweder ganz mit nur leisen Umgestaltungen aufgenommen, oder mit anderen Quellen verquickt.

Wörtliche Entlehnungen sind: §. 2 = A^{nd} $9^{22-24} + 10^{26}—11^{19}$. §. 3 = A^{nd} Kap. III ($12^{5+25} + 13^{1}—14^{18+29} — 16^{19+28-30}$). §. 4 = Kap. IV ($17^{24}—18^{4+21-28}$) schlieſst: Maer twe dagen daer naer is D. Fauſtus van ſijnen geeſt Mephoſtophiles vermoort. §. 5 = A^{nd} Kapp. V, VII, VIII, IX, ($19^{4-18} + 28^{10-11+22} + 30^{3} + 32^{15} + 33^{3-6+9} + 35^{4-12} + 37^{9-11} + 41^{4-8}$). §. 6 = A^{nd} Kapp. XVI, XVII, ($58^{8-15+29}—59^{15} + 61^{5-7} + 60^{26-29}$). §. 7 = A^{nd} Kap. XXX abgekürzt und auf Wagner übertragen. §. 8 = A^{nd} Kap. XII geändert Prag] Frankfurt und die Ursache des Schwankes. Sie ist nicht der Geldmangel sondern der Haſs gegen die Juden, die Betrüger sind und betrogen zu werden verdienen. §. 9 = A^{nd} Kapp. XVII[1]) + XXIV, ($61^{16-24+25-27} + 62^{3-7+14-20+26}—63^{27}$ [Die Diener ausgefallen]$^{+28}$ — $64^{22+31}—65^{9} + 97^{4-10+23} —98^{7} + 100^{19-24}$) endet: Averhaen wilde noch voorder verhalen vande Leconomantia, Gastromantia, Captromantia en Oconomantia, maer Wagenaer dede hem ſwygen. §. 10 = A^{nd} Kap. XLI ($161^{14} — 165^{30}$) mit Nummern der einzelnen Geister. §. 19 = A^{nd} Kap. XIX ($81^{7-9+15}— 82^{5+11-12+20} — 83^{4+17} — 84^{4}$). §. 20 = A^{nd} Kap. XX abgekürzt, 87^{29} — 88^{3} geändert in: Wagenaer dede haer een kuyp vol wyn voor ſetten, en naer dat zy en de genoode haer buycken vol gedroncken hadden, zynſe wederom verandert in haer vorige gedaente.

Zu den direkt benutzten Motiven gehören S. 45 (der Bearbeitung) Bilet als Fuhrmann aus A^{nd} 163^{30}, S. 50—53 aus A^{nd} Kapp.

[1]) K. S. 8 falsch XI (A^{hd} XII).

XLI (165^{30}—167^{2}) + 42^{12} und XIX. Wagner bestraft die Dirnen dafür, dafs sie ihn bestehlen wollten. Er läfst verschiedenes Ungeziefer kommen, von welchem sie arg gepeinigt werden. Er selbst lacht und spottet über ihr Geschrei. Ihre Liebhaber aber und die Hurenwirte gehen auf ihn los, werden jedoch vom Ungeziefer so stark gebissen, dafs sie Rapiere fallen lassen und entlaufen wollen. Von Wagner verblendet, können sie die Tür nicht finden, erst nach langem Taumeln flüchten sie in den Hof, hier wieder von Mücken und Hummeln geplagt, werfen sie und die Dirnen ihre Kleider ab und wälzen sich vor Schmerz im Grase herum. Doch Wagner läfst an dem Platze Dornen wachsen. 5 von den Dirnen werden dann in die Isabellenstrafse nach Brüssel 6 nach Amsterdam auf den Zeedyck und 5 nach Mastricht in die Grabenstrafse geschleppt, die letzten 13 bleiben halbtot auf dem Boden liegen. Nach acht Tagen kehrt er in die Lepelstrafse zurück und sieht die Dirnen in neuen Kleidern, zwei von ihnen und ein Hurenwirt waren inzwischen gestorben. Das Ganze lauft aus in eine Polemik gegen die Mode, die die Dirnen erfunden haben sollten. S. 63 f. aus And Kap. XLII (172^{3} ff.) Strafe einer Putznärrin. Er läfst sie durch Auerhan aufserhalb der Stadt Mechelen auf den Berg, wo die Hinrichtungen stattfanden, bringen und auf die Leiche eines geräderten Verbrechers hinschmeifsen, wo sie halbtot bis auf den anderen Tag liegen bleibt, dann aber zurück nach Antwerpen in die Lepelstrafse. Die andren Putznärrinen und Dirnen bemerken, dafs sie häfslich und beinahe sterbend ist und jagen sie mutternackt hinweg. §. 17 S. 70—71 im Anschlufs an And Kap. XXI. §. 22. S. 88 ähnliches Zaubermotiv der Verwandlung vielleicht im Anschlufs an And 55^{30} ff. §. 24 aus And Kap. XLIII (174^{28} ff.) mit zwei Umgestaltungen, vgl. And 199^{3} ff. Wagner wird von Faust und der schönen Cyrene schändlich betrogen.

Den Übergang vom alten Wagnerbuch als erster Quelle zu den übrigen fremden bilden diese Teile unserer Bearbeitung, in welchen noch die Anregung zu einigen Motiven aus dem Wagnerbuche geschöpft wird, dagegen die Verarbeitung derselben schon mit Zuhilfenahme und Benutzung anderer Werke geschehen ist [1]). Dazu

[1]) Einige Quellenangaben hat der Bearbeiter selber gemacht. Diese sind: zu

sind zu rechnen §.§. 12—14, 18, 21 und 23. Die 3 ersten sind Reisekapitel und entsprechen den A^{nd} XXXII, XXXVI—XL. Hier wie dort sind Einschübe anderer Art, darunter manches, was noch auf A^{nd} zurückgeführt werden kann, wie Schwankmotive vgl. S. 63, 4 aus A^{nd} S. 172^{3} ff. vorzufinden. Der Unterschied ist, dafs A^{nd} eine Beschreibung von exotischen Ländern enthält, dagegen hier eine Topographie und Geschichte der heimischen Städte geliefert wurde. Den Stoff dazu hat der Bearbeiter teils aus eigener Auschauung, teils aus gedruckten, vielleicht auch handschriftlichen Quellen. Diese sind: Ludovico Guicciardini: Descrittione di tutti i Paesi Bassi altrimente Germania inferiore etc. Anvers 1567, von der eine Menge Ausgaben in verschiedenen Sprachen erschienen ist [1]), daneben aber J. Bapt. Gramaye's: Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae, Lovanii, Bruxellis 1708 und das namenlos in Leiden gedruckte Antwerpsch Chronykje. Auf Handschriftliches scheint der Bericht über den kalten Winter des Jahres 1563 hinzuweisen. Die Stelle vgl. S. 54^{24} ff. stimmt beinahe wörtlich mit dem Auszuge aus der handschriftlichen Chronik von Lodewyk van Caukerken [2]) aus dem Ausgange des XVII. Jh., den Papenbroek a. g O. III. S. 29 mitgeteilt hat. Auch der Bearbeiter gibt wie Caukerken fälschlich das Jahr 1563 an, obwohl dieser Winter ins Jahr 1564 fällt. Das Einschiebsel in die Beschreibung von Antwerpen vgl. A^{nd} 190^{21} ff. ist aus Jacob Cats, Spiegel v. d. ouden en nieuwen tijt (S. 555 nach der Ausgabe dessen Wercken t'Amsterdam 1712 fol.) mit der Änderung A^{nd} 190^{25} gy my > my vry entlehnt und an die Stelle der Himmelskörper und der ihnen entsprechenden Glieder vgl. A^{nd} 76^{20} ff. getreten. §. 18 Quelle unbekannt, zur Geschichte des verliebten Jünglings vgl. K. S. 6 Anm.

§. 11. S. 33 Anm. „Rader. in Bav. pia. fol. 110." ‚§. 14 S. 58." gelijck Guiccardin schrijft, . . „ ‚§. 16. S. 70" . . . (uyt denSpiegel des Levens S. Francisci, en sijnder Gesellen cap. 121. pag. 259. ende cap. 148. pag. 591) . . . „‚§. 22 S. 86, 87 Anm. „Natalis Comes Lib. 18. Histor. Thomas Bosius Lib. II. cap. 1.", die übrigen Quellen mufsten erst aufgesucht werden.

[1]) Vgl. P. A. M. Boele van Hensbroek: Guicciardini Descrittione etc. Bibliographische Studie, Utrecht 1880.

[2]) Vgl. darüber Mertens u. Torfs a. g. O. I 46, 52. III 536. Handschrift im Stadtarchiv, genaueres über dieselbe Papenbroek a. g. O. I. 1845. S. VIII.

1., sie ist jedoch nicht, wie Kühne angibt, im 29. sonder 39. Kapitel. Die Disputation findet wahrscheinlich deshalb in Loven statt, weil dort eine berühmte Hochschule war. §. 21 im Anschlufs an A[nd] Kap. XXVII mit Benutzung von Francois de Rosset: Histoires tragiques de notre temps Lyon 1621, in mehreren Ausgaben und Übersetzungen vertreten [1]). Übernommen wurde die erste Geschichte von einem Scharwächterleutnant la Jacquiere in Lyon. Der Schauplatz der Handlung ist nach Paris verlegt, die Namen und Ortsangaben sind getilgt, doch ungeschickt, denn eine, die sich mit dem neuen Schauplatze gar nicht verträgt, ist stehen geblieben, nämlich über die Brücke auf der Saone, die ja doch bei Lyon fliefst. Sonst ist die ganze Geschichte fast nach dem Wortlaut der Quelle erzählt. §. 23 entsprechend A[nd] Kap. XVIII, der Bearbeiter beherrscht gut die Visionsliteratur, in welcher Höllenbeschreibungen oft vorkommen, denn er war, wie wir sehen werden, ein Mönch. Einer Quelle jedoch steht seine Beschreibung am nächsten und zwar den Sueños von Don Francisco Quevedo y Villegas, oft gedrukt, 1635 vollständig erschienen, auch ins Niederländische übersetzt [2]). Die siebente Vision liefert eine ausführliche Beschreibung der Hölle und ihrer Pein. Verschiedene Arten von Strafen und Sündern, die uns der Bearbeiter mit allen Einzelheiten vorführt, sind hier zu finden, auch Kalvin und Luther sitzen mit anderen Ketzern im Eiskeller. In unserer Bearbeitung wohnt in dieser Gesellschaft auch Faust mit der schönen Cyrene [3]).

Es bleiben noch §. §. 1, 11, 14 (S. 55—57), 15, 16, 22 (S. 86—7),

[1]) Ob das Original oder eine Übersetzung benutzt wurde, das entzieht sich meiner Kenntnis, denn ich bin nur an die Ausgabe Franc. D. Rosset: Theatrum Tragicum oder Wunderlich und Traurige Geschichten III. Editio etc. durch Martinum Zeillerum Styrum Tübingen 1628. 8°. angewiesen und konnte das Original nicht einsehen. In dieser sind es SS. 3--12.

[2]) Vgl. Essai sur la vie et les oeuvres de Francisco de Quevedo 1580—1645 par E. Mérimée Paris 1886, S. 461 f.

[3]) Wer darunter zu verstehen, darüber handelt F. Studniczka: Cyrene eine altgriechische Göttin Leipzig 1890, S. 39. Beim Studium von Natalis Comes: Mythologiae sive explicationis fabularum libri X Lugduni 1605, Lib. V. S. 535 konnte der Bearbeiter auf diesen Gedanken verfallen. Den Verfasser kennt er und zitiert selbst ein historisches Werk von ihm.

die mit dem alten Wagnervolksbuche nichts gemeinsam haben. Zu 1 und 14 (Geschichte vom diebischen Schneider) konnten sichere Vorlagen nicht ermittelt werden, bei 11, 16, 22 hat der Bearbeiter selber seine Quellen angemerkt, §. 15 endlich hat sich als aus A Raissius ausgeschrieben erwiesen.

§. 11 aus Mathaeus Rader Soc. Jesu: Bavaria pia etc. übersetzt. Da die Seite angegeben wurde, so konnte die Ausgabe festgestellt werden. Es war unter den zwei, Monachii 1628 fol. und Dil. et Aug. Vind. 1704 fol. die erste, weil in dieser die Geschichte von Voburgensis agricola anonymus richtig auf S. 110—112 erhalten ist. §. 16. Angaben fehlerhaft, denn wenn cap. 121 auf pag. 259 sich befindet, so ist es sehr wahrscheinlich, dafs das cap. 148 nicht auf pag. 591, wie es der Bearbeiter angemerkt hat, sondern früher stehen wird und hier ein Fehler für 291 vorliegt [1]). Dazu kommt, dafs keine von den Ausgaben dieses Werkes so viel Bll. zählt. Unter Spiegel etc. ist Speculum vitae beati Francisci et eius sociorum zu verstehen, eine ziemlich kritik und wertlose Kompilation um die Wende des XV. Jh. entstanden [2]). Alle Drucke dieses Werkes konnte ich einsehen und bin imstande die Ausgabe zu bestimmen. Der Bearbeiter hat vor sich liegen gehabt die niederländische Übersetzung von Cornelis Thielmans, erschienen 1622 bei Verdussen in Antwerpen [3]) Unser Kapitel, das im Original fälschlich das IX. statt XIX. der III. Centurie ist und die Überschrift: Iudicium horrendum Dei, in Monachos

[1]) Druckfehler stören öfters unseren Text vgl. z. B. And 187[20], (der Brand war am 24./II. = Mertens u. Torfs a. g. O. IV. 188—90), 189[5] u. s. w.

[2]) Vgl. Ehrle in der Zs. f. kath. Theologie 1883 S. 392 ff. und 1888 S. 116 ff., ausführlich behandelt bei P. Sabatier: Description du Speculum vitae etc. Paris 1903 und Speculum perfectionis seu S. Francisci Legenda antiquissima Paris 1898, wo auf S. CCX die Drucke verzeichnet wurden.

[3]) Über den Übersetzer vgl. Histoire littéraire et bibliographique des Frères Mineurs de l'Observance de St. François en Belgique et dans les Pays-Bas par le P. F. Servais Dirks, Anvers S. 158 ff. Ein Exemplar dieser seltenen Übersetzung (S. Dirks nicht bekannt) besitzt die Bibliothek des Franziskaner-Ordens in Antwerpen.

Die Ausführungen Kühnes vgl. K. S. 6 über die vermutliche Quelle sind ganz verfehlt.

quosdam Angliae parum hospitales erga Fratres Minores, adhuc ignotos trägt, befindet sich in dieser Übersetzung, der Angabe in dem neuen Wagnerbuche entsprechend, auf S. 259—61 und ist mit CXXI bezeichnet. Die S S. 290—93 enthalten das VIII. Kapitel von het leven van B. Jacobus de Marchia: Hoe dat drijmaels ghesonden is geweest naar Hongarijei, welches in unserer Bearbeitung nicht erzählt wird. Ich nehme an, dafs diese Erzählung im ursprünglichen Plane der Bearbeitung stand, später jedoch ausgefallen ist und als Spur die Quellennotiz hinterlassen hat [1]).

§. 22. Natalis Comes Historiarum sui temporis libri triginta. Lib. XVIII. in der Ausgabe Argentor. 1612, die mir zur Hand ist, auf S. 375: Reformatae religionis incusatio, und Thomas Maria Bosius [2]). Welches Werk des letzten benutzt wurde, liefs sich leider nicht feststellen, denn es scheint, dafs überhaupt nichts von ihm im Druck erschienen ist. Am ehesten möchte ich annehmen, dafs die zitierte Stelle aus zweiter Hand ist.

§. 15. aus Vita Reverendi patris Theodorici a Monasterio, Ordinis Minorum Observantiae etc. Monasterii Westphalie, Typis Raesfeldi anno 1636 übersetzt [3]). Die benutzten Stellen sind (nach dem Neu-

[1]) Kap. 148 (2 Centurie 48) trägt die Überschrift: De quatuor generibus humilitatis & gradibus, quos ponebat Frater Sensus, Minor. Mit unserer Stelle steht es in keinem Zusammenhange.

[2]) Vgl. Scriptores Ordinis Praedicatorum... inchoavit R. P. F. I. Quetif, absolvit R. P. F. I. Echard 1721 II. 724ª. Die Quelle, auf die sich Echard beruft, Andreas Rovetta aus Brixen nennt zwar in seiner Bibliotheca chronologica illustrium virorum provinciae Lombardiae... Bononiae 1691 manches, das erschienen sein sollte, aber wo, das gibt er nicht an. Da alle seine Angaben sehr unzuverlässig sind, wofür ihm auch noch während seiner Lebenszeit Vorwürfe gemacht wurden, so mufs man mit ihnen sehr vorsichtig umgehen. Die bei ihm aufgezählten Werke finden sich alle nach der gefälligen Mitteilung vom Herrn Bibliothekar Ludovico Frati handschriftlich auf der Universitätsbibliothek in Bologna.

[3]) Über die Schrift vgl. Demanet in Précis historiques, Bruxelles VII. 168 ff. Dirck von Münster auch als Dietrich von Osnabrück bekannt, war ein berühmter Volksprediger von hinreifsender natürlicher Beredsamkeit und Schriftsteller, der in den 80 Jahren des XV. Jh. in Holland gewirkt hat.

drucke Trudonopoli Schoofs 1869) S. 10^{3}—11^{2}, $9^{4\ 11-12}$, 11^{4}, 13^{30}, 14^{23} 15^{15-17}. Damit wäre die Quellenuntersuchung abgetan. Die Benutzungsweise bietet nichts auffälliges und bemerkenswertes.

Wichtiger ist die vom Bearbeiter getroffene Auswahl der Schauplätze der Handlung und die Art der benutzten Vorlagen.

Die Antwort auf diese Fragen rückt die Person des unbekannten Bearbeiters in ein helleres Licht.

Die Städte, die von Wagner besucht werden sind: Antwerpen, Basel, Brüssel, Frankfurt, Loven, Mechelen, Paris, Rochelle und Wittenberg. Basel, Frankfurt, Paris und Wittenberg können ohne weiteres als aus den Quellen entnommen und willkürlich geändert ausfallen. Rochelle, die Hugenotenburg, verdankt ihre Aufnahme unter die Reisestädte Wagners nur diesem Umstande, dafs der Verfasser dabei Gelegenheit hatte, seinem Hafs gegen die Hugenoten Ausdruck zu verleihen, entfällt also auch. Es bleiben übrig nur die vier brabantischen Städte: Antwerpen, Brüssel, Loven und Mechelen, alle unweit von einander liegend. Unter diesen werden zwei, Antwerpen und Mechelen am ausführlichsten behandelt, jedoch an erster Stelle Antwerpen, der zwei Kapitel gewidmet sind. Dabei wolle man nicht auch einen schwerwiegenden Umstand aus dem Auge verlieren — nämlich, dafs unsere Bearbeitung auch in Antwerpen erschienen ist. Diese Gründe dürfen Beachtung finden und man wird nicht fehlgehen dort den Bearbeiter zu suchen. Wer er war, ist aus der Auswahl seiner Quellen und der Tendenz mit voller Sicherheit zu erkennen. Die Belesenheit in der Heiligenliteratur, die Polemik gegen die Mode, die streng katholische Gesinnung, der Hafs gegen die Ketzer [1]) und Juden, das Interesse für Kirchen erheben den Eindruck, den man beim Lesen empfängt, dafs das Büchlein von einem fanatischen Mönch geschrieben wurde, beinahe zur Gewifsheit. Vor diesem hat sich auch Kühne, der das Buch besser angeschaut hatte [2]), nicht erwehren können. Man könnte auch seiner Spur etwas näher kommen. Es wäre folgendes zu erwägen. Im §. 15 erzählt der unbekannte Mönch ein

[1]) Sein Gewährsmann Th. M. Bosius war Generalkommissarius des Inquisitors zu Piazenza und Genua, nachher Generalinquisitor.

[2]) Vgl. K. S. 4.

Ereignis aus dem Leben Theodorichs von Münster, der zuerst Augustiner war, dann zu den Franziskanern übergetreten ist und in den niederländischen Franziskanerklöstern, besonders in dem 1449 gegründeten und rasch emporgeblühten Kloster zu Antwerpen, gewirkt hat. Hier bekleidete er auch das Amt eines Guardians. Diesem §. folgt im §. 16 eine Guardiansgeschichte, in welcher wieder die Franziskaner auftreten und ihr Recht vor den Benediktinern vor dem Throne Gottes verteidigen. Sollte dies zufällig sein, oder ist es, wie mir scheint, mit Absicht geschehen. Wir hätten dann als Bearbeiter einen Franziskanermönch in Antwerpen anzusehen, — doch vergeblich habe ich mich in dem genannten Verzeichnisse von Servais Dirks nach einem schriftstellerisch tätigen Franziskaner in Antwerpen im XVII./XVIII. Jh. umgesehen, für den diese Arbeit in Anspruch genommen werden könnte. Keiner zeigt Interesse für derlei Erzeugnisse und keiner hat etwas beim Hendrick Thieullier gedruckt. Auch P. Bartholomaeus Verelst, der Guardian der Franziskaner in Antwerpen, hat trotz der Durchsicht des handschriftlichen Materials im Klosterarchiv nichts über den Verfasser ermitteln können [1]). Nur mehrere Werke, die von unserer Bearbeitung benutzt wurden, sind in der Franziskanerbibliothek vorhanden, ob sie aber schon im XVIII. Jh. dort waren, kann mit Sicherheit nicht behauptet werden, denn ein älterer Katalog fehlt. Der Mangel an sonstigen Anhaltspunkten zwingt uns die Frage nach dem Namen des Bearbeiters vorderhand offen zu lassen.

Wir stehen am Schlusse dieser Erörterungen und es erübrigt noch den Herrn: Prof. Dr. J. Verdam und insbesondere Dr. G. J. Boekenoogen in Leiden, Oberbibliothekar Dr. Michael Holzmann in Wien und den Archiv und Bibliotheksvorständen zu Antwerpen, Arnhem, Berlin, Bremen, Frankfurt a. M., Marburg, München, Utrecht und Wien für die freundliche Förderung dieser Arbeit den verbindlichsten Dank zu entrichten.

Das Auge meines hochverehrten Lehres, Jakob Minor, der mich zur Untersuchung der Wagnervolksbücher angeregt hatte, kann nicht mehr auf diese Blätter fallen. Mein Dank ereilt Ihn im Grabe.

[1]) Nach der freundlichen Mitteilung von P. Verelst, der sich dieser Mühe bereitwilligst unterzogen hat.

ERRATA.

Nach der letzten Durchsicht wurden noch folgende, grösstenteils graphische Versehen im Neudrucke bemerkt: 15^{2} 25^{23} 36^{29} 57^{30} 't in t' zu ändern, 16^{20} daer na 22^{19} ghestoruen 23^{7} mei 25^{13} selfde 27^{12} zijn, ^{19} zijne ^{21} af wenden. 28^{16} Toouerboec, ^{24} Barbiers 32^{21} hi hem 35^{19} Eerstelijck, vanden 36^{1} vande ^{26} eenighe 37^{2} mijne ^{5} Hier mede 39^{22} dic- 40^{8} stantvasticheyt 46^{16} spreken ^{17} blijuen ^{23} Wagenaer 51^{20} moetet ^{23} Desen 54^{17} Vngers- 58^{26} Lust 59^{21} voorbrengen ^{3}) 60^{7} gheen 61^{17} Gheest 62^{12} elck 65^{5} waermen ^{15} Teeckenen. 67^{23} vande 68^{14}g he- schreuen 69^{5} stondenaen 70^{20} Lib. 71^{12} ghedaen ^{16} meyninge 73^{23} seu Anm. ^{2} ist zu streichen 77^{4} eygen, 79^{9} onsalige Anm. ^{4} MICROCSM' 81^{22} malc-anderen, ^{30} Luyden 82^{28} ende 83^{27} terstondt 84^{12} sorchde ^{2}) 86^{4} Ongersscche ^{1}) [83] 87^{1} eeenen 90^{1} wiste 91^{24} zijnen 95^{12} áf ^{1}), 96^{26} brengen 99^{17} Offerden, 107^{14} leyt- men ^{23} ΘΕΟΔ. ^{26} ofte 185^{4} WAGENAER ^{29} Aenſtonts viel 189^{9} ſpot 192^{24} ſagh/.

NEDERLANDSCHE VOLKSBOEKEN.

I. DEN DROEFLIKEN STRIJT VAN RONCEVALE.
MET DRIE AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 0,90

II. HISTORIE VAN FLORIS ENDE BLANCEFLEUR.
MET ELF AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 1.—

IV. HISTORIE VANDEN REUS GILIAS.
MET EEN AFBEELDING. PRIJS *f* 0,35

V. HISTORIE VAN MALEGIJS.
MET ZEVEN AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 2,90

VI. HISTORIE VAN JAN VAN BEVERLEY.
MET ACHT AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 0,80

VIII. HISTORIE VAN TURIAS ENDE FLORETA.
MET ZEVEN AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 1,10

IX. EEN SUVERLIJC EXEMPEL HOE DAT JEZUS EEN SOUDAENS DOCHTER WECH LEYDE WT HAREN LANDE.
MET EEN AFBEELDING. PRIIS *f* 0,70

X. HISTORIE VAN DEN JONGEN GEHEETEN JACKE.
MET TWEE AFBEELDINGEN. PRIJS 0,90

XI. HISTORIE VAN DEN VERLOREN SONE.
MET ZEVEN AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 0,80

XII. HISTORIE VAN CHRISTOFFEL WAGENAER, DISCIPEL VAN D. JOHANNES FAUSTUS.
MET TWEE AFBEELDINGEN. PRIJS *f* 2.50

TER PERSE:

III. HISTORIE VANDEN RIDDER METTER SWANE.

VII. DAT DYALOGUS OF TWISPRAKE TUSSCHEN SALOMON ENDE MARCOLPHUS.

ANDERE VOLKSBOEKEN ZULLEN VOLGEN.

N°. VII.

¶ Dat dyalogus of twisprake tusschen den wisen coninck Salomon/ende Marcolphus.

BOEKDRUKKERIJ VOORHEEN E. J. BRILL, LEIDEN

AUG 78
N. MANCHESTER,
INDIANA 46962

